ઉપોદ્ઘાત

૧

'આ 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે જણાવ્યા પ્રમાણે 'ગુજરાતના રાજા ચૌલુક્ય કુમારપાલના' કહેવાથી રચ્યો હતો. વળી, એ ગ્રંથના અંતિમ શ્લોકની ટીકામા તેમણે જ ઉમેર્યું છે કે, 'કુમાર-પાલરાજાને યોગોપાસના પ્રિય હતી, અને તેણે અન્ય યોગગ્રંથો પણ જોયા હતા. તેણે તે બધાથી વિલક્ષણ એવુ યોગશાસ્ત્ર પોતાને સંભળાવવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, તેથી આ યોગોપનિષદ હેમાચાર્યે વાણીગોચર કરી છે.'

કુમારપાલના પુરોગામી સિદ્ધરાજ જયસિંહના કહેવાથી હેમાચાર્યે આ પ્રમાણે જ 'સિદ્ધહેમ' નામનુ પોતાનું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાકરણ રચ્યું હતું. પરંતુ તેની અને આ ગ્રંથની રચનાના પ્રયોજનમાં ફેર છે. 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ તો હેમાચાર્યે વ્યાકરણાદિ શાસ્ત્રોની બાબતમાં ગુજરાત દેશની પરોપજીવિતાનો અપવાદ ટાળવા માટે રાજાના આગ્રહથી રચ્યુ હતું. સિદ્ધરાજ માળવા દેશ જીતીને ત્યાંથી વિજયલક્ષ્મીની સાથે તેની સાહિત્યલક્ષ્મીને પણ લાવવાનું ચૂક્યો નહોતો. ત્યાંનો સાહિત્ય-ભંડાર તપાસતી વખતે સિદ્ધરાજના જોવામાં માલવાના રાજા ભોજે રચેલું 'ભોજવ્યાકરણ' આવ્યું હતુ. માલવાનો રાજા આવાં આવાં શાસ્ત્ર રચનારો સાહિત્યજ્ઞ હતો, એ જાણી સિદ્ધરાજને પોતાની ઊણપનું બહુ ઓછુ આવ્યું. પરંતુ, જ્યારે તેને કહેવામાં આવ્યુ કે, ગુજરાતમાં તેમજ પાટણની પાઠશાળાઓમાં પણ એ જ વ્યાકરણ શીખવવામાં આવે છે, ત્યારે તેના સ્વાભિમાનમાં તેનું સ્વદેશાભિમાન પણ ઉમેરાયું; અને ગુજરાતની આ પરોપજીવિતા કોઈ પણ પ્રકારે દૂર કરવાનો તેણે

નિશ્ચય કર્યો આ અગાઉ તેનો હેમાચાર્ય સાથે મેળાપ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે તેણે તેમની દ્વારા એ નિશ્ચય પાર પાડવાનુ નક્કી કર્યું હેમાચાર્યને પણ એ બાબતમા વિશેષ કહેવુ પડે તેમ નહોતું તેમણે તરત જ તે કામ હાથ ધર્યું, અને પરિણામે 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ ગુજરાતને મળ્યુ

પરંતુ, 'યોગશાસ્ત્ર' રચવાની કુમારપાલની વિનતી, પોતાનુ નામ અમર થાય તે માટે કે તેવા બીજા કોઈ હેતુસર નહોતી તેમ જ હેમચન્દ્રાચાર્યને પણ આ ગ્રથ રચીને શાસ્ત્રપ્રણેતા તરીકે પોતાની કુશળતા બતાવવી નહોતી તેમને તો પોતાના શિષ્ય કુમારપાલને મદદરૂપ થઈ પડે તેવી વિશિષ્ટ યોગસાધના બતાવવી હતી ઉપર જણાવ્યુ તેમ, કુમારપાલ પોતે યોગોપાસનાનો શોખી હતો. પરંતુ, તેને માથે ગુજરાતનુ સૌથી મોટુ સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યુ હતું બીજા યોગ ગ્રથો મુખ્યત્વે સન્યાસી કે તેવા નિવૃત્ત મનુષ્યોને ખ્યાલમાં રાખી લખાયા હતા પરંતુ, કુમારપાલને તો કદાચ તે બધાથી 'વિલક્ષણ' એટલે કે પ્રવૃત્તિયુક્ત ગૃહસ્થને લગતુ યોગશાસ્ત્ર જોઈતું હતું અને હેમાચાર્યનુ 'યોગશાસ્ત્ર' જોયા પછી એમ લાગે જ છે કે, તેમણે ગૃહસ્થનુ યોગ શાસ્ત્ર આપવાની કુમારપાલની માગણી અક્ષરશ પૂરી પાડી છે આપણે પછીથી જોઈશું તેમ કુમારપાલ ૫૦ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી ઉપર આવ્યો હતો, અને વીસ વર્ષથી માડીને ત્યારસુધીનો બધો સમય તેણે છૂપી રીતે દૂર દૂર ભટકવામા ગાળ્યો હતો તે દરમ્યાન મુખ્યત્વે તેણે કેદારનાથ જેવાં તીર્થોની યાત્રા વારવાર કર્યા કરી હતી તેવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં, કે જુદા જુદા સતોના સહવાસથી તેનામા યોગોપાસના કે નિવૃત્તિની ઝખના જાગી હોય તો નવાઈ નહિ પરંતુ જીવનના પાછલા ભાગમાં જ્યારે બધુ બદલાઈ ગયુ, અને તેને ભાગે લગભગ મોટા ભાગના હિંદુસ્તાન જેટલું વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરવાનું આવ્યુ, ત્યારે પણ હેમાચાર્ય જેવા યોગીના સસર્ગમાં તેની જૂની યોગસાધનાની વૃત્તિ જાગૃત થઈ હોય, એમ બનવાનો પૂરો સભવ છે.

હેમાચાર્યજીએ પણ અનુભવી અને કુશળ ગુરુની પેઠે કુમારપાળની સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી, તેને જોઈએ તેવું જ યોગશાસ્ત્ર રચી આપ્યું છે. યતિધર્મને તો શરૂઆતમાં તેમણે પચીસેક જેટલા શ્લોકોમાં જ (૧,૧૯-૪૬) પતવી દઈ, પછી ગૃહસ્થધર્મને જ વિસ્તાર્યો છે. અલબત્ત, તે ગૃહસ્થધર્મમાં તેમણે નવું કશું બતાવ્યું છે, એમ નથી. 'ઉપાસકદશાસૂત્ર' વગેરે જૈન અંગગ્રંથોમાં વર્ણવેલ અણુવ્રત, ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રતરૂપી ઉપાસકધર્મ જ તેમણે તેમાં પૂરેપૂરો સમાવ્યો છે. તેમની પોતાની નવીનતા હોય, તો તે એ છે કે, એ ઉપાસકધર્મને પીઠિકારૂપે લઈ, તેની ઉપર તેમણે ધ્યાન, સમાધિ વગેરે અન્ય યોગાંગોની ઇમારત ખડી કરીને, આખી યોગસાધનાને સળંગ ક્રમરૂપે નિરૂપી છે. એટલે વાસ્તવિક એવું બન્યું છે કે, જૈન ઉપાસકધર્મ યોગના શરૂઆતના યમ-નિયમ વગેરે અંગોને સ્થાને ગોઠવાઈ ગયો છે, અને તેની જ ભૂમિકા ઉપર તેમ જ તેના પછીના ભાગ રૂપે બાકીનો ધ્યાનયોગ ગોઠવાઈ જઈ, આખી યોગસાધના સંપૂર્ણ બની છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના અન્ય શાસ્ત્રીયગ્રંથોની બાબતમાં પણ તેમના સમયમાં જ તેમના ઉપર સારી પેઠે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા કે, આમાં તમારું નવું શું છે? હેમચંદ્રાચાર્યે એ ટીકાનો જવાબ પોતાના 'પ્રમાણમીમાંસા' ગ્રંથની શરૂઆતમાં આ પ્રમાણે આપ્યો છે: 'પાણિનિ, પિંગલ, કણાદ, અક્ષપાદ વગેરે આચાર્યોએ પોતાનાં સૂત્રો લખ્યાં, ત્યાર પહેલાં તે વિષયનાં બીજાં સૂત્રો હતાં જ; તો પછી તેમને પણ તમે શા માટે તે તે ગ્રંથના કર્તા કહો છો? વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે, આ બધી વિદ્યાઓ અનાદિ છે. પરંતુ તેમનો સંક્ષેપ કરવામાં આવે કે વિસ્તાર કરવામાં આવે, એની અપેક્ષાએ તે નવી નવી થાય છે, અને તે તે લોકોને તેમના કર્તા કહેવામાં આવે છે.' જગતમાં વાસ્તવિક એવું નવું કેટલું અને શું હોય છે? જે હોય તેનો વિસ્તાર કરવો કે તેને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી ગોઠવવું કે ચર્ચવું એમાં જ લેખકની નવીનતા કે મૌલિકતા રહેલી હોય છે. 'યોગશાસ્ત્ર'ની

બાબતમાં પણ આ જ વસ્તુ લાગુ પડે છે તેમાં નવીન જ શોધવા જઈએ તો ન્શુ નથી. જે કાંઈ છે, તે જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકત્રિત કરેલુ છે પરંતુ, જુદી જુદી સામગ્રીને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિંદુથી રજૂ કરવામાં કે એકત્રિત કરવામાં જ લેખકની પ્રતિભા રહેલી છે

એ બધુ તો ઠીક રાજા હુકમ કરે તે પ્રમાણે સર્વ પ્રકારની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા ગોઠવી આપે એવા પંડિતો તો હમેશાં સુલભ રહેવાના પરંતુ, 'યોગશાસ્ત્રનો વિષય એવો વૈયક્તિક અનુભવને લગતો છે, કે ગમે તે માણસ તેનો ક્રમ ગમે તેમ ગોઠવી આપે, તેથી સાધકને શાંતિ ન જ થાય એવો પ્રશ્ન સહેજે થાય કે, આ પ્રમાણે તમે જે સાધના ગોઠવી આપી, તે યથાયોગ્ય છે તેની સાબિતી શું? એના જવાબમાં જ આચાર્યશ્રીએ કદાચ જણાવ્યુ છે કે, 'શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી, ગુરુને મોઢે સાંભળ્યા અનુસાર, તથા સ્વાનુભવને લક્ષમાં રાખીને આ શાસ્ત્ર મે રચ્યુ છે' એટલે કે, આ વ્યવસ્થાને પુરાણાં શાસ્ત્રોનો, પોતાના સમર્થ ગુરુ દેવસૂરિના ઉપદેશનો, અને જાત-અનુભવનો ટેકો છે આ ગ્રંથ કોઈ પોથીપંડિતે પોતાના યજમાનને ખુશ કરવા કે તેની જીવનપ્રવૃત્તિને વાંધો ન આવે, બલકે ઉત્તેજન મળે એ ઇરાદાથી રચી આપેલું મનસ્વી શાસ્ત્ર નથી પરંતુ, તે સાચા અર્થમાં યોગશાસ્ત્ર છે, એવું કહેવાનો આચાર્યશ્રીનો ઇરાદો છે પરંતુ, એ બધુ ચર્ચતા પહેલા આપણે એ ગ્રંથના નિર્માણમાં કારણભૂત જે બે મુખ્ય પાત્રો — હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાળ — તેમના વિષે વિશેષ માહિતી મેળવીએ

૨

ગુજરાતનો પ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિક્રમ સંવત ૧૧૯૯ (ઈ સ ૧૧૪૩)માં અપુત્ર મરી ગયો, ત્યારે તે પોતાની પાછળ એક મોટું રાજ્ય મૂકતો ગયો તે સામ્રાજ્ય ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તરમાં અજમેરની પેલી પાર સુધી પશ્ચિમમાં કચ્છ અને સિંધ સુધી, ઈશાનમાં મેવાડ સુધી, પૂર્વમાં માળવા સુધી અને દક્ષિણમાં (નિઝામ હૈદ્રાબાદમાં આવેલા) ખ્યાણ સુધી વિસ્તરેલું હતું સિદ્ધરાજ

આઠ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો પિતા કર્ણદેવ ગુજરી ગયો હતો. પરંતુ વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ થી ૧૧૯૯ સુધીના ૪૯ વર્ષના ગાળામાં તેણે માળવા જીત્યુ, રાક્ષસોનો ગજ્ઞ કહેવાતા બાબરા ભૂતને (બર્બરકને) નમાવ્યો; સૌરાષ્ટ્રના રાજાને હરાવ્યો તથા કેદ પકડ્યો; સિંધુરાજને ઉખાડી નાખ્યો, તથા કલ્યાણના પરમર્દીને દબાવી દીધો પરંતુ, ગુજરાતમાં તેની કીર્તિ પ્રબળ વિજેતા તરીકે જ નથી સચવાઈ રહી તેણે પોતાના જમાનામા સ્થાપત્ય અને સાહિત્યનો જે ઉત્કર્ષ સાધ્યો, તથા પોતાની પ્રબળ ઇચ્છાથી ગુજરાતને અન્ય પ્રાંતો જેટલુ જ સાહિત્ય અને સ્થાપત્યની બાબતમાં મશહૂર કરી દીધુ, એ જ અત્યારે તો તેના નામ સાથે ચિરસ્મરણીય થયુ છે. 'પ્રબંધચિંતામણિમા' ટાંકેલા એક શ્લોકમા જણાવ્યુ છે કે,

महाल्पा महायात्रा महास्थान महासर ।
यत्कृत सिद्धराजेन क्रियत तन्न केनचित् ॥

'સિદ્ધરાજે જે મહાલય બધાવ્યાં છે, જે મહાયાત્રા કરી છે, તથા જે મહાસ્થાન અને મહાસરોવર નિર્માં છે, તે બીજા કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી' આમાંનુ 'મહાલય' તે તો સરસ્વતી નદીના કિનારા ઉપરનો સુપ્રસિદ્ધ રુદ્રમહાલય કે રુદ્રમાળ છે સિદ્ધરાજે ત્યાં આગળ જ મહાવીરનું પણ એક સ્થાનક બધાવી, પોતાની પ્રજાના તમામ પથો પ્રત્યેનો પોતાનો આદરભાવ વ્યક્ત કર્યો છે 'મહાયાત્રા' તે તો સિદ્ધરાજે પગે ચાલીને કરેલી સોમનાથની યાત્રા છે ત્યા આગળ જ તેને શિવજીએ કહ્યુ કે, તુ અપુત્ર મરી જઈશ, અને તારી પછી તારા કાકાના દીકરા ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે, એવુ હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે સોમનાથથી પાછા ફરતા તે ગિરનારની યાત્રાએ પણ ગયો હતો, અને ત્યા નેમિનાથના મંદિરમા જઈ પૂજા કરી હતી 'મહાસરોવર' તે પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ તે સરોવરની આજુબાજુ તેણે સત્રશાળાઓ બાંધી હતી, અને તે વિદ્યાર્થીઓથી ઊભરાયેલી રહેતી. તેની નજીક જ તેણે જુદી જુદી વિદ્યાઓના આચાર્યો અને વિદ્યાર્થીઓ

માટે વિદ્યામઠો બાધ્યા હતા આ દાનશાળાઓ જ ઉપરના શ્લોકોમા જણાવેન 'મહાસ્થાન' હશે એવી કલ્પના કરવામા આવે છે

કુમારપાલ ૨૦ વર્ષનો હતો ત્યારથી પાટણ છોડીને નાસી છૂટયો હતો સિદ્ધરાજના તેના પ્રત્યેના અણગમાના ઘણા કારણ બતાવવામા આવે છે પરતુ તેનુ મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે, વાસ્તવિક રીતે કુમારપાલ જ ગાદીનો સાચો વારસ હતો ભીમદેવને ક્ષેમરાજ અને કર્ણ એ બે પુત્રો હતા તેમાં ક્ષેમરાજ મોટો હતો, એટલે તેને જ ગાદી મળવી જોઈએ પરતુ તે ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી તેણે પોતાની રાજીખુશીથી ગાદી કર્ણને સોંપાની ક્ષેમરાજનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પિતાની સારવારમા રહ્યો કર્ણે જ્યારે ગાદી જયસિંહને આપી, ત્યારે તેણે દેવપ્રસાદ સાથે માયાળુ વર્તન રાખવાનુ સૂચવ્યુ હતું કારણકે, ખરે ગાદીપતિ તો તે જ હતો દેવપ્રસાદ પોતાના પુત્ર ત્રિભુવનપાળને જયસિંહની સભાળમા મૂકીને કર્ણની સાથે જ સરસ્વતી નદીને કિનારે મરણ પામ્યો કુમારપાલ એ ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર હતો તેના બાપદાદાઓએ રાજગાદીનો હક રાજીખુશીથી જતા કીધેલો હતો, પરતુ તેથી કુમારપાલનો હક ડૂલ થયો ગણાય નહી અને તે કારણે જ એ બે વચ્ચે વૈમનસ્ય જાગ્યુ હોવુ જોઈએ

કુમારપાલે ૩૦ વર્ષ હિંદુસ્તાનના અન્ય ભાગોમા રખડવામાં ગાળ્યા એક વાર એ પ્રમાણે ફરતા ફરતા ઉજ્જનના મોચીની દુકાને જયસિંહના મરણની ખબર તેને મળી એટલે લાગલો જ તે અણહિલ પુર પાછો આવ્યો, અને પોતાના બનેવીની મદદથી રાજગાદીએ આવ્યો

કુમારપાલ જ્યારે નાસતો ફરતો હતો ત્યારે તેને ઘણા લોકોએ મદદ કરી હતી 'પ્રાચીન પ્રબધસગ્રહ'મા જણાવ્યા પ્રમાણે ખભાતમા તે એક વાર છૂપી રીતે આવેલો, ત્યારે હેમચદ્રાચાર્યે ખભાતના ઉદયન મત્રીની સામે તેનું ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું કે, વિ૦ સ૦ ૧૧૯૯ ના કાર્તિક વદી બીજને દિવસે આ માણસ અણહિલપુરનો રાજા થશે આ પછી હેમચદ્રે તેને ઘણી વાર વિવિધ મુશ્કેલીઓમાંથી બચાવ્યો

હતો. ઉદયન મંત્રીએ રાજાની બીકથી તેને કાંઈ સીધી મદદ નહિ કરી હોય, એમ બનવા જોગ છે.

'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે ૫૦ વર્ષનો હતો. એટલે તેનો જન્મ વિ૦ સં૦ ૧૧૪૯માં થયો હોવો જોઈએ. તેનો રાજ્યકાળ વિ૦ સં૦ ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦ સુધીનો એટલે કે ઈ. સ. ૧૧૪૩ થી ૧૧૭૪ સુધીનો છે. કુમારપાલના અમલનાં શરૂઆતનાં વર્ષો તો બહુ ગરબડિયાં ગયાં. પરંતુ, તે પોતે પ્રથમના નાસભાગના દિવસોમાં બહુ ફરેલો તેમજ ઘડાયેલો હોવાથી, ટૂંક સમયમાં જ બધી મુશ્કેલીઓને વટાવી ગયો. એટલું જ નહીં પણ તેના વખતમાં ગુજરાતનું સામ્રાજ્ય સૌથી છેવટની કક્ષાએ પહોંચ્યું. તેણે દિલ્હી, કાશી અને કોંકણના રાજાઓને હરાવ્યા. તેથી ગુર્જર સામ્રાજ્ય દક્ષિણમાં કાંચી સુધી પહોંચ્યુ, અને ઉત્તરમાં દિલ્હી સુધી. દિલ્હીનો રાજા વિશલદેવ તેનો ખંડિયો હતો. પૂર્વમાં માલવા અને મેવાડ તેના તાબામાં હતાં. તેમજ હેમચંદ્રાચાર્યે 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેની હકૂમત તે તરફ ગૌડ દેશ સુધી પહોંચી હતી. પશ્ચિમમાં સિંધ તેના તાબામાં હતું જ. એટલે કુમારપાલ આખા ભારતવર્ષનો સમ્રાટ બન્યો હતો, એમ એક રીતે કહી શકાય.

પોતાના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષો આમ વિગ્રહમાં ગાળ્યા બાદ, બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકની પેઠે જ કુમારપાલને પણ હિંસા તરફ અણગમો પેદા થયો. એમ થવામાં મુખ્ય કારણભૂત તો હેમાચાર્ય સાથેનો તેનો વધતો જતો પરિચય જ હશે. પરંતુ, પોતાની શરૂઆતની મુસાફરીઓમાં તે કાંઈ જ શીખ્યો નહીં હોય એમ ન કહેવાય. કુમારપાલ અને હેમાચાર્યના સમકાલીન, એટલું જ નહીં પણ કુમારપાલના અંગત મિત્ર સિદ્ધપાલને ત્યાં રહીને જ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' ગ્રંથ લખનાર સોમપ્રભાચાર્ય જણાવે છે કે, 'વિગ્રહમાંથી પરવાર્યા બાદ કુમારપાલમાં ધર્મજિજ્ઞાસા ઊભી થઈ. તેને લાગ્યું કે, આજ સુધીની

બધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈને, અત્યારે જે બધું મને પ્રાપ્ત થયું છે, તે પૂર્વકર્મને બળે જ બન્યું હોવું જોઈએ તો આ જન્મમા પણ મારે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ, કે જેથી મારો આવતો જન્મ પણ સફળ થાય મનુષ્યજન્મ મળવું બહુ અઘરું છે તેને સફળ તેમજ સાર્થક કરવાનો રસ્તો શો ? આ પ્રશ્ન તેણે ઘણા પંડિતોને પૂછ્યો બધા પંડિતો હિંસાપ્રધાન યજ્ઞો કરો એમ જ કહેવા લાગ્યા પરંતુ તેને લાગ્યું કે આ પ્રમાણે ક્રૂરતાપૂર્વક પંચેન્દ્રિય જીવોનો વધ કરીને યજ્ઞો કરવા, તેમા ધાર્મિકતા કે પુરુષાર્થ પણ શુ છે ? અંતે તેના પ્રધાન વાગ્ભટ્ટદેવે તેને આ બાબતમાં હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ લેવાનું સૂચવ્યું

આપણે અગાઉ જોઈ આવ્યા છીએ કે, કુમારપાળને આ પહેલાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યની મુલાકાત થઈ હતી તેમજ તેમણે તેને કેટલીક વાર બચાવ્યો પણ હતો પરંતુ તેમના પ્રત્યે ગમે તેટલી કૃતજ્ઞતાની લાગણી હોવા છતાં આવા અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમા પણ તે મદદગાર થઈ પડશે, એવું તેને લાગ્યુ નહીં હોય તેથી તેને વાગ્ભટ્ટદેવની સૂચનાની જરૂર પડી પરંતુ પછી જ્યારે હેમચંદ્રાચાર્યનો તેને સાચો પરિચય થયો ત્યારે તેણે તરત જ પોતાની જાતને તેમના શરણમાં સોંપી

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશ અનુસાર પોતાનું જીવન ઘડવાનું એક વાર શરૂ કર્યા બાદ, તેની અસર તેના રાજ્યવહીવટમા પણ થાય એ સમજી શકાય તેવું છે કુમારપાલે યજ્ઞોમા અને બીજી ધર્મક્રિયાઓમા પશુવધ બંધ કરવાની 'અમારિઘોષણા' પ્રવર્તાવી મૃગયાનો રિવાજ પણ બંધ કરાવ્યો તથા મદ્ય દ્યૂતકી । તેમજ પશુપક્ષીઓની સાઠમારીની રમતોની પણ બંધી કરી ઉપરાંત ત્યાર સુધી અપુત્ર મરી જનારાની બધી મિલકત રાજ્ય લઈ લેતા હતા તે રિવાજ પણ તેણે વિધવાઓનો પોકાર અને તેમની અસહાયતાને લક્ષમા લઈ બંધ કર્યો

સિદ્ધરાજની પેઠે કુમારપાલે પણ ઘણા મંદિરો બંધાવ્યાં તેમજ સમરાવ્યા તેણે સોમેશ્વર અને કેદારનાથના મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો અને સ્વપ્નમાં આવેલા શંભુની આજ્ઞાથી અણહિલપુરમાં જ કુમારપાલેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું સિદ્ધરાજને જ પગલે, તેમજ પોતાના જૈન ગુરુની અસરથી તેણે અણહિલપુરમાં તેમજ દેવપત્તનમાં પાર્શ્વનાથનાં પણ મંદિર બંધાવ્યાં પરંતુ કુમારપાલ છેક સુધી શૈવ જ રહ્યો હતો એ બાબત વિષે આપણે પછીથી યથાસ્થાને ચર્ચા કરીશું તેનો રાજપુરોહિત સર્વદેવ વિષ્ણુભક્ત હતો, તથા મનુસ્મૃતિમાં પારંગત મનાતો હતો વિ૦ સં૦ ૧૨૩૦ના શરૂઆતના ભાગમાં કુમારપાલના મૃત્યુ બાદ તેની રાખ લઈને તે જ પ્રયાગ ગયો હતો

હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાળના ધર્મગુરુ જ હતા એમ નહોતું, તે તેના રાજગુરુ પણ હતા કુમારપાલને પુત્ર નહોતો તેથી પોતાની પાછળ ગાદી કોને આપવી, તે બાબત તેણે હેમચંદ્રાચાર્યની સલાહ લીધી હતી હેમચંદ્રાચાર્યનો વિચાર કુમારપાલની દીકરીનો પુત્ર પ્રતાપમલ્લ ગાદીએ આવે એમ હતો પરંતુ આભડ વગેરે શેઠોનો વિચાર રાજગાદી પિતૃવંશમાં જ રહેવી જોઈએ એવો હતો કુમારપાલનો ભત્રીજો અજયપાળ, કુમારપાળ તેમજ હેમાચાર્યના મન ઉપર સારી છાપ પાડી શક્યો નહોતો હેમાચાર્યને એવો ડર હતો કે તે જો ગાદીએ આવશે, તો કુમારપાળે સ્થાપેલી બધી ધાર્મિક વ્યવસ્થા ધૂળ મળી જશે પરંતુ હેમાચાર્યના શિષ્ય બાલચંદ્રે પોતાના મિત્ર અજયપાલનો પક્ષ લઈ, તેને આ બધી મંત્રણાની ખબર આપી દીધી અને અંતે હેમાચાર્યના મૃત્યુ બાદ ૩૨ દિવસે, અજયપાલે આપેલા ઝેરથી કુમારપાળના પ્રાણ ગયા

૩

અત્યાર સુધી આપણે 'યોગશાસ્ત્ર'ના લેખક હેમચંદ્રાચાર્યના સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ જોઈ આ યા નાના નાના અંદર અંદર લડતા રાજ્યોને બદલે ગુજરાત પહેલી વાર એક મોટા સામ્રાજ્યનું

કેંદ્ર બન્યું હતું. તેની રાજધાની અણહિલપુર વેપારીઓ, સોદાગરો મુસાફરો, તેમજ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોનું મુખ્ય ધામ બની ગયું હતું. જયસિંહના વખતથી જ, ગુજરાત, તેનો રાજા, અને તેની રાજધાની એ ત્રણની સર્વશ્રેષ્ઠતાને કબૂલ ન રાખવી એ વાગ્યુદ્ધ કે શસ્ત્રયુદ્ધથી જ પતવી શકાય એવો મુદ્દો ગણાવા લાગ્યો હતો. 'ગુજરાત વિવેક અથવા વિદ્યામાં બૃહસ્પતિ છે; તેનો રાજા સિદ્ધચક્રવર્તી છે; અને તેનું અણહિલપુરપત્તન એ નરસમુદ્રરૂપ છે ' — એ ત્રણ બાબતો જેને કબૂલ ન હોય, તે સામો આવી જાય — એવો ત્યાંના લોકોનો બહારના બધાને પડકાર હતો : 'गूर्जरत्राया विवेकबृहस्पतित्व, नृपस्य सिद्धचक्रित्व, पत्तनस्य च नरसमुद्रत्वमसहन् विवदते ।'

વનરાજે વિ૰ સં૰ ૮૦૨માં અણહિલપુરને ગુજરાતની રાજધાની બનાવ્યું, ત્યારથી તેનો ઇતિહાસ ઉત્તરોત્તર વધતી જતી સમૃદ્ધિ, આબાદી અને ગૌરવનો જ રહ્યો છે. વિ૰ સં૰ ૧૧૯૬ના દાહોદના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે, ' તે નગરનાં દેવાલયો એટલાં ગગનચૂંબી તેમજ અસંખ્ય હતાં, કે સૂર્યનો રથ તેમાં અટવાઈ જતો.' હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય'માં જણાવ્યું છે કે, 'હનુમાન આખી લંકા ખૂંદી આવ્યા પણ થાક્યા નહોતા; પરંતુ તે અણહિલપુરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ચાલી જુએ, તો તેમને ખબર પડે !' એ શહેરનો વિદ્યાવ્યાસંગ તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ હતો કે, લોકો એમ જ માનતા કે સહસ્રલિંગની આજુબાજુનાં વિદ્યાપીઠોમાં 'મૂગાને મૂકી આવો તોપણ તે એક ક્ષણમાં પટ્દર્શન બોલવા લાગી જાય !'

અણહિલપુરના લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી હતા, એ કહેવાની તો જરૂર જ નથી. પરંતુ તે કેટલી કેટલી જાતના હતા, તે તેમાં રહેતા '૯૬ સંપ્રદાયો' ની સંખ્યા ઉપરથી જણાય છે. લોકોની નીતિ વિષે કહેતાં હેમચંદ્રાચાર્ય એ નગરને 'ધર્માગાર' અથવા ધર્મપુરીની જ ઉપમા આપે છે. પ્રસિદ્ધ મુસાફર અલ-ઇદ્રસી જણાવે છે કે 'હિંદુઓમાં સામાન્ય રીતે ન્યાયવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. મુસલમાન સોદાગરો મોટી

સંખ્યામાં વેપાર અર્થે અહીં આવે છે. રાજા તેમજ તેના અમલદારો તેમનો સારો સત્કાર કરે છે, અને તેમને પૂરતું સંરક્ષણ અને સહી-સલામતી આપે છે. હિંદુઓનું સૌજન્ય, વફાદારી અને પ્રમાણિકતા સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમની પ્રમાણિકતાનો એક દાખલો આપું. કોઈ લેણદારને પોતાના પૈસા પાછા લેવાની ઇંતેઝારી હોય, તો તે દેણદારની આજુબાજુ એક કૂંડાળું દોરે છે. એટલે જ્યાં સુધી તેને સંતોષ ન થાય કે તેના પૈસા પાછા ન વળી રહે, ત્યાં સુધી પેલો દેણદાર તે કૂંડાળામાંથી ખસતો જ નથી. અહીંના લોકો ધાન અને શાક ખાય છે, તે પશુવધ કદી કરતા નથી. તેમને ઢોર પ્રત્યે ઘણો પ્રેમ હોય છે. ઢોર મરી ગયા બાદ લોકો તેને દાટે છે. તથા તે વૃદ્ધ થવાથી એકામ થઈ જાય, ત્યારે પણ તેને પાળેપોષે છે.'

હેમચંદ્રે તો અણહિલપુરને 'શૌર્યમાં પ્રથમ, શાસ્ત્રમાં પ્રથમ, ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં પ્રથમ, સમાધિમાં પ્રથમ, સત્યમાં પ્રથમ, ષડ્દર્શનમાં પ્રથમ અને ષડંગોમાં પણ પ્રથમ' કહ્યું છે.

ભીમદેવના વખતથી જ (વિ૦ સં૦ ૧૦૭૭-૮ થી વિ૦ સં૦ ૧૧૨૦ = ઈ. સ. ૧૦૨૧–૧૦૬૪) અણહિલપુર વિદ્યાઓ અને વિદ્વાનોનું મથક બનવા લાગ્યું હતુ. ધારા અને અણહિલપુર વચ્ચે રણયુદ્ધની જ સરસાઈ નહોતી ચાલતી; પરંતુ વાગ્યુદ્ધની પણ તેટલી જ સરસાઈ ચાલતી. અણહિલપુરવાસીઓનો સર્વધર્મસમભાવ તો અત્યારે પણ આપણને નવાઈ પમાડે તેવો છે. ભીમદેવનો પુરોહિત સોમેશ્વર બ્રાહ્મણધર્મી હોવા છતાં તેણે, સુવિહિત જૈનોને અણહિલપુરમાં રહેવાની છૂટ અપાવી. શૈવસંપ્રદાયીઓનો આચાર્ય જ્ઞાનદેવ જ્યારે રાજાને મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને આ વાતની ખબર આપવામાં આવી. ત્યારે તેણે ખુશી થઈને કહ્યું, 'બધા સંતપુરુષોને સન્માન આપવું એ જ રાજાનો ધર્મ છે. શિવ એ જ જિન છે. ભેદ ઉપર ભાર મૂકવો એ મિથ્યામતિનું લક્ષણ છે. માટે સુવહિત જૈનોને શિવમંદિર ત્રિપુરુષની માલકીની જમીન આપો; અને તેમને કોઈ તરફથી ડખલ ન થાય તેની હું તપાસ

રાખીશ.' એ જ સુવિહિત જૈનોમાંના બુદ્ધિસાગરે ૮૦૦૦ શ્લોકોનું એક વ્યાકરણ લખ્યું હતું, અને જિનેશ્વરે તર્કશાસ્ત્ર ઉપર એક ગ્રંથ લખ્યો હતો.

અણહિલપુરના એક વખતના મોટા વિદ્વાન શાન્તિસૂરિ હતા. તેમણે ભોજના દરબારમાંથી ધનપાલે મોકલેલા ધર્મને વાદવિવાદમાં હરાવ્યો હતો. તે 'વાદિચક્રી' હતા તેમજ 'કવીન્દ્ર' પણ હતા. ધનપાલની વિનંતિથી અને ભીમદેવની રજાથી તે ધારામાં ગુર્જર દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા હતા; અને ત્યાં ભોજે, તેમને, જેટલા વાદીઓને હરાવે તેટલા વાદી દીઠ એક લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે તેમણે ૮૪ વાદીઓને હરાવ્યા હતા; અને ભોજ પાસે 'વાદિવેતાલ'નો ઇલકાબ મેળવ્યો હતો. ભોજે આપેલા રૂપિયા તેમણે મંદિરો બંધાવવામાં વાપરી નાખ્યા હતા. 'સન્મતિતર્ક' ગ્રંથ ઉપરની મોટા ટીકાના કર્તા અભયદેવસૂરિ શાન્તિસૂરિના આચાર્ય હતા. શાંતિસૂરિ બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્ર પણ શીખવતા હતા, અને તે જમાનામાં તે બહુ કઠણ મનાતું હતું. દ્રાવિડ દેશમાંથી પણ એક વાદી વાદવિવાદ કરવા અણહિલપુર આવ્યો હતો. તેને પણ શાંતિસૂરિએ હરાવ્યો હતો. શાંતિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર ટીકા લખી છે. ભીમદેવ પછી કર્ણના રાજ્ય દરમ્યાન કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણ અણહિલપુરમાં આવ્યો હતો. તેણે કર્ણદેવ અને સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની પ્રેમકથાનું વસ્તુ લઈ 'કર્ણસુંદરી' નાટિકા લખી છે. કર્ણદેવ વિષ્ણુભક્ત હતો. જૈન અંગ ગ્રંથોમાંથી નવ અંગોની ટીકા લખનારા 'નવાંગીટીકાકાર' અભયદેવસૂરિની પ્રવૃત્તિ કર્ણના રાજકાળના મધ્યભાગ સુધી વ્યાપેલી હતી. આ અભયદેવ અને ઉપર જણાવેલા શાંતિસૂરિના ગુરુ અભયદેવ એ બે જુદી વ્યક્તિઓ છે.

કર્ણદેવ પછી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો અણહિલપુરનું વિદ્યાના મથક તરીકેનું મહત્ત્વ ઘણું જ વધી ગયું. સિદ્ધરાજ પોતે પણ વિદ્વાન હતો. તેના રાજદરબારમાં દિગંબર કુમુદચંદ્ર અને શ્વેતાંબર દેવસૂરિ

વચ્ચે વિવાદ થયો હતો સાખ્યશાસ્ત્રી વાદિસિહે આવીને અણહિલપુરમા પડકાર કર્યો, ત્યારે જયસિહે પોતાના નગરનુ નામ ન જાય માટે તેનો પડકાર ઝીલવા ગોવિદાચાર્યને વિનતિ કરી તેમણે પોતાના શિષ્ય વીરાચાર્યને ઓકલ્યો તેણે વાદિસિહનો પરાજય કર્યો એ જ વીરાચાર્યે કમલકીર્તિ નામના દિગબર તાર્કિકને હરાવ્યો હતો પરતુ સિદ્ધરાજ તેમ જ કુમારપાલના વખત સુધી પ્રખર વિદ્વાન તરીકે પોતાની સુખ્યાતિ ફેલાવનાર તો દેવસૂરિ જ હતા તે મુનિચદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા અને મુનિચદ્રસૂરિ ઉપર જણાવેલા શાતિસૂરિના શિષ્ય હતા દેવસૂરિના લખેલા 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક' અને સ્યાદ્વાદરત્નાકર' ગ્રથો જોવાથી જણાય છે કે ભાગવત સપ્રદાયી દેવબોધિ, હેમચદ્ર પોતે અને યશશ્ચદ્ર તથા યશોવિજયે તેમની કરેલી પ્રશસા વાસ્તવિક છે તેમણે દિગબર કુમુદચદ્રને હરાવ્યો, એ ગુજરાતના શ્વેતામ્બરો માટે એક અગત્યની બીના હતી કારણ કે હેમચદ્રે જણાવ્યુ છે તેમ, દેવસૂરિએ કુમુદચદ્રને હરાવીને વાદની શરત પ્રમાણે તેને ગુજરાત બહાર કાઢ્યો ન હોત તો ગુજરાતમા કોઈ શ્વેતામ્બર જ ન રહ્યો હોત દેવસૂરિ વિ૰ સ૰ ૧૧૪૩ (એટલે કે ઈ સ ૧ ૮૭)મા મદ્દાહત (અત્યારના પાલનપુર રાજ્યમા આવેલા મદદર) ગામમા જન્મ્યા હતા ભાગવત સપ્રદાયી દેવબોધિ અણહિલપુરમા આવી પડકાર નાખ્યો, ત્યારે છ મહિના સુધી કોઈ તેનો જવાબ ન આપી શક્યુ પછી દેવસૂરિએ આવીને તેનો મદ ભાગ્યો જયસિહના રાજદરબારના પડિતો વિષે કહેવાય છે કે, બીજા વાદીઓ જ્યા સુધી જયસિહદેવની સભામા આવ્યા નથી, ત્યા સુધી જ વ્યાકરણ, કાવ્ય અને તર્કની બાબતમા તેમનો મદ રહે છે જયસિહના મહામાત્ય કવિ શ્રીપાલ વિષે તો એમ કહેવાય છે કે તે એક દિવસમા એક મહાપ્રબધ રચી શકતો તે સુરદાસ હતો ગણરત્નમહોદધિના કર્તા પડિત વર્ધમાનસૂરિ અને 'વાગ્ભટાલકાર'ના કર્તા વાગ્ભટ પણ જયસિહના રાજ્યકાળમા થઈ ગયા

હેમચદ્રાચાર્યને કેવા વિદ્યાભ્યાસગી જમાનામાં નામ કાઢવાનુ હતું, તે ઉપરના ટૂક ખ્યાલ ઉપરથી કલ્પી શકાશે

૪

હેમચંદ્રાચાર્યનો જન્મ વિ૦ સં૦ ૧૧૪૫ (ઈ. સ. ૧૦૮૯) ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાની રાત્રે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ચચ્ચ અને માતાનું નામ પાહિણી હતું. પાહિણી જૈન મતાનુયાયી હતી, અને ચચ્ચ માહેશ્વરી હતો. હેમચંદ્રાચાર્યનું નાનપણનું નામ ચાંગદેવ હતું. 'હેમચંદ્રાચાર્યના જ સમકાલીન સોમપ્રભસૂરિએ લખેલ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે (પાન ૨૧) નાનપણથી જ ચાંગદેવને 'ધર્મ' સિવાય બીજી કોઈ બાબતમાં ચેન પડતું નહિ.' ચાંગદેવ પાંચેક વર્ષનો થયો તે અરસામાં જ (વિ૦ સં૦ ૧૧૫૦) 'દાણવૃત્તિ' અને 'શાંતિજિનકથા'ના લેખક દેવચંદ્રસૂરિ ફરતાફરતા ધંધુકામાં આવ્યા. એક વખત તેમનુ વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ ચાંગદેવ તેમની પાસે ગયો અને તેમની પાસે 'ભવસમુદ્ર તરવા માટે ચારિત્રનૌકા આપવાની' માગણી કરી. ગુરુએ તેને તેનાં માબાપનું નામ પૂછ્યું. તે વ્યાખ્યાનમાં ચાંગદેવનો મામો નેમિ કે જે પણ ચાંગદેવની માતાની જેમ જૈન મતાનુયાયી હતો, તે હાજર હતો. તેણે દેવચંદ્રને બધી માહિતી આપી. ગુરુએ નેમિને જણાવ્યું કે, આ છોકરો વિલક્ષણ છે તથા જિજ્ઞાસુ છે; માટે જો તેનો પિતા રજા આપે, તો અમે તેને સાથે રાખીએ અને શાસ્ત્રાદિ ભણાવીને પાવરધો કરીએ. પરંતુ તેના પિતાએ ના પાડી. છતાં ચાંગદેવ તો મામાની ઓથથી દેવચંદ્રની સાથે જ ખંભાત ચાલ્યો આવ્યો અને ત્યાં તેને ખંભાતના મંત્રી ઉદયનના પુત્રો સાથે મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ તેના પિતા ચચ્ચને સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા[1] અને અંતે વિ૦ સં૦ ૧૧૫૪ (ઈ. સ. ૧૦૯૮)માં ચાંગદેવને દીક્ષા આપવામાં આવી. 'પ્રબંધચિંતામણિ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ચચ્ચે પોતે જ બધો દીક્ષાવિધિ જાતે હાજર રહીને ઊજવ્યો હતો. દીક્ષા આપ્યા પછી ચાંગદેવનું નામ સોમચંદ્ર પાડવામાં આવ્યું.

૧. ઉદયને ચચ્ચને ત્રણ લાખ (સિક્કા જેટલું) ધન આપવા જણાવ્યું; પણ ચચ્ચે તેને શિવનિર્માલ્ય જેવું ગણી સ્વીકારવા ના પાડી.

સોમચંદ્ર થોડા જ વખતમાં 'તર્ક', લક્ષણ અને સાહિત્યમાં પાવરધો થઈ ગયો ' પરંતુ તેટલાથી તેને સંતોષ ન થયો તેથી તે ખંભાતથી નીકળીને કાશ્મીર જવા નીકળ્યો કાશ્મીર તે વખતે વિદ્યાનું મુખ્ય ધામ ગણાતું હતું પરંતુ એમ કહેવાય છે કે, રસ્તામાં મધ્યરાત્રે તે ધ્યાનમાં બેઠો હતો, ત્યારે તેને બ્રાહ્મી દેવીએ પ્રગટ થઈને જણાવ્યું કે, 'તારે આટલા માટે દેઠ કાશ્મીર જવાની જરૂર નથી કારણ કે તને જોઈતું બધું અહીં જ મળી જાશે ' એ બધું ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો નક્કી કે, હેમચંદ્રને વિદ્યાભ્યાસ માટે કાશ્મીર જવાનો વિચાર હતો પરંતુ અંતે તેમને ગુજરાતમાં જ વિદ્યાપ્રાપ્તિની બધી સગવડ મળી રહી હશે, તેથી એટલે દૂર જવાની જરૂર રહી નહિ હોય 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ લખતી વખતે તેમણે કાશ્મીરથી ખાસ માણસ મોકલીને આઠ વ્યાકરણ મંગાવ્યા હતા, અને બિલ્હણ જેવા કાશ્મીરના કવિઓ તથા 'ઉત્સાહ' જેવા કાશ્મીરના પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણીઓ અણહિલપુરમાં હતા, એ બધું ખ્યાલમાં રાખતા, હેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાભ્યાસને અને કાશ્મીરને કોઈ રીતે કઈ લેવાદેવા હતી એ સમજી શકાય છે 'કુમારપાલ-પ્રતિબોધ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે, દીક્ષા લીધા પછી સોમચંદ્રે પોતાનો વખત ઘોર તપસ્યામાં ગાળ્યો હતો, અને ત્યારબાદ થોડા વખતમાં જ તે આખો શાસ્ત્રસમુદ્ર ઓળંગી ગયા હતા તેમની શરૂઆતની આ યોગસાધના જ તેમની બધી શક્તિઓને વિકસાવવામાં તેમજ એકત્રિત કરવામાં કારણભૂત થઈ, એ તરત જ પછીની તેમની અવધ્ય પ્રવૃત્તિથી કલ્પી શકાય છે તેમની બુદ્ધિની પ્રખરતા અને તેમના ચારિત્ર્યની તેજસ્વિતા જોઈને, અંતે, તેમના ગુરુએ તેમને વિ૦ સં૦ ૧૧૬૬ (ઈ સ ૧૧૧૦)માં ૨૧ વર્ષની વયે સૂરિપદે સ્થાપ્યા અને તેમના ગૌરવણને કારણે તેમનું નામ માત્ર સોમચંદ્ર રાખવાને બદલે હેમચંદ્ર રાખ્યું. તેમને સૂરિપદે સ્થાપવાનો વિધિ નાગપુર (નગોર) મુકામે થયો હતો

હેમચંદ્રાચાર્ય સૂરિ થયા બાદ તેમની માતા પાહિણીએ પણ દીક્ષા લીધી હેમચંદ્ર અણહિલપુરમાં ક્યારે આવ્યા તે નક્કી કરી શકાતું

નથી 'પ્રબધચિંતામણિ' (પા. ૬૭)મા જણાવ્યા પ્રમાણે હેમચદ્ર જો કુમુદચદ્રના વિવાદ પ્રસગે હાજર હોય, તો તે વિ૦ સ૦ ૧૧૮૧ (ઈ સ ૧૧૨૫)ના અરસામાં સિદ્ધરાજના દરબારમા આવતા જતા થયા હોવા જોઈએ 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'મા જણાવ્યા પ્રમાણે અણહિલપુરમાથી નાસી જતા પહેલા કુમારપાલ સિદ્ધરાજને મળવા આવેલો, તે વખતે તેણે હેમચંદ્રને રાજા પાસે સિંહાસન ઉપર બેઠેલા જોયા હતા એ વાત સાચી હોય, તો વિ૦ સ૦ ૧૧૬૯ (ઈ સ ૧૧૧૩)ના અરસામા હેમચદ્ર અણહિલપુર આવી ગયા હોવા જોઈએ, અને રાજાના પ્રેમપાત્ર પણ બન્યા હોવા જોઈએ હેમચંદ્રની અને સિદ્ધરાજની સૌથી પહેલી મુલાકાત આ પ્રમાણે વર્ણવાય છે

એક વખત હેમચદ્ર કોઈ દુકાને ઊભા હતા તે વખતે સિદ્ધરાજ હાથીએ બેસીને ત્યા થઈને જતો હતો તે વખતે રાજાનો હાથી કોઈ કારણથી પોતાની મેળે થોભ્યો, કે હેમચદ્રની તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને રાજાએ પોતે તેને થોભાવ્યો, પરતુ તે વખતે હેમચંદ્રને રાજાની સ્તુતિનો એક શ્લોક બોલવાનો પ્રસગ મળી ગયો * તે શ્લોકની રચનાથી ખુશ થઈ રાજાએ તેમને બપોર પછી પોતાને ત્યાં મળવા બોલાવ્યા

વળી, માળવા જીતીને રાજા પાછો આવ્યો ત્યારે બધા સપ્રદાયના આચાર્યો રાજાને અભિનદન કરવા આવ્યા હતા તે વખતે હેમચદ્રાચાર્ય પણ હાજર હતા, અને તેમણે પોતાના શ્લોકથી રાજાનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું આ પ્રસગ વિ૦ સ૦ ૧૧૯૧–૨ (ઈ સ ૧૧૩૬)માં બન્યો હોવો જોઈએ આ દરમ્યાન રાજાએ અવન્તીમા ભોજવ્યાકરણ જોયુ હતું, અને તે ઉપરથી આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતનુ જુદુ

---

* તે શ્લોકનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે "હે સિદ્ધરાજ ! તારા હસ્તી રાજને નિ શકપણે આગળ વધવા દે, (દિશાઓનુ રક્ષણ કરનારા) દિગ્ગજો તેથી ત્રાસ પામશે ખરા, પણ તેથી શો વાંધો છે ? કારણ કે આ પૃથ્વીનુ ધારણ તે જ કરેલુ છે।'

વ્યાકરણ રચાવવાની ગાંઠ તેણે મનમાં વાળી હતી. એટલે રાજાએ હેમચંદ્રને એક નવીન, સહેલું તથા સંપૂર્ણ વ્યાકરણ રચવાનું જણાવ્યું. હેમાચાર્યે રાજાનું કહેવું ખુશીથી કબૂલ રાખ્યું; અને કાશ્મીર દેશથી તેમજ બીજેથી જૂના વ્યાકરણગ્રંથો મંગાવી, તેમણે તે કામ સફળતાથી પૂરું કર્યું. 'બધા પંડિતોએ તે વ્યાકરણને સૌથી ઉત્તમ કહીને કબૂલ રાખ્યું; અને તેને પ્રમાણભૂત ઠરાવ્યું.' તેની અનેક નકલો તૈયાર કરાવીને હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલવામાં આવી. તથા અણહિલપુરમાં તો તે વ્યાકરણ જ ભણાવવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને તેની વાર્ષિક પરીક્ષા લઈ, તેમાં પાસ થનારને પારિતોષિકો આપવાનું નક્કી થયું.

હેમચંદ્ર અને જયસિંહના સંબંધ વિષે ઘણા પ્રસંગો જુદા જુદા સમકાલીન તેમજ પછીના ગ્રંથોમાં નોંધાયા છે. આપણે અહીં, હેમાચાર્યના સર્વધર્મસમભાવને લગતો એક પ્રસંગ ઉતારીએ. જયસિંહે એક વખત જુદા જુદા પંથોના આચાર્યોને બોલાવીને પૂછ્યું કે, 'ઈશ્વર, ધર્મ અને અધિકારી એ બાબતોમાં સત્ય શું છે?' તે વખતે દરેક આચાર્ય પોતપોતાના સંપ્રદાયનો મત જ વખાણવા લાગ્યો, અને બીજાનો મત નિંદવા લાગ્યો. આથી રાજાની મુશ્કેલી ઘટવાને બદલે વધી. તે વખતે હેમાચાર્યે તેને જવાબ આપતાં નીચેની વાત કહી સંભળાવી:

"એક સ્ત્રીએ પોતાના પતિને બીજી સ્ત્રીના પ્રેમમાંથી મંત્રતંત્ર વડે છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, તેને આખલો બનાવી દીધો. તે સ્ત્રીને પછી પોતાની ભૂલ સમજાઈ, અને તે ઘણું પસ્તાવા લાગી. એક વખત તે પોતાના પતિને એક ઝાડ નીચે ઊભી ઊભી ચરાવતી હતી અને આંસુ પાડતી હતી તેવામાં ઉપર થઈને શિવ–પાર્વતી જતાં હતાં. પાર્વતીએ શિવને આ સ્ત્રીના રડવાનું કારણ પૂછતાં, શિવે બધું કહી સંભળાવ્યું તથા જણાવ્યું કે, ઝાડની છાયામાં પેલી જડીબુટ્ટી ઊગેલી છે, તે જો તેના પતિને ખવરાવે, તો તે પાછો મનુષ્ય બની જાય. પેલી સ્ત્રીએ તે વાત સાંભળી, પરંતુ તેને તે છોડ કયો તેની ખબર ન

હતી તેથી તેણે ઝાડની જાયા જેટલા ભાગની આસપાસ કુંડાળુ કરી લીધુ અને તેની અંદરના બધા છોડ એકે એકે ઉખાડીને તે આખલાને ખવરાવવા માંડ્યા તેમ કરતાં કરતા તેની જાણ બહાર પેલો છોડ આખલાના મોમા ગયો કે તરત તે મનુષ્ય થઈ ગયો તે જ પ્રમાણે આ બધા દર્શનોમા સત્ય ક્યાં છુપાયુ છે, તે આપણે જાણતા નથી પરંતુ આ કલિયુગમા બધા દર્શનો પ્રત્યે યોગ્ય સદ્ભાવ રાખીએ, તો ક્યારેક આપણી અજાણમાં પણ સત્યનો લાભ આપણને જરૂર થઈ જાય "

બીજે એક પ્રસંગે હેમાચાર્યે રાજાને બધા દર્શનોમા સદાચારની જે સામાન્ય ભૂમિકા છે, તે તારવી બતાવી હતી +

આવી બધી વાર્તાઓ ઐતિહાસિક છે કે નહિ, તે વિષે આપણે કાંઈ નક્કી કહી શકીએ નહિ પરંતુ તે બધી જોતા રાજા પ્રત્યેના હેમાચાર્યના ઉપદેશનું વલણ આપણને દેખાઈ આવે છે હેમચંદ્રાચાર્યે જૈન અનેકાંતવાદને 'સર્વદર્શનસગ્રહ' રૂપ માન્યો છે અને એ અનેકાંતવાદની ભાવના અનુસાર હેમચંદ્ર રાજાને સર્વધર્મસમભાવનો જ ઉપદેશ આપી શકે ઘણા અર્વાચીન લેખકો હેમચંદ્રના આ વલણની પાછળ ગુપ્ત રહેલા ભિન્ન ભિન્ન કાલ્પનિક હેતુઓ બતાવે છે પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે, તે જમાનામા આવો સર્વધર્મસમભાવ સર્વત્ર વ્યાપેલો હતો સિદ્ધરાજ પોતે શૈવભક્ત હતો છતા તેણે જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતા, તેના દાખલા આગળ ટાંક્યા છે જૈન-શૈવનો લગ્નસબંધ તો હેમચંદ્રાચાર્યના માતપિતાના દાખલા ઉપરથી જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ

હવે આપણે કુમારપાળના હેમચંદ્ર સાથેના સબંધ ઉપર આવીએ કુમારપાળ વીસ વર્ષની ઉંમરે સિદ્ધરાજથી ડરીને નાસી છૂટ્યો હતો, તે વાત આપણે આગળ જાણી ગયા છીએ ત્યાર પછી તે સિદ્ધરાજને મળવા પાટણમા આવ્યો હતો એવી હકીકત 'કુમારપાળપ્રબંધ

+ 'કુમારપાળપ્રબંધ પા ૧૪ ૫

મા જિનમંડને જણાવી છે દરબારમાં તેણે રાજા પાસે સિંહાસન ઉપર બેઠેલા હેમચંદ્રને જોયા તે વખતે તેને લાગ્યું કે, જે મુનિને ગાજા પોતે આટલું માન આપે છે, તેના વધુ દર્શન આપણે કરવા જોઈએ તેથી તે હેમાચાર્યના વ્યાખ્યાનગૃહમા તેમને મળવા ગયો અને મળ્યા બાદ સારામા સારો સદાચાર કયો, એમ તેમને પૂછ્યું હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે, "બીજાની પત્નીને સગી બહેન જેવી ગણવી, એ સૌથી ઉત્તમ સદાચાર છે આ વાત જો ઐતિહાસિક હોય તો તે વિ૦ સ૦ ૧૧૬૯ (ઈ સ ૧૧૧૩) મા બની હોય આ પછી કુમારપાલની બીજી મુનાખત ખભાતમા થઈ હતી તેનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કર્યો છે

પરંતુ કુમારપાલનો હેમચંદ્રાચાર્ય સાથેનો નિકટનો સબંધ તો વિ૦ સ૦ ૧૨૦૭ (ઈ સ ૧૧૫૧) પછી એટલે કે પોતાના વિગ્રહોમાથી પરવાર્યા બાદ જ થયો, એ વસ્તુ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ એ નિકટના સહવાસને પરિણામે જ કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમા હિંસા, જુગાર, મદ્ય વગેરેના નિષેધના નિયમો પ્રવર્તાવ્યા સિદ્ધરાજની વિનતીથી હેમચંદ્રે જેમ 'સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ લખ્યું હતું, તેમ કુમારપાલના પોતાના ઉપયોગ માટે તેમણે યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગ સ્તુતિ અને ત્રિશષ્ટિ શલાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યા હતા

પરંતુ આ જગાએ એક પ્રશ્ન ઊઠી શકે તેમ છે કે, કુમારપાલે સાચે જ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો કે કેમ? તે જૈનધર્મના એક પ્રખર આચાર્યની અસર તળે આવ્યો હતો તેમજ તેમણે સૂચવેલા કેટલાક નીતિનિયમ પાળતો–પળાવતો હતો એ બાબતમા તો શકા નથી હેમચંદ્રાચાર્ય ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્રમા કુમારપાલ માટે 'પરમાર્હત' વિશેષણ પણ વાપરે છે કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્યને પોતાના ગુરુ માનતો હતો, તેમજ જૈન મંદિરો બંધાવી તેમા પૂજન કરવા જતો હતો, એ વાત પણ નિ શક છે પરંતુ એ ઉપરથી એમ અભિપ્રેત થતું હોય, કે તેણે પોતાનો વડીલોપાર્જિત શૈવ ધર્મ છોડી દીધો હતો, અને પુરાણોમા

જણાવેલ દેવ – દેવીની ઉપાસના કરવાનું બંધ કર્યું હતું, તો તેને ઐતિહાસિક પુરાવાઓનો ટેકો નથી. એટલું જ નહીં પણ સીધો વિરોધ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના સંસ્કૃત દ્વયાશ્રયકાવ્યમાં જ ચોખ્ખું જણાવ્યું છે કે, તેનામાં શિવ પ્રત્યે પૂર્ણ ભકિત હતી; તેમજ વિ૰ સં૰ ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૧૭૩)ના ભાવબૃહસ્પતિના લેખમાં (એટલે કે કુમારપાલના રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષમાં) તેને 'માહેશ્વરનૃપાગ્રણી' એટલે કે માહેશ્વર રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. આ બીનાઓ ઉપરથી જણાય છે કે, તેણે પોતાના જીવનની રીતિ — નીતિ બદલી નાખી હતી, તેમજ યજ્ઞ – બલિદાન અર્થે પણ પશુવધ કરવાનું છોડી દીધું હતું, પરંતુ તેથી તે પોતાના વડીલોના ઇષ્ટદેવ શિવનો ભક્ત મટી ગયો નહોતો

આ વસ્તુ બીજા એક પ્રસંગ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. કુમારપાલને જ્યારે વિક્રમની પેઠે જગતમાં કાંઈક અપૂર્વ કરીને અમર થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે હેમાચાર્યે તેને બે રસ્તા સૂચવ્યા: કાં તો આખી પૃથ્વીને રાજભંડારમાંથી ધન આપીને કરજમુક્ત કરી, પોતાનો સંવત સ્થાપવો; અથવા સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો. પહેલો રસ્તો અજમાવવા માટે તો પોતાની પાસે પુષ્કળ ધન જોઈએ. હેમાચાર્યના ગુરુને સોનું બનાવતાં આવડતું હતું. હેમાચાર્યે રાજાના નામની સાથે જૈનધર્મનું નામ પણ અમર થાય એવી કામનામાં તણાઈ, પોતાના ગુરુને અણહિલપુર આવી રાજાને જોઈતું સોનુ બનાવી આપવાનુ કહ્યુ. તેમના ગુરુ તો હેમાચાર્યની આ માગણી સાંભળી દિઙ્મૂઢ થઈ ગયા; અને રાજા વગેરેની સોબતમાં તેમજ તેમની મદદથી જૈનધર્મની ઉન્નતિ સાધવાની લાલસામાં તે ક્યાં આવીને ઊભા રહ્યા છે, તે તેમને જણાવ્યુ. આ વસ્તુ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનમાં પરિવર્તનકારી થઈ પડી. તેમને પોતાનું જીવન અને જીવનકાર્ય નવેસરથી તપાસી જોવાની જરૂર પડી. એ વાત જુદી છે.પરંતુ તે પછી તેમણે રાજાને અમર થવા માટે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનો રસ્તો કબૂલ રાખવા સમજાવ્યો. જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરું થતાં રાજા જ્યારે સોમનાથની વિધિવત્ પૂજા કરવા ગયો, ત્યારે હેમચંદ્ર પણ રાજાની

સાથે ત્યાં ગયા હતા. આ દાખલા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, રાજાએ પોતાનો શૈવધર્મ છોડ્યો નહોતો; તેમજ હેમાચાર્યે પણ તેમ કરવાની તેને ફરજ પાડી નહોતી. ઊલટું, પોતાના મૂળ સંપ્રદાયમાં જ રહેવાની બાબતમાં હેમાચાર્ય આ રીતે તેને ઉત્તેજન પણ આપતા હતા.

સિદ્ધરાજ સાથેના હેમાચાર્યના પ્રસંગોની પેઠે કુમારપાલ સાથેના પણ કેટલાય પ્રસંગો સાહિત્યમાં નોંધાયા છે અને તેમાં તો અદ્‌ભુતતા અને ચમત્કારોનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. દિવ્યદૃષ્ટિથી પરિણામ જોઈ લઈ, રાજાને અગાઉથી ચેતવી દેવાના, સંકલ્પબળથી રોગ મટાડવાના, એવા એવા ઘણા પ્રસંગો વર્ણવવામાં આવે છે હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન લેખકના પુસ્તકમાં જ હેમાચાર્યના જન્મ પહેલાં તેમની માતાને આવેલ સ્વપ્નની કથા આપેલી છે. તે જોતાં તે વખતથી જ હેમાચાર્યને તીર્થંકર જેવા અદ્‌ભુત પુરુષ માનવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, એમ ચોખ્ખું દેખાય છે તેમનું સમગ્ર જીવન અને પ્રવૃત્તિ તપાસતાં તેમની અદ્‌ભુતતા વિષે આપણને છેક જ અશ્રદ્ધા નથી થતી. પરંતુ, તે પ્રસંગોને વિશેષ મહત્ત્વ આપવાની પણ જરૂર નથી તેમણે જે ગ્રંથો પોતાની પાછળ મૂક્યા છે તે ઉપરથી જ તેમની તેજસ્વિતાની અને વિદ્વત્તાની આપણને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આપણે તે મુદ્દા ઉપર જ હવે આવીએ.

૫

હેમચંદ્રાચાર્યની લેખનપ્રવૃત્તિ એટલી વિશાળ તેમજ વિવિધ છે કે તેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' કહેવામાં આવે છે. અને તે યથાયોગ્ય જ છે તેમનો પહેલો તથા મુખ્ય ગ્રંથ 'શબ્દાનુશાસન' છે. તે ગ્રંથ જ તેમણે સૌથી પ્રથમ લખ્યો હશે, એમ તો નહીં હોય પરંતુ તે ગ્રંથ લખત પહેલાંની તેમની લેખનપ્રવૃત્તિની અત્યારે આપણને માહિતી નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રનાં સામાન્ય રીતે પાંચ અંગો ગણાય છે: (૧) સૂત્ર; (૨) ગણપાઠ; (૩) ધાતુપાઠ; (૪) ઉણાદિ; અને (૫) લિંગાનુશાસન. બીજા વ્યાકરણગ્રંથોની બાબતમાં એમ બન્યું છે કે, આ પાંચ અંગો જુદ

જુદા લેખકોએ લખેલાં છે. પરંતુ, આ 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણની બાબતમાં તો તે પાંચે અંગો હેમચંદ્રે જ લખ્યાં છે. તેથી તે વ્યાકરણ સંપૂર્ણ તેમજ એકધારું બન્યું છે. તેની બીજી વિશેષતા એ છે કે, તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનું જ વ્યાકરણ નથી. તેનાં કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રોમાંથી ૧૧૧૯ સૂત્રો પ્રાકૃત ભાષાઓ માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એક નાની અને એક મોટી એમ બે ટીકાઓ પણ લખી છે. સિદ્ધરાજે 'સંપૂર્ણ' તેમજ 'સહેલું' વ્યાકરણ રચવા માટે કરેલી માગણી આ વ્યાકરણથી હેમચંદ્રાચાર્યે અક્ષરશઃ પૂરી પાડી છે.

વ્યાકરણ તેમજ તેનાં અંગો પૂરાં કર્યા બાદ હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમાં લીધુ. પ્રથમ તેમણે નામમાલા રચી અને તેનું નામ 'અભિધાનચિંતામણિ' રાખ્યું. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી. 'અભિધાન–ચિંતામણિ –પરિશિષ્ટ' નામથી જાણીતાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાંડને અંતે મૂક્યાં છે. એ આખા સંસ્કૃત કોશને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેકાર્થ-સંગ્રહ' નામની પૂર્તિ લખી છે. તેની ટીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે. હેમચંદ્રાચાર્યની કીર્તિ સંસ્કૃત કોશકાર તરીકે જામી હતી, તેમજ તેમનો ગ્રંથ પ્રમાણભૂત મનાવા લાગ્યો હતો. તે વસ્તુ, તેમના ગ્રંથમાંથી પછીની ટીકાઓએ લીધેલાં અવતરણો ઉપરથી, તેમજ 'हेमचन्द्रश्च स्त्रश्चामरोऽय सनातन' એ શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતો અધ્યાય રચીને સંસ્કૃત વ્યાકરણને સંપૂર્ણ બનાવ્યુ, તેમ પોતાના સસ્કૃત કોશને સંપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' રચી દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને ભેગા કરી વ્યવસ્થિત કરવા એ બહુ કપરું કામ હતું. અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યુ છે. પ્રાતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે ગ્રંથના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી. એ ગ્રંથ રચવામા તેમણે લગભગ ૧૨ લેખકો અને બે કોશોનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે.

જુદા લેખોએ લખેલા છે. પરંતુ, આ 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણની બાબતમા તો તે પાચે અગો હેમચદ્રે જ લખ્યા છે તેથી તે વ્યાકરણ સપૂર્ણ તેમજ એકધારુ બન્યુ છે તેની બીજી વિશેષતા એ છે કે, તે માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનું જ વ્યાકરણ નથી તેનાં કુલ ૪૬૮૫ સૂત્રોમાંથી ૧૧૧૯ સૂત્રો પ્રાકૃત ભાષાઓ માટે છે. તે સૂત્રો ઉપર તેમણે એક નાની અને એક મોટી એમ બે ટીકાઓ પણ લખી છે સિદ્ધરાજે 'સપૂર્ણ' તેમજ 'સદેશું' વ્યાકરણ રચવા માટે કરેલી માગણી આ વ્યાકરણથી હેમચદ્રાચાર્યે અક્ષરશ પૂરી પાડી છે

વ્યાકરણ તેમજ તેના અગો પૂરાં કર્યા બાદ હેમચદ્રાચાર્યે સસ્કૃત તેમજ દેશી શબ્દોના કોશ તૈયાર કરવાનું કામ હાથમા લીધુ પ્રથમ તેમણે નામમાલા રચી અને તેનુ નામ 'અભિધાનચિતામણિ' રાખ્યુ તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી 'અભિધાન-ચિતામણિ -પરિશિષ્ટ' નામથી જાણીનાં પરિશિષ્ટો પણ તેમણે તેના દરેક કાડને અતે મૂક્યા છે એ આખા સસ્કૃત કોશને પૂરો કરવા તેમણે 'અનેકાર્થ સગ્રહ' નામની પૂર્તિ લખી છે તેની ટીકા તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ લખી છે હેમચદ્રાચાર્યની કીર્તિ સસ્કૃત કોશકાર તરીકે જામી હતી, તેમજ તેમનો ગ્રથ પ્રમાણભૂત મનાવા લાગ્યો હતો તે વસ્તુ, તેમના ગ્રથમાથી પછીની ટીકાઓએ લીધેલાં અવતરણો ઉપરથી, તેમજ 'हेमचन्द्रश्च रुद्रश्चामरोऽथ सनातन' એ શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે

જેમ તેમણે પ્રાકૃત ભાષાઓને લગતો અધ્યાય રચીને સસ્કૃત વ્યાકરણને સપૂર્ણ બનાવ્યુ, તેમ પોતાના સસ્કૃત કોશને સપૂર્ણ બનાવવા તેમણે દેશી શબ્દોની 'દેશીનામમાલા' રચી દેશી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર હોવાથી તેમને ભેગા કરી વ્યવસ્થિત કરવા એ બહુ કપરુ કામ હતું અને તે તેમણે સફળતાથી પાર પાડ્યુ છે પ્રાતીય ભાષાઓના અભ્યાસીને તે ગ્રથના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ વિના ચાલે તેમ નથી એ ગ્રથ રચવામા તેમણે લગભગ ૧૨ લેખકો અને બે કોશોનો ઉપયોગ કર્યો જણાય છે

'દેશીનામમાલા' પછી તેમણે 'નિઘંટુશેષ' (વૈદ્યકનિઘંટુ) નામનો કોશગ્રંથ રચ્યો તેની કોઈ ટીકા જાણવામા આવી નથી. આ પુસ્તકથી તેમનુ કોશકાર્ય પૂરું થયુ એમ કહેવાય આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કોશ રચીને તેમણે ભાષાના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક એવાં ઉતમ પાઠ્ય પુસ્તકો ગુજરાતને પૂરાં પાડ્યા. તે ગ્રંથોની રચના સરળ તેમજ સુવ્યવસ્થિત છે. આગળ વધેલા અભ્યાસીઓ માટે તેમણે તે દરેક ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી છે, અને તેમાં તેવા અભ્યાસીને જોઈતી બધી વધુ માહિતી આપી દીધી છે.

આ પ્રમાણે જયસિંહ સિદ્ધરાજની ઇચ્છા તેના પ્રભાવ અને ગૌરવને છાજે તેવી રીતે પૂરી પાડવામા આવી આ બધુ કામ વિ૦ સ૦ ૧૧૯૯ (ઈ સ ૧૧૪૩)ના અરસામાં એટલે કે સિદ્ધરાજના રાજ્ય-કાળના અંતિમ ભાગ સુધીમા તેમજ કુમારપાલના રાજ્યકાળની શરૂઆત સુધીમાં પૂરું થયુ હોવુ જોઈએ. સાત વર્ષ જેટલા સમયમા આ મહાન કાર્ય આ રીતે સફળતાપૂર્વક પૂરુ કરવુ, એ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા માણસની યોગશક્તિ માટે જ સભવિત છે.

'સસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય'ની રચના 'સિદ્ધહેમ' પૂરું કર્યા બાદ જ શરૂ થઈ હોવી જોઈએ પરંતુ તેના ૨૦ સર્ગો છૂટક છૂટક લખાયા હશે. કુમારપાલને લગતા છેલ્લા પાચ સર્ગ તો કુમારપાલના રાજ્ય-કાળમા જ લખાયા હોવા જોઈએ 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય' તો કુમારપાલના રાજ્યકાળના પછીના સમયમા જ લખાયુ હશે 'સસ્કૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય'નુ બીજુ નામ 'ચાલુક્યવંશોત્કીર્તન' છે, અને 'પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય'નું નામ 'કુમારપાલચરિત' છે

'શબ્દાનુશાસન' પછી 'કાવ્યાનુશાસન' અને તેના પછી 'છદો નુશાસન' લખાયાં છે કાવ્યાનુશાસન ઉપરની ટીકા 'વિવેક', 'છદોનુ શાસન' રચાયા પછી લખવામા આવી હશે, કારણ કે તેમાં 'છદોનુશાસન'નો ઉલ્લેખ છે 'છદોનુશાસન'મા ૭૬૩ સૂત્રો છે અને તેમને આઠ અધ્યાયમા વહેંચી નાખવામા આવ્યાં છે તેમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રશ

જેટલી જે માહિતી છે, તે અમૂલ્ય છે. તેમાં દાખલારૂપે જે શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાં દેખાઈ આવતી આચાર્યની કવિત્વશક્તિ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. 'કાવ્યાનુશાસન' ઉપર તેમણે 'અલંકારચૂડામણિ' નામની વૃત્તિ અને તે બંને ઉપર પાછી 'વિવેક' નામની મોટી ટીકા લખી છે. 'અલંકારચૂડામણિ' અને 'વિવેક' બંનેમાં મળીને હેમચંદ્રાચાર્યે ૫૦ લેખકોનો નામ દઈને ઉલ્લેખ કર્યો છે; અને લગભગ ૮૧ ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે. એ ઉપરથી સંસ્કૃત કાવ્ય અને સાહિત્યશાસ્ત્રના અભ્યાસીને તે ગ્રંથની અગત્ય સમજાશે. મમ્મટ વગેરેના કાવ્યશાસ્ત્ર પરના ગ્રંથો અધૂરા, તેમજ સંસ્કૃત સાહિત્યના અન્ય વિભાગોની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ અધૂરા છે ત્યારે, કાવ્યાનુશાસન તો પોતાના વિષયનો સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે.

આ પ્રમાણે 'લક્ષણ' અને સાહિત્ય' ના અભ્યાસક્રમને પોતાનો પૂરતો ફાળો આપી, હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રમાણશાસ્ત્ર તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું. તે વિષયનો તેમણે 'પ્રમાણમીમાંસા' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેની ટીકા પણ તેમણે પોતે લખી છે. તેને ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રની રીતે પાંચ અધ્યાયો છે, પરંતુ બીજા અધ્યાયના પહેલા આહ્નિકના અંત સુધીનો ભાગ જ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે.

'ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે પોતાનો વ્યાકરણગ્રંથ તો સિદ્ધરાજની વિનંતિથી લખ્યો હતો; પરંતુ "બે દ્વયાશ્રય ગ્રંથો, કાવ્યાનુશાસન, છંદાનુશાસન, કોશગ્રંથો અને બીજાં શાસ્ત્રો (તેમાં કદાચ 'પ્રમાણમીમાંસા'નો સમાવેશ થતો હોય) તેમણે 'લોકો' માટે લખ્યાં હતાં." એ બધા ગ્રંથો રચવામાં તેમનો હેતુ, તે તે વિષયના અભ્યાસીવર્ગની સેવા જ હતો. પ્રો. જેકોબી વગેરે ઘણા હેમચંદ્રાચાર્યની આ પ્રવૃત્તિ, જૈનો પાસે પણ બ્રાહ્મણોની પેઠે બધા વિષયોનાં શાસ્ત્રગ્રંથો છે, એવું અભિમાન પોષવા માટે હતી, એમ માને છે. પરંતુ, તે ગ્રંથોની રચના, તેમની સરળતા, તેમની નવી ગોઠવણી અને તેમના ઉપરની વિસ્તૃત ટીકાઓ જોતાં એ ગ્રંથો રચવામાં

આચાર્યશ્રીનો હેતુ સાંપ્રદાયિક હોવા કરતાં, જનતાને તે તે વિષયોના સંપૂર્ણ તેમજ અર્વાચીન કાળ સુધીની તે તે વિષયોને લગતી તમામ માહિતીવાળા ગ્રંથો પૂરા પાડવાનો જ હોય, એમ લાગે છે

હવે આપણે કુમારપાલના કહેવાથી લખેલા ગ્રંથો ઉપર આવીએ તેઓમાં મુખ્યત્વે યોગશાસ્ત્ર ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત (પરિશિષ્ટપર્વ સહિત) અને વીતરાગસ્તુતિઓ (બે સુપ્રસિદ્ધ દ્વાત્રિંશિકાઓ સુધ્ધાં)નો સમાવેશ થાય છે 'યોગશાસ્ત્ર' વિષેની ચર્ચા આપણે જુદા વિભાગમાં કરીશુ ત્રિશષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત એ બહુ મોટો ગ્રંથ છે, અને રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના નમૂના ઉપર રચાયેલો છે તેમાં ૧૦ પર્વો છે, અને પરિશિષ્ટપર્વ તેના પરિશિષ્ટરૂપે છે આ ગ્રંથમાં ૨૪ તીર્થંકરો બાર ચક્રવર્તીઓ, નવ બળદેવો, નવ વાસુદેવો અને નવ પ્રતિવાસુદેવો, એમ ત્રેસઠ મહાપુરુષો (શલાકાપુરુષો—એટલે કે માપવાના ગજરૂપ શ્રેષ્ઠ પુરુષો)ના ચરિત્રો છે તેમાંથી પણ હેમચંદ્રાચાર્યના જમાનાને લગતી અનેક વિગતો મળી શકે તેમ છે પરિશિષ્ટપર્વમાં મહાવીર પછીના આચાર્યોની કથા છે

'વીતરાગસ્તોત્ર' લગભગ ૧૮૬ શ્લોકોનું બનેલું છે તેમાં ૨૦ સ્તોત્રો છે અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં આઠ આઠ શ્લોકનાં છે આ સ્તવોમાં બે દ્વાત્રિંશિકાઓ (એટલે કે ૩૨ શ્લોકોના સમૂહ)નો સમાવેશ થઈ જાય છે તેમાંથી એકનું નામ 'અયોગવ્યવચ્છેદિકા' છે, અને બીજીનું 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા' છે આ બે દ્વાત્રિંશિકાઓને દાર્શનિક કાવ્ય જ કહી શકાય તેમાં જૈનધર્મ સામેના આક્ષેપોનો રદિયો, અને જૈન દાર્શનિક સિદ્ધાંતોનું મંડન છે તેમનો વિષય આવો રૂક્ષ હોવા છતાં, કાવ્ય તરીકે તેમની પ્રાસાદિકતા બહુ ભારે છે તેમાં ભક્તિ, વિચાર અને કાવ્ય એ ત્રણનું અદ્ભુત સંમિશ્રણ સધાયું છે હેમાચાર્યની શાસ્ત્રરચયિતા તરીકેની શક્તિ આડે તેમની કવિત્વશક્તિ પ્રત્યે ઘણી વાર દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે પરંતુ તેમના કાવ્યગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરવાથી જણાય છે કે, તેમની કવિત્વશક્તિ પણ તેટલી જ

ભારે હતી તેમનાં એ દ્વયાશ્રય કાવ્યોમાં, એક બાજુ પોતે બનાવેલા વ્યાકરણ માટે ટીકાનાં ઉદાહરણોની હારમાળા ચાલે છે, અને બીજી બાજુ કુમારપાલ સુધીના સોલંકી રાજાઓનો સવિસ્તર ઇતિહાસ અપાય છે એ ઇતિહાસ પણ તે રાજાઓના પરાક્રમો, તેમણે બંધાવેલા વિહારો, તળાવો અને નગરોનાં ચમત્કૃતિપૂર્ણ વર્ણનોથી કાવ્યરૂપ બની ગયો છે એ ગ્રંથો વ્યાકરણ અને ઇતિહાસ બંનેના અભ્યાસીઓને અતિ અગત્યના છે

૬

હવે આપણે તેમના 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ ઉપર આવીએ એ ગ્રંથ તેમના બીજા શાસ્ત્રગ્રંથોની કોટીનો નથી તે ગ્રંથ તેમણે તેમના સમય સુધીના તે વિષયના અન્ય ગ્રંથોના નિરૂપણને વ્યવસ્થિત તેમજ એકત્ર કરવાના ઇરાદાથી કે, તે વિષયના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી તેમજ સરળ પાઠ્ય પુસ્તક પૂરુ પાડવાના ઉદ્દેશથી નથી લખ્યો આ ગ્રંથ તો 'ઉપનિષદ' રૂપ એટલે સામે (ઉપ) બેઠેલા (નિષદ્) શિષ્યને માટે જ હોઈ, તેની પ્રશસ્તિમા લખ્યા પ્રમાણે કુમારપાલ રાજા માટે જ લખાયો છે અલબત્ત, તેનો ઉપયોગ કુમારપાલની કોટીના બધા ગૃહસ્થો કરી શકે, પરંતુ કહેવાનો ઇરાદો એ છે કે, તે 'યોગ' વિષયક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ કે શાસ્ત્રગ્રંથ નથી

આ જગાએ એક વિચિત્ર લાગે તેવી વિગતની નોંધ લેવી ઘટે છે દિગંબર મુનિ શુભચંદ્રનો 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે ગ્રંથોમા ઘણો ભાગ એકબીજાને ખૂબ મળતો છે હેમચંદ્રાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર' નો પાચમા પ્રકાશથી માંડીને ૧૧ મા પ્રકાશ સુધીનો પ્રાણાયામ અને ધ્યાનના વર્ણનવાળો આખો ભાગ 'જ્ઞાનાર્ણવ' ના ૨૯ થી ૪૨ સુધીના સર્ગોની સમાન છે તે એટલે સુધી કે, એ બે વચ્ચે શબ્દોની કે વિગતોની સરખામણી કરવી પણ અનાવશ્યક છે એમ જ કહી શકાય કે, છંદને કારણે શ્લોકમા એક બે શબ્દો ફેરવવા પડે, તે સિવાય તે આખો વિષય

બંને ગ્રંથોમાં છેક જ એકસરખો છે. ઉપરાંત, પ્રાણાયામથી પ્રાપ્ત થતા પરશરીરપ્રવેશસિદ્ધિ સુધીના ફળનું લાબું તથા વિગતપૂર્ણ વર્ણન કર્યા છતા બંને ગ્રંથો તેની નિરુપયોગિતા અને અનર્થકારિતાની બાબતમાં પણ એકમત છે! 'જ્ઞાનાર્ણવ'ની બાબતમાં તો હજુ એટલું પણ કહી શકાય કે, ૨૧૦૦ થી પણ વધારે શ્લોકોવાળા તે ગ્રંથમાં એ જેટલા શ્લોકો જ પ્રાણાયામ જેવા પોતે નિરુપયોગી માનેલા વિષય માટે શુભચંદ્ર રોકયા છે, પરંતુ 'યોગશાસ્ત્ર' મા તો કુલ ૧૦૦૦ શ્લોકમાંથી ૩૦૦ જેટલા શ્લોકો નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણાયમ પાછળ રોક્યા છે! 'જ્ઞાનાર્ણવ' માં તો પવનજયથી થતા કાળજ્ઞાનની વિગતો જ આપી છે, 'યોગશાસ્ત્ર' મા તો તે ઉપરાત શુકન, જ્યોતિષ વગેરેથી પણ કાલજ્ઞાન જાણવાની અપ્રાસંગિક વસ્તુઓ વધારાની ઉમેરી છે એટલે કે, 'જ્ઞાનાર્ણવ'મા આપેલી તે ચર્ચામા 'યોગશાસ્ત્રે' જે કાંઈ સુધારોવધારો કર્યો હોય, તો તે એટલો જ છે કે, પોતે જ નિરુપયોગી માનેલી વસ્તુના વર્ણનમા પાછી બીજી અપ્રાસંગિક બાબતો તેણે ઉમેરી છે!

એ ઉપરાત 'યોગશાસ્ત્ર'મા ચોથા પ્રકાશમા 'અથવા' કહીને "આત્મા પોતે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે, અને આત્મા ઉપરના કષાયાદિ દોષ દૂર કરવા એ જ મોક્ષ છે" એ જાતનુ જે નિરૂપણ શરૂ કર્યું છે, તથા તેમા કષાયજયનો ઉપાય ઇંદ્રિયજય, ઇંદ્રિયજયનો ઉપાય મનશુદ્ધિ, તેનો ઉપાય રાગદ્વેષનો જય, તેનો ઉપાય સમત્વ, અને સમત્વની પ્રાપ્તિ એ જ ધ્યાન માટેની મુખ્ય લાયકાત, એવો જે કોટીક્રમ રજૂ કર્યો છે, તે પણ શબ્દશ અને અર્થશ 'જ્ઞાનાર્ણવ'ના ૨૧ થી ૨૭ સુધીના સર્ગોની સમાન છે અનિત્યાદિ ભાવનાઓનુ વર્ણન તેમજ અહિંસાદિ મહાવ્રતોનુ વર્ણન અલબત્ત બને ગ્રથોમા એક જ શબ્દોમા નથી, પરંતુ એક જ શૈલીનું છે, એ તો ઉઘાડું છે ઉપરાત તેમાંય તરત જ ધ્યાન ખેચે તેવુ શબ્દસામ્ય પણ ઠેર ઠેર આવીને ઊભું રહે છે. બંને ગ્રથોમા જો એકમાત્ર તફાવત હોય તો એ છે કે,

'જ્ઞાનાર્ણવ'મા સાધકે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, એમ જણાવ્યુ છે (જુઓ સર્ગ ૩), ત્યારે હેમચદ્રાચાર્યે ગૃહસ્થાશ્રમની ભૂમિકા ઉપર જ પોતાનુ યોગશાસ્ત્ર રચ્યુ છે

શુભચદ્ર કહે છે કે, "બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ પુરૂષ મહાદુ:ખોથી સકીર્ણ તેમજ અતિ નિદિત એવા ગૃહસ્થાશ્રમમા પ્રમાદનો જય ન કરી શકે, કે ચપળ મનને વશ ન કરી શકે સત્પુરુષો તો ચિત્તની પ્રશાતિ અર્થે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ જ કરે છે" "અરે ! આકાશપુષ્પ, કે ગધેડાનુ શીગડુ પણ કોઈ દેશમા કે કોઈ કાળમા મળી આવે, પરંતુ કોઈ દેશ કે કોઈ કાળમા ગૃહસ્થાશ્રમની અદર ધ્યાનસિદ્ધિ સભવી શકે નહી" પરતુ હેમચદ્રાચાર્ય તો પોતાના ગ્રથની શરૂઆતમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે, "યોગનુ માહાત્મ્ય જ એવુ છે કે, વિસ્તૃત સામ્રાજ્યનો ભાર વહન કરતા છતા ભરત ચક્રવર્તી કેવલજ્ઞાન પામી શક્યો [૧-૧૦]" 'જ્ઞાનાર્ણવ'મા પાચ મહાવ્રતો અને તેમની ભાવનાઓરૂપી યતિધર્મનો વિષય જ મુખ્ય ભાગ રોકે છે, જ્યારે, 'યોગશાસ્ત્ર' તો તે યતિધર્મનો વિષય પહેલા પ્રકાશમાં ૨૮ શ્લોકોમા જ પતવી દઈ (૧૮-૪૬), ગૃહસ્થધર્મના જ વર્ણન પાછળ બીજો અને ત્રીજો એમ આખા બે પ્રકાશો થઈને ૩૮૨ શ્લોકો રોકે છે અને એ જ હેમાચાર્યના 'યોગશાસ્ત્ર'ની વિશિષ્ટતા તેમજ મહત્તા પણ છે કુમારપાલ રાજાને અન્ય યોગગ્રથોથી 'વિલક્ષણ' યોગગ્રથ જોઈતો હતો તેની તે ઇચ્છા આ ગ્રથથી જરૂર પૂરી પડી છે, કારણ કે અન્ય ગ્રથો યોગસાધના માટે ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગને પ્રથમ આવશ્યકતા તરીકે જણાવે છે, જ્યારે, હેમાચાર્યનુ 'યોગશાસ્ત્ર' ગૃહસ્થધર્મના પાયા ઉપર જ યોગસાધનાનો ક્રમ સ્થાપિત કરે છે

પરતુ એક પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે, કે 'જ્ઞાનાર્ણવ' અને 'યોગશાસ્ત્ર' એ બે ગ્રથોમાથી કયા ગ્રથે બીજાનો ઉપયોગ કર્યો છે ? આનો નિર્ણય કરવાનુ એકમાત્ર સાધન બને લેખકોનો સમય નક્કી કરવો એ છે જે લેખક પ્રથમ થઈ ગયો હોય, તેના ગ્રથનો ઉપયોગ

પછીનાએ કર્યો હોય, એ સમજી શકાય તેવું છે. પરંતુ હેમચંદ્રાચાર્યના સમય વિષે આપણે જેમ નિશ્ચિત છીએ, તેમ શુભચંદ્રના સમય વિષે નથી. એક તો, શુભચંદ્ર નામના આચાર્યો અનેક થઈ ગયા છે. બે શુભચંદ્રો ૧૧ મી સદીમાં જ થયા છે; અને 'પાંડવપુરાણ' આદિના કર્તા શુભચંદ્ર વિ૦ સં૦ ૧૬૦૦માં પણ થયા છે. પરંતુ 'જ્ઞાનાર્ણવ'ના લેખક શુભચંદ્ર વિષે જે પરંપરા ચાલી આવે છે,+ તે પ્રમાણે તે માલવાના સુપ્રસિદ્ધ રાજા ભોજના સગા ભાઈ હતા. ભોજના વખતનું એક દાનપત્ર વિ૦ સં૦ ૧૦૭૮ મા લખાયેલું મળી આવે છે. એટલે ભોજનો સમય અગિયારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ જ ગણાય. અને એ જ સમય શુભચંદ્રનો પણ ગણાય. સિદ્ધરાજના દાદા ભીમદેવના સમયમાં (વિ૦ સં૦ ૧૦૭૭ થી ૧૧૨૦) શાંતિસૂરિ ભોજના દરબારમાં ગયા હતા, એ વાતનો ઉલ્લેખ આપણે આગળ કરી આવ્યા છીએ. સિદ્ધરાજ માળવા જીતવા ગયો ત્યારે ત્યાં ભોજનું લખેલું વ્યાકરણ તેણે જોયું હતું, અને તે વ્યાકરણ ગુજરાતની પાઠશાળાઓમાં પણ ચાલતુ હતું, એ વાત આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. એટલે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે સાહિત્યની લેવડદેવડનો સંબંધ અતિ નિકટનો હતો જ. આમ, શુભચંદ્ર અને હેમચંદ્ર વચ્ચે બહુ બહુ તો ૭૦ કે ૮૦ વર્ષનો ગાળો રહે. તો પછી લગભગ સમકાલીન જેવા પુરોગામી લેખકના ગ્રંથમાંથી આટલા મોટા પ્રમાણમાં હેમાચાર્ય ઉતારા કરી લે, અને તેમને જરા વ્યવસ્થિત કરી કે સંક્ષિપ્ત કરી તથા એકાદ બે ફેરફાર સાથે પોતાને નામે ચડાવી દે, એમ બનવું તો અસંભવિત લાગે છે કારણ કે, તે વખતે હેમાચાર્યના દુશ્મનો ચારેબાજુ કમર બાંધી ઊભેલા જ હતા. અને તેમના દરેક ગ્રંથને 'પુરોગામી લેખકોમાંથી કરેલી ચોરી' કહીને ઉતારી પાડતા હતા. તેવી સ્થિતિમાં બીજા લેખકના ગ્રંથનો મોટો ભાગ ઉતારી લઈ પોતાને નામે ચડાવી લેવાની હિંમત કોઈ પણ

+ જુઓ વિશ્વભૂષણ ભટ્ટારકકૃત 'ભક્તામરચરિત્ર.'

ન જ કરે. એટલે આ કોયડાનો એકે રીતે ઉકેલ આણવાનું કામ મૂંઝવનારું જ રહે છે.

અત્યારે જે સ્વરૂપમાં 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ મળી આવે છે, તે સ્વરૂપે તેમાં પણ પછીથી બીજાને હાથે ઘણા ઉમેરા થયા હોય એમ દેખાઈ આવે છે. તે ગ્રંથમાં માત્ર સાંપ્રદાયિક એવું બહુ જ ઓછું છે. અને તેના મોટા ભાગના વિષયો સર્વસામાન્ય ધાર્મિક બાબતોને લગતા છે. તેની ભાષા અને શૈલી પણ પ્રસન્ન, ઝમકદાર તથા સંસ્કૃત ભાષાની શબ્દશક્તિનો પૂરો ઉપયોગ કરનારી છે. એટલે તે ગ્રંથનો પ્રચાર, સાંપ્રદાયિક જ ન રહેતાં, સર્વસાધારણ થયો હોય એમ માનવાને ઘણું કારણ છે. ૧૮મા સર્ગમાં તો (શ્લો. ૩૭) કોઈએ ભગવદ્ગીતાનો 'या निशा सर्वभूतानां' વાળો શ્લોક ઉમેરી મૂક્યો છે. તેના પહેલાં 'યા નિશા' એવા શબ્દવાળો એક શ્લોક જોઈ, ગીતાનો આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક કોઈએ પછી ઉમેરી લીધો હોય, એમ જ ત્યાંનો વિષયક્રમ જોતાં પણ લાગે છે. એટલે તે ગ્રંથના અત્યારના સ્વરૂપ ઉપરથી કશો ચોક્કસ નિર્ણય બાંધવો અયોગ્ય છે. બીજી બાજુ, હેમાચાર્યના ગ્રંથમાં જ પછીથી કોઈ શિષ્યે પ્રાણાયામ અને વિવિધ ધ્યેયોવાળા ભાગો ઉમેરી લીધા હોય, અને એ રીતે 'જ્ઞાનાર્ણવ' જેવા પ્રચલિત ગ્રંથની ચમત્કારિક વિગતોનો યશ પોતાના ગુરુના ગ્રંથને આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ બનવું પણ શક્ય છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, ધ્યાન વગેરે બીજાં અંગો કરતાં નિરુપયોગી માનેલા પ્રાણાયામના વર્ણન પાછળ વધારે પડતો ભાગ રોકી પ્રમાણભંગ કરવાનો દોષ હેમાચાર્ય જાતે કરે એમ માનવાનું મન નથી થતું. તથા પાંચમા પ્રકાશમાં ૨૭ થી ૩૫ શ્લોક સુધીમાં ધારણાનું લક્ષણ, પ્રકારો, અને ફળની વિગતો સહિત સંપૂર્ણ નિરૂપણ કરી દેવા છતાં, છઠ્ઠા પ્રકાશમાં પાછું સાતમા શ્લોકમાં ધારણાનું વર્ણન ફરીથી આવે છે, એવો પુનરુક્તિરૂપી ગંભીર દોષ પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવો કુશળ શાસ્ત્રકાર તો ન જ કરે. એટલે પ્રાણાયામવાળો તે આખો ભાગ, તેમજ ચાર પ્રકારનાં ધ્યેયોવાળા

ભાગમાં પદસ્થ ધ્યેયોના વર્ણનવાળો આખો ભાગ પછીથી કોઈએ 'યોગશાસ્ત્ર'માં ક્રમશઃ ઉમેરી લીધો હોય એમ માનવા તરફ સહેજે વૃત્તિ જાય છે. પરંતુ એ વિષે આ સ્થિતિમાં વધુ કાંઈ કહેવું અશક્ય છે.

આ બધી ચર્ચા પડતી મૂકીએ, અને 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથમાં લેખકે જે સ્વરૂપમાં યોગસાધનાનો આખો વિષય આપણી આગળ રજૂ કર્યો છે, તે ઉપર જ ધ્યાન આપીએ, તો માલૂમ પડે છે કે, હેમાચાર્યે બે બાબતોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓને ફટકો લગાવી પોતાના વિષયની અસાધારણ સેવા કરી છે. એક તો, 'ગૃહસ્થાશ્રમીનો પણ યોગસાધનામાં અધિકાર છે' એવું તેમનું વિધાન છે. એને વિષે આપણે અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે તેના ઉપર વિશેષ ન રોકાતાં બીજી બાબત ઉપર જઈએ. તે નીચે પ્રમાણે છે: 'આ જમાનામાં આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષ સંભવિત નથી' એવી જૈન સાંપ્રદાયિક પરંપરાગત માન્યતા છે. શુક્લધ્યાન આ કાળમાં કોઈથી સંભવિન નથી, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીને એક રીતે હેમાચાર્યે તેને સ્વીકારી છે. કારણ કે, શુક્લધ્યાનથી જ મોક્ષ સંભવી શકે છે, એવી શાસ્ત્રપરંપરા છે. પરંતુ ૧૨મા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ વર્ણવતી વખતે, આ જમાનામાં પણ 'ધ્યાનથી પૂરેપૂરી તલ્લીનતા સાધ્ય થવી શક્ય છે, અને તે વખતે પોતે પરમાત્માથી જરા પણ જુદા નથી, એવું અનુભવાય છે' એમ હેમાચાર્યે ચોખ્ખું જણાવ્યું છે. ઉપરાંત તે દશાના વર્ણનમાં તેમણે જે શબ્દો વાપર્યા છે, તે ઉપરથી પણ તેમણે જરાય સંશય નથી રહેવા દીધો કે, 'તે વખતે તત્ત્વનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થાય છે. [निष्कलमुदेति तत्त्व ૧૨-૩૬]; મનરૂપી કંદવાળી અને ચપળ ઇંદ્રિયોરૂપી પત્રવાળી અવિદ્યા સર્વ પ્રકારે નષ્ટ થાય છે [૧૨-૪૦]; અને અનુપમ પરામૃતનો અનુભવ થાય છે [૧૨-૪૩].' અરે, તે તો એટલે સુધી કહે છે કે, "ગુરુ પણ જે તત્ત્વને 'એ આ છે' એમ કહીને વર્ણવી શકતા નથી, તે તત્ત્વ પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે" [૧૨-૨૧]. આ જમાનામાં મોક્ષ સંભવિત જ નથી એ સાંપ્રદાયિક આક્ષેપ તેમને યાદ છે. તેથી યો

તે તરત જ કહે છે કે 'તેનાથી ભલે મોક્ષ થયો કહેવાઓ કે ન કહેવાઓ પરંતુ જે પરમાનંદ છે, તેનો અનુભવ તો થાય જ છે, કે જેની આગળ સંસારનાં તમામ સુખ તુચ્છ જેવાં — નહિ જેવાં લાગે છે [૧૨૫] તેમનું આ કથન, અને તે પ્રતિપાદન કરવાની હિંમત સાંપ્રદાયિકતાના આ જમાનામાં ખાસ આવકારને પાત્ર છે

બાકીનો આખો વિષય તેમણે ભલે પૂર્વકાળના જુદા જુદા લેખકોના ગ્રંથો અનુસાર જ ઉતાર્યો હોય પરંતુ આ બે અગત્યની બાબતોમાં પ્રચલિત માન્યતાઓ સુધારવા તેમણે જે સ્પષ્ટ વિધાન કર્યાં છે, તે માટે જ તેમનું આ 'યોગશાસ્ત્ર' લખવું સાર્થક થયું છે આ જમાનામાં કોઈથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી અને ગૃહસ્થથી તો યોગસાધના કરાય જ નહિ, એ બે માન્યતાઓ સમાજના મોટામાં મોટા ગૃહસ્થ વર્ગમાં કેવી શિથિલતા અને પ્રમાદ ઊભાં કરે, એ કોઈથી પણ સમજી શકાય તેવું છે તે બે માન્યતાઓનો વિરોધ કરવા, અને શાસ્ત્રજ્ઞાન તેમજ સ્વાનુભવને બળે તેમનાથી ઊલટી જ સત્ય વસ્તુ સ્થાપિત કરવા, તેમણે આ ગ્રંથ રચ્યો હોય, અને તે બે સિવાયની બીજી બધી બાબતો તે વખતની પ્રચલિત પ્રણાલિ મુજબ રાખી હોય તો પણ તેમણે પોતાના વિષયની બાબતે સવા બત્રીસી કહેવાય અને યોગના ખાસ વિષયમાં દરેકને નવું શું કહેવાનું હોય? પ્રાણાયામથી જે કાળજ્ઞાન થાય, કે ધ્યેય તરીકે અમુક મંત્રો કે વિદ્યાઓનો જપ ચાલતો આવતો હોય તે બાબતોમાં નવો લેખક નવું શું કહે? તથા તે ગમે તેવો નવો મંત્ર રચૂ કરે તેથી તેને માન પણ કોણ રાખે? એટલે એવી બધી બાબતો તો ચાલુ પરંપરામાંથી જ સ્વીકારવી પડે

* * *

આ અનુવાદ આ માળાના અન્ય જૈન ધર્મગ્રંથોના અનુવાદોની પેઠે છાયાનુવાદ પદ્ધતિએ કરેલો છે. જો કે, હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા કુશળ શાસ્ત્રકારે રચેલા ગ્રંથના વિષય-નિરૂપણમાં કાપ-કૂપ કરવા જેવું વિશેષ

હોય જ નહીં. એટલે વાચક જોઈ શકશે-કે, અનુવાદમાં શ્લોક વગેરેનો ક્રમ સળંગ જ ચાલ્યા કરે છે. જે કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે, તે પ્રાણાયામવાળા તેમજ વિવિધ ધ્યેયોવાળા વિભાગમાં. તે વિભાગોમાંથી અપ્રાસંગિક માનેલો કે સામાન્ય વાચક માટે વધારે પડતી વિશેષ વિગતોવાળો લાંબો ભાગ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ તરીકે આપ્યો છે. તે ભાગમાં પણ તે જમાનાની વિવિધ વિદ્યાઓ અને માન્યતાઓનો સંગ્રહ થયેલો હોવાથી, તેની ઉપયોગિતા તો છે જ. મુખ્ય ફેરફાર તો એ કર્યો છે કે, મૂળ ગ્રંથનાં ૧૨ પ્રકરણને સમાવી અનુવાદમાં દશ જ પ્રકરણ કરી નાખ્યાં છે. મૂળ ગ્રંથમાંથી ઉપર જણાવેલા મોટા ભાગો કાઢી લેવાના હોવાથી તેમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે.

આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની પેઠે આ ગ્રંથમાં પણ અંતે સુભાષિતસંગ્રહ તારવી કાઢીને મૂક્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યના શાસ્ત્રગ્રંથોની ભાષા પણ કેવી પ્રસન્ન તથા સરળ હોય છે, તેનો ખ્યાલ વાચકને તે ઉપરથી આવશે.

અંતે એક આવશ્યક નિર્દેશ કરવો બાકી રહે છે. આ ઉપોદ્ઘાત તૈયાર કરવામાં શ્રી. રસિકલાલભાઈએ હેમચંદ્રાચાર્યના 'કાવ્યાનુશાસન' ગ્રંથની સ્વસંપાદિત આવૃત્તિ માટે લખેલ પ્રસ્તાવનામાં આપેલા ગુજરાત અને હેમચંદ્રાચાર્યના ઇતિહાસનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. તે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતા પહેલાં તેની પ્રસ્તાવનાનાં છપાયેલાં ફોર્મ વાંચવા સદ્‌ભાવથી તેમણે આપ્યાં તે બદલ તેમનો આ સ્થળે આભાર માનું છું. બીજા પણ સદ્‌ભાવી તજ્જ્ઞોએ જ્યાં જરૂર પડી ત્યાં જે મદદ આપી છે, તેનો અહીં ઉલ્લેખમાત્ર કરી વિરમું છું.

આ 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથની ખરી ઉપાદેયતા તો એ વસ્તુમાં રહેલી છે કે, એ ગ્રંથ હેમાચાર્યે પોતાના જમાનાના એક પ્રભાવશાળી ગુજરાતી ગૃહસ્થ માટે તેમજ તેને જ નજર સામે રાખીને લખ્યો છે. આજના ગમે તેટલી વધુ પ્રવૃત્તિવાળા જમાનાનો ગૃહસ્થ પણ મહા-

સામ્રાજ્યના અધિપતિ કુમારપાલ જેવો વ્યવસાયી તો નહિ જ હોય એટલે 'યોગશાસ્ત્ર' ગ્રંથ આજે પણ ગૃહસ્થવર્ગનો યોગગ્રંથ છે એમ કહેવું જોઈએ એ ખ્યાલથી અને એ ઉદ્દેશથી જ તેનો આ અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે

આશા છે કે, ગુજરાતના ગૃહસ્થવર્ગને તે ઉપયોગી થઈ પડશે

જાન્યુ० ૧૯૩૮ ગો૦

—આ બીજી આવૃત્તિ વખતે આખા અનુવાદ ઉપર સળંગ નજર નાખી જવાની મળેલી તકનો લાભ લઈ કાંઈક કાંઈક જરૂરી સુધારા વધારા કરી લીધા છે પરંતુ આખા ગ્રંથનું કલેવર જેમનું તેમજ રહ્યું છે આ ગ્રંથ અત્યારના જમાનામાં ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમી સ્ત્રીપુરુષોને યોગ્ય જીવન–સાધના બતાવીને બળ તથા શુદ્ધિ પૂરે તેવો છે અને આજે આપણા જીવનમાં એ બે બાબતોની બહુ જરૂર છે આશા છે કે આ પુનર્મુદ્રણ એ દૃષ્ટિએ વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે

ઈ સ ૧૯૫૨ ગો.

સમાજનો વ્યાપક યોગ

મનુષ્યસમાજનો ઇતિહાસ જોઈએ તો એમ લાગે છે કે, ગીતાકારનું નીચેનું વાક્ય માત્ર અધ્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં જ નહિ પણ ઉપયોગી એવી બધી વાતોમાં સાચું છે :

'હજારો મનુષ્યોમાં કોક જ્ઞાનપૂર્વક સિદ્ધિ પાછળ પડે છે; અને એમ મંડનારામાં કોક ફાવે છે; અને એવા ફાવનારામાં પણ સો ટકા સત્ય પાછળ પડનારો તો વળી કોક જ હોય છે.' સારાશ અને સચ્ચાઈની પાછળ મંડવાનું એવું અઘરું કામ છે. એમ કરવા જતાં રસ્તામાં એવાં એવાં ને એટએટલાં પ્રલોભનો, આકર્ષણો, વિઘ્નો, પ્રમોહનો વગેરે આવે છે કે, શરતમાં પાર જનાર તો કરોડોમાં કોક બને છે. પરંતુ આ ઉપરથી એવો અર્થ નથી નીકળતો કે, માટે કોઈએ તે રસ્તે જવાની જરૂર નથી. ઊલટું, એમાં એ વસ્તુ બતાવી છે કે, આવું અઘરું ને અટપટું કાર્ય પણ અસાધ્ય નથી; મનુષ્ય ધારે તો તેમાં પણ ફાવી શકે છે. અને એમ ફાવવા માટે એક જિંદગી શું અનેક જિંદગી પણ લાગે, છતાં ફાવી શકાય છે. એવી જિંદગીઓ જગતની રચના કરનાર આપે છે, એટલે કે, પુનર્જન્મ છે જ એ પણ કદાચ ઉપરની આ અટલ શ્રદ્ધામાંથી જ ફલિતવાદ છે, જેને આપણે સત્ય સિદ્ધાંત માનીએ છીએ.

આથી ફરીને જગતના નાયકોનું કાર્ય એ હોય છે કે તેઓ લોકકેળવણી દ્વારા આખા જનસમાજનું વહેણ આ એક મુખ્ય વસ્તુ ઉપર કેન્દ્રિત કરે છે, કે જેથી સચ્ચાઈ અને સારાશનું જોર વ્યક્તિશઃ અને વ્યષ્ટિતઃ વધતું રહે. લોભ, મોહ, સ્વાર્થ, સંકુચિતતા વગેરે સર્વ અસામાજિક શક્તિઓ પર સમાજ, ધર્મ, શિક્ષણ, સંગતિ સર્વ થઈને

સમાજપોષક ને પ્રાગતિક સયમો યોજે છે આવી બધી સયમ કે ધારણની શક્તિ જ 'ધર્મ' કહેવાય છે અને એને જ 'યોગ' પણ કહેવામા આવે છે જે દ્વારા વ્યક્તિ પોતાની વૃત્તિઓ તથા વાસનાઓ નિયમિત કરી એક પ્રવાહ વહેવડાવે ને એમ કરીને પ્રગતિ કે વિકાસ સાધે, તે સાધનનુ નામ 'યોગ' છે 'યોગ' નો શબ્દાર્થ પણ 'સાધન' થાય છે (જુઓ તિલક મહારાજનું 'ગીતારહસ્ય'-મરાઠી પા ૫૫ મુ)

આ પ્રમાણે વ્યક્તિજીવનનુ નિયમન કરવુ એનુ નામ યોગ, એમ હોવાથી જ ગીતાકારે પણ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ એવી વ્યાખ્યા કરી છે કર્મો કરવાનુ એવુ કૌશલ્ય કે જેથી જીવનસિદ્ધિ મળે અને એવા કૌશલ્યની ગુરુકિલ્લી સમતા છે જે માણસ રાગદ્વેષાદિ વાટપાડુઓથી ઘેરાઈ જાય છે, તે ક્ષેમ-કુશળ શી રીતે જઈ શકે ? તેને કોઈ પણ વસ્તુનુ અનાસક્ત એટલે કે સાચુ, યોગ્ય, ન્યાય્ય અને શુદ્ધ આકલન પણ શી રીતે થવાનુ હતું ? જેમ બાહ્યેન્દ્રિય વિકલ બને તો તે ઇન્દ્રિયનુ કાર્ય અપ્રમાણિત થાય, આખ પર પટલ આવી જાય તો દર્શનશક્તિ ઘેરાય, તેમ જ જો અંતરિન્દ્રિય—અંતઃકરણ પર રાગ દ્વેષાદિ કષાયોનો પટલ હોય તો થાય એટલે તેને શુદ્ધ કર્યે જ છૂટકો તે વિના મુખ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય જે ચિત્ત તે આવરિત બને માટે સમતા તો જોઈએ જ, કેમ કે, ચિત્તનુ આરોગ્ય સમતા છે નીરાગી ચિત્તનુ તે લક્ષણ છે આથી કરીને જ, ગીતાકારે યોગની બીજી વ્યાખ્યા જે કરી છે તે એ છે કે, समत्व योग उच्यते। કર્મોનુ કૌશલ યોગ છે, અને એ કૌશલ એટલે, ટૂંકમા કહીએ તો, સમત્વ

યોગની લૌકિક વ્યાખ્યા આવી નથી તે એક પ્રકારની ગૂઢતા મનાય છે તે આવડે તો ચમત્કારી શક્તિઓ આવે, વગેર વગેરે વિચિત્ર ખ્યાલો યોગની આસપાસ લોકમાનસમાં વીંટાયેલા છે એ વસ્તુ થવા પામી છે એના કારણો, આપણો ધાર્મિક ઇતિહાસ ફેંદતા, મળી આવે એમ છે પરતુ એ ખોળવા બેસવુ એ અહી અસ્થાને છે એટલુ

જ જણાવવું અભિપ્રેત છે કે, યોગના લૌકિક ખ્યાલથી જો કોઈ આ હેમાચાર્યકૃત પુસ્તક જોશે, તો તેણે નિરાશ થવાની તપ્પરતા રાખવી. હેમાચાર્ય એવા અર્થના યોગની વાત અહીં નથી કરતા. તેથી તો તેમણે શાસ્ત્રશુદ્ધ એવી જે પતંજલિની વ્યાખ્યા (યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ) તે ન આપતાં, ગીતાકારની પેઠે, સાધકના જીવનમાં તેનો જે સાદો અર્થ થાય તે જ વિચારીને તેને ઘટતી વ્યાખ્યા યોજી છે. તે તે કહે છે, "યોગ એટલે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય." આવી વ્યાપક વ્યાખ્યા આપીને હેમાચાર્યે તે ત્રૈકનો જે અર્થ કર્યો છે તે જૈન પરંપરા અનુસાર કર્યો છે. તે આપણે છોડી દઈએ. પણ એક સાદો વિચાર કરી જોતાં પણ એ વ્યાખ્યાની યોગ્યતા તો તરત દેખાઈ આવે છે. જો આપણે, કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ શા માટે કરવી જોઈએ, શું સમજીને કરવી જોઈએ એ ન જાણીએ, તો એ બરાબર ન જ કરી શકીએ. કાર્યમાં પ્રયાણ કરવાની પહેલી જ શરત એ છે કે, તે વિષેનું જ્ઞાન આપણને હોય. જીવન શું છે, જગત શું છે ઇત્યાદિ જીવન-વિષયક પ્રશ્નો ન જાણીએ તો જીવનસિદ્ધિમાં આપણી ગતિ સુકાન વગરના વહાણ જેવી જ થઈ રહે. આવું જ્ઞાન અનેકવિધ સંકલ્પ-વિકલ્પોથી વીંટળાયેલું હોય છે. તેમાં પૂર્વાપર પક્ષાપક્ષી હોય છે તે બધામાંથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થાય ને તેની સત્યતા વિષે વિશ્વાસ બેસે, એનું જ બીજું નામ શ્રદ્ધા. એ જ્ઞાન, અને તદનુરૂપ શ્રદ્ધા જન્મતાં તેનો ચારિત્ર પર પ્રભાવ પડે જ. આ ત્રણમાંથી એકે અંગમાં ઊણપ કે વિઘ્ન આવે, તો આ રત્નત્રયી ખંડિત થાય, ચિત્તશક્તિઓનો યોગ જામે નહિ. એમ ન બને એ જોવાની હોશિયારી કેળવવી, તેને અખંડિત ચલાવવાનું કૌશલ પ્રાપ્ત કરવું, એ જ યોગ કહેવાય.

હેમાચાર્યે આ એમના યોગશાસ્ત્રમાં આવી સરળ ને લોકગમ્ય વ્યાખ્યા કરી છે એ જ એની ખાસિયત નથી, પરંતુ એ યોગની સિદ્ધિ અર્થે જે ક્રિયાયોગ બતાવ્યો છે, એ પણ એની મહત્તાનું ને ધ્યાન ખેંચે એવું લક્ષણ છે. ઉપરની જ વસ્તુ જો યોગ હોય, તો તે

-અમુક જ લોકને માટે ગમ્ય નથી, તે સર્વોપગમ્ય થઈ જાય છે. અને હેમાચાર્ય તેમ જ કહે છે. તેમણે યોગનો અધિકારી સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ છે એમ જણાવ્યું છે, અને પોતાના ગ્રંથનો મોટો ભાગ તેની સાધના કેવી હોય તે નિરૂપવામાં વાપર્યો છે. ગીતાકારે 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव ' એવું બિરદવચન આપ્યું છે. અને તેમ કરીને 'સ્વકર્મયોગ' અથવા તો 'વર્ણાશ્રમયોગ' બતાવ્યો છે કે, માણસ પોતાના વર્ણનાં કર્મો કરે અને તે કરવામાં યોગ સાધે— એટલે કે સમતારૂપી કુશળતા મેળવે, તો કાળાંતરે તે પણ સિદ્ધિને પામે જ. શ્રમણ-સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધાવાન હેમાચાર્યે આ જ વસ્તુ શ્રાવકને માટે કહી છે એ ભારે મહત્ત્વનું વિધાન ગણાય. (જુઓ પા. ૧૯,૧/૪૬) જ્યાં એક મર્યાદા તેમણે પણ મૂકી છે અને તે 'મહાવ્રત' નહિ પણ 'અણુવ્રત' સ્વીકારવાની. આપણે શરૂઆતમાં જ જોયું કે, સિદ્ધિ માટે મથનારાઓમાં કક્ષાઓ તો હોય જ છે. તેને લઈને સાધકોમાં અમુક પાયરીઓ કદાચ બતાવી શકાય. પરંતુ, વિકાસનું તત્ત્વ તેથી કરીને ગુણભેદે નથી ફરતું. કદાચ સાધનાનો કાળભેદ તથા તીવ્રતાભેદ તેમાં હશે ખરો. એટલે, જો ઉપરના અર્થમાં માણસ યોગારૂઢ બને તો, તે સાધુ હોય કે ગૃહસ્થ તોપણ, તે 'सम्यग्व्यवसितो हि स ' 'साधुरेव स मतव्य ।'—તે માણસ સત્પથ પર છે, તે સત્યાત્મા પુરુષ છે.

વાત મુખ્ય એ છે કે, ગમે તેમ કરીને માણસે પોતાનું જીવન ઘડવાનું છે. તે ઘડવાનો ઉપાય એટલે જ યોગ. યોગ એટલે જીવનનું કેળવણીશાસ્ત્ર. (અહીં આગળ વાચકને એટલું યાદ દેવડાવું કે, શ્રી. અરવિંદ ઘોષ કૃત A System of National Education' અથવા શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાલા કૃત 'કેળવણીના પાયા': એ બે સુંદર ને તલસ્પર્શી શિક્ષણગ્રંથોમાં આપણા યોગદર્શનની છાયા સારી પેઠે જોવા મળે છે. સાથે સાથે એક બીજી વાત પણ અહીં કહેવા જેવી લાગે છે: આપણા એક જાણીતા બાળકેળવણીકારે મૅડમ મૉન્ટે-

સોરી સાથેની પોતાની મુલાકાત વર્ણવતાં કહ્યું કે, મોન્ટેસોરીએ હિન્દના યોગશાસ્ત્રનું સાહિત્ય મોકલવા તેમને જણાવેલું. આ માગણીમાં તે બાઈને નવાઈ લાગી હતી કે, આ ડોસીને વળી યોગમાં શો રસ! મને લાગે છે કે, ઘરના આપણે જે કદર ન કરી, તે દૂર દેશની આ સમર્થ કેળવણીકાર બાઈએ આપણા અદ્વિતીય કેળવણીશાસ્ત્રની કરી. અસ્તુ.)

સામાન્યતઃ કેળવણી અમુક ઉંમરે પૂરી થાય એ આપણો ખ્યાલ છે. એ કેળવણી તો અમુક શિક્ષણ માત્ર જ હોય છે. શરૂમાં જ આપણે જોયું એમ, જીવનના ઘડતરની કેળવણી કોઈ આયુર્વિશેષ વસ્તુ નથી. તે તો જન્મજન્માંતર ચાલનારી વસ્તુ છે. અને યોગ એવી કેળવણીનું વ્યાપક શાસ્ત્ર છે. જે આયુમાં (એટલે કે પ્રથમાવસ્થામાં) સામાન્યતઃ આપણે કેળવણીનું સ્થાન સમજીએ છીએ, તે તો આ વ્યાપક જીવન-કેળવણીનો પ્રારંભ માત્ર છે. ત્યારે માનસની સર્વ શક્તિઓ તથા વલણ — વૃત્તિઓ સર્વાંશે ખીલી નથી હોતી. તે ઉંમરે અમુક પરવશતા પણ સહેજે હોય છે, તેથી પણ સ્વભાવની ખિલવણી સંપૂર્ણતઃ નથી થયેલી હોતી. તે બધી ખીલે છે ત્યારે જ જીવનના ઘડતરનો સાચો અને ફૂટ પ્રશ્ન બરોબર સોળે કળાએ તપે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રનું આ યોગશાસ્ત્ર તે વખતના કાળ માટેનું, જૈન દૃષ્ટિએ ઘડાયેલું શિક્ષણશાસ્ત્ર છે. તેમણે જે યોગનું આ ગ્રંથમાં સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તે ગૃહસ્થને માટે છે. અને તે પણ મુખ્યત્વે તેનું સ્થૂલ બહિરંગ જે કહેવાય તે.

યોગ-સાધનના બે શાસ્ત્રીય ભાગ પાડવામાં આવે છે : બહિરંગ, જેમાં યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ આવી જાય. અને અંતરંગ જેમાં પ્રત્યાહાર, ધારણા અને ધ્યાન અથવા એ ત્રણને એક નામે કહીએ તો, 'સંયમ' આવે. અંતિમ અંગ સમાધિ એ તો યોગનો પર્યાય-વાચક શબ્દ જ છે. (જુઓ પાતંજલ યોગસૂત્ર ૧ ના ભાષ્યમાં 'યોગઃ સમાધિ' એ ઉલ્લેખ.) હેમાચાર્ય આ બહિરંગ પર મોટો ભાર દે છે.

અને તે આ ગ્રંથનું ત્રીજું આકર્ષક લક્ષણ ગણાય આખા સમાજને એકપ્રવાહ કરવાની વ્યાપક કવાયત એટલે આપણા યમ અને નિયમ ધર્મમાત્રનો એક આ બે યોગાંગોને સુદૃઢ કરવા મુખ્યત્વે મથે છે યમ એટલે પાંચ વ્રતો — અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, ને અપરિગ્રહ નિયમ એટલે, પતંજલિની ગણના પ્રમાણે, શૌચ, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતાના ગ્રંથમાં પંચ મહાવ્રતોને યોગના રત્નત્રયમાના ચારિત્ર તરીકે બતાવે છે. અને નિયમમાં તે ઉપરોક્ત પાંચતત્ત્વોને પોતામાં ગૂથી લેતો એવો જૈન આચારધર્મ વિસ્તારથી વર્ણવે છે આ વાચતા વાચકને વલ્લભી તથા રામાનુજી વૈષ્ણવોની દિનચર્યા અને પ્રપત્તિ યાદ આવ્યા વગર નહિ રહે. હેમાચાર્યે જૈન સિદ્ધાંત અને તીર્થંકરો તથા સાધુઓ પ્રત્યે પ્રપત્તિ કેળવવાનો લાંબો કાર્યક્રમ યોજી આપ્યો છે. એકાગ્રતા અને અનન્યતા સાધવાના સહેલા અને સ્થૂલ માર્ગ તરીકે એ કાર્યક્રમથી યોગશક્તિ જરૂર ખીલવી શકાય પણ તેની સહેલાઈ અને સ્થૂલતા જ તેને vulgar — ગતાનુગતિક બનાવી મૂકે છે અને આજે જોવામાં આવતું તેનું હાસ્યચિત્ર કરી મૂકે છે. પણ એ અલગ વાત થઈ તેને અહીં અસ્થાને ગણી છોડવી જોઈએ

યોગના પુસ્તકો વાચતા એક વસ્તુ બધે એક યા બીજે રૂપે જોવા મળે છે તે આ ગ્રંથમા પણ જોઈ ગૃહસ્થનો યોગ માટેનો અધિકાર વર્ણવતા આચાર્ય કહે છે, 'જે પ્રચલિત દેશાચાર આચરતો હોય, બીજાની અને ખાસ કરીને રાજાની નિંદા ન કરતો હોય ' ગાંધીજીએ જે સ્વરાજયોગ આજ આપણને બતાવ્યો છે તેમાં આ જ વસ્તુઓનો અક્રિય વિરોધ કરવો એ એક મહત્ત્વની ક્રિયા છે ઈશુ ખ્રિસ્તની 'Render unto Caesar what is Caesar's.' એને મળતી જ આ જૂના યોગાચાર્યોની શીખ છે. યોગમાં એક પ્રકારનો વ્યક્તિવાદ ખૂબ જ છે તેણે યમનિયમ યોજ્યા છે તેમાં સમાજને એક પ્રકારનુ અભયદાન છે એ ખરું. પરંતુ એ માત્ર નકારાત્મક વૃત્તિ

છે. સમાજનુ સંગઠન અને તેનાં સમ્યગ્‌—વ્યાપાર માટે જરૂરી એવી ક્રિયાત્મક વૃત્તિ નથી. આ નિવૃત્તિપરાયણતા આજની આપણી સમાજદૃષ્ટિને બરાબર નથી લાગતી. તેમાંય, પ્રચલિત દેશાચાર જો સડેલો હોય, રાજા જો કુરાજા હોય, તોપણ ગૃહસ્થ સમાધાનપૂર્વક એની છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ જ કરતો રહે, એ માનવુ તો બહુ વસમુ લાગે છે. શુ એ સડા સામે થવાની ક્રિયામાં યોગશક્તિ નથી? ગાંધીજીનુ જીવન એવી જ ક્રિયાથી ઘડાયેલુ આપણી સામે નથી પડ્યુ? મને લાગે છે, આપણા શાસ્ત્રીઓએ યોગની આ અણખેડાયેલી દિશા પણ જોઈ કાઢવા જેવી છે. 'अमितध्यानाद्वा', 'तीव्रसवेगानामासन्न' ઇત્યાદિ યોગસૂત્રો આવી આવી અનેક ક્રિયાઓનાં જ વર્ણાયક છે. એ ક્રિયાઓ યુગે યુગે વિકસે, ખીલે, શોધાય ને સંશોધાય એમ યોગશાસ્ત્રકારોનો સંકલ્પ છે, એમ જરૂર માની શકાય.

હેમાચાર્યનુ આ યોગશાસ્ત્ર વાંચતા બીજુ એક જે લાગે છે તે એ કે, યોગાધિકારી જૈને ધધો કયો કરવો? જે ઝીણુ ઝીણુ હેયાહેયનું વર્ણન આચાર્યે કર્યુ છે તેમાથી સાર એ નીકળે છે કે, જૈન અમુક વેપારોમાં જ પડી શકે, અને એ જ કાર્ય કરતા મોટા ભાગના જૈનો આજ છે પણ ખેતી તથા અનેકવિધ કારીગરીનો નિષેધ કરવો એ કેવુ સમાજઘાતક વિધાન છે! ખેર વધારે ઊણપ તો આ ગ્રંથમાં એ વસ્તુની મને લાગી છે કે, આચાર્યશ્રીએ જે ઝીણવટથી અનેકવિધ અતિચારો વર્ણવી આપણને ચેતવણી આપી છે, તેમ જ જો ગૃહસ્થને તેના ગ્રાહ્ય ધધારોજગાર બાબતના અતિચારો ગણાવીને ચેતવ્યો હોત તો કેવુ ઉત્તમ થાત! આજના સમાજવાદ, તથા સહતિવાદ ('ટ્રૅસ્ટિઝમ') વગેરે અર્થવાદો આ બાબતમા આપણને સારી પેઠે વિચારસામગ્રી પીરસે છે આજના આપણા આચાર્યોએ હેમાચાર્યનુ આ યોગશાસ્ત્ર એ દૃષ્ટિથી ખીલવવા જેવુ છે. એવી જીવંત ને જાગ્રત સંશોધનશક્તિ એ જ ધર્મના કે યોગના પ્રાણ છે. આ ગ્રંથ તેને પ્રેરો.

પરંતુ, આમ કહીને હું આચાર્યની વિશાળ ને વ્યાપક યોગદૃષ્ટિનો દોષ નથી બનાવતા માગતો. માત્ર, એ દિશામાં આ પુસ્તકને આધારે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનું ખેડાણ કરવા જેવું છે એ માત્ર મારું અભિપ્રેત છે. બાકી, જ્યાં આગળ આચાર્ય પોતાનો શ્રાવક ધર્મ બતાવતાં 'દેશાવકાશિક' વ્રત કહે છે, ત્યાં આજના વૈશ્યધર્મપ્રકોપનો અંકુર જ નથી જણાવતા? 'ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ જેવા છે; તે ધનાદિ લઈ લો, એટલે તેના પ્રાણ જ હરી લીધા એમ કહેવાય.' 'માત્ર બાહ્ય પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ. સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિનો ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ.' આવા ઉદાત્ત ધર્મની ખરેખરી ભાવના જો કરવામાં આવે, તો આજ જે દુ:ખમાં જગત સપડાયું છે તેમાંથી તે બચ્યા વગર રહે? અને મોટી વાત જે આ ગ્રંથ કહેવા માગે છે તે તો એ છે કે, ઉપર કહેલી ભાવના કરનારો યોગનું ફળ પામ્યા વગર નહિ રહે. યમનિયમનું જ જો ઝીણવટથી ને સત્યની ભાવનાપૂર્વક અનુશીલન કરવામાં આવે, તોપણ યોગનું સંપૂર્ણ ફળ મળે એમ છે. તો ચિત્તની સમતા હસ્તામલકવત્ બને; અને એ જ યોગનો આદમા છે.

'न साम्येन विना ध्यान
न ध्यानेन विना च तत्'

એવી જે અન્યોન્ય-કારણત્વની આંટી છે, એનો પણ ઉકેલ આવા સાધકને જ મળી શકે છે. આ ગ્રંથમાંથી એ માર્ગને પ્રેરણા મળો.

એક સમર્થ ગુજરાતી યોગીનું આ પુસ્તક તેમની જ આજની ભાષામાં અને સંક્ષેપમાં તથા સળંગ પ્રવાહબદ્ધતાથી આપવા માટે, ખરેખર આપણે ભાઈ ગોપાલદાસનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે આખા ગ્રંથનો સાર પ્રથમ ૧૪૪ પાનમાં આવી જાય છે. ગ્રંથના મુખ્ય પ્રવાહમાં ખટકતા ને બિનજરૂરી ભાગોને ટિપ્પણોમાં કાઢી લેવાનું તેમનું ડહાપણ પ્રશસ્ય છે, એમની ભાષા પૂરતું તો કહી શકાય કે, 'આ ગૂઢ યોગોપનિષદ' પોતાની ગૂઢતા ત્યજે છે. બાકીની ગૂઢતા તો ચારિત્ર્યની

સાધનાથી જ ટળે. કેમ કે અંતે યોગ સાધનાગમ્ય જ છે, અનુભવે જ પોતાનું રૂપ પ્રગટ કરે છે:

'योगेन योगो ज्ञातव्यो
योगो योगात्प्रवर्तते ।
योऽप्रमत्तस्तु योगेन
स योगे रमते चिरम् ॥
इति शम् ।

૧૫–૨–'૩૮ — મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૫ મું

પ્રકરણ ૬ ઠું

પ્રકરણ ૭ મું

પ્રકરણ ૮ મું

ટિપ્પણો

૧

યોગ એટલે?

मंगलाचरण

વારી ન શકાય એવા રાગાદિ રિપુસમૂહનું નિવારણ કરનાર યોગીનાથ મહાવીરને નમસ્કાર. તે ભગવાન અનેકના ઉદ્ધારક છે. ફણાધર નાગ આવીને દંશ[1] કરે, કે દેવાધિદેવ ઇંદ્ર આવીને ભક્તિથી ચરણસ્પર્શ કરે, તો પણ જેમનું મન સમાન રહે છે, તથા પોતાને દુઃખ દેનાર પ્રાણી પ્રત્યે કૃપાથી જેમનાં નેત્ર આંસુભર્યાં થાય છે, તેવા શ્રી વીરપ્રભુને પુનઃ પુનઃ નમસ્કાર. [૧/૧-૩]

શાસ્ત્રો દ્વારા, ગુરુપરંપરા દ્વારા તથા પોતાના અનુભવ દ્વારા યોગનું તત્ત્વ નિશ્ચિત કરીને આ 'યોગશાસ્ત્ર' હું રચું છું. [૧/૪]

योगमहिमा

યોગ સર્વ વિપત્તિઓરૂપી વલ્લીસમૂહનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ પરશુ છે, તથા જડીબુટ્ટી, મંત્ર કે તંત્ર વિના મોક્ષલક્ષ્મીને વશ કરનાર વશીકરણ છે. પ્રચંડ વાયુથી જેમ ગમે તેવી ઘનઘટા દૂર થઈ જાય છે, તેમ યોગ વડે ગમે તેટલાં મોટાં પાપ પણ નાશ પામે છે. લાંબા વખતથી એકઠાં થયેલાં લાકડાંને પણ જેમ પ્રચંડ અગ્નિ ક્ષણવારમાં ભસ્મસાત્ કરી નાખે છે, તેમ ચિરકાળથી ભેગાં થયેલાં પાપોને યોગ બાળી નાખે છે. યોગના પ્રભાવથી યોગીનો કફ વગેરે શારીરિક મળ, તથા તેનો સ્પર્શ પ્રભાવશાળી ઔષધિરૂપ બની જાય છે, તેને વિવિધ સિદ્ધિ-શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, બધી ઇંદ્રિયોના વિષયોનું જ્ઞાન તે તે ઇંદ્રિય દ્વારા પ્રાપ્ત કરી

૧. ચંડકૌશિક સર્પના આ પ્રસંગ માટે જુઓ આ માળાનું 'મહાવીર-કથા' પુસ્તક, (આવૃત્તિ ૨) પા. ૧૩૭ ઇ૦

શકે છે; પૃથ્વી, પાણી, આકાશ વગેરે સ્થળે તે ગમે તેમ ગતિ કરી શકે છે; તે શાપ કે વરદાન આપવા સમર્થ થાય છે; દૂરના કોઈ પણ મૂર્ત દ્રવ્યનું જ્ઞાન કરી શકે છે; તથા બીજાનાં ચંચળ મન પ્રત્યક્ષ દેખી શકે છે. પરંતુ એ બધી સિદ્ધિઓ તો યોગરૂપી કલ્પવૃક્ષની પુષ્પશ્રી જેવી છે, તેનું ફળ તો મોક્ષ છે [૧/૫-૯]

યોગનું માહાત્મ્ય કેવું અદ્ભુત છે! ભરતક્ષેત્રનો સ્વામી ભરત ચક્રવર્તી વિશાળ સામ્રાજ્ય વહન કરતો હોવા છતાં યોગ વડે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યો, પહેલી જ વાર મનુષ્યશરીર પામેલી હોવાથી ઋષભદેવની માતા મરુદેવાને પૂર્વજન્મની કશી ધર્મસંપત્તિ ન હોવા છતાં યોગના પ્રભાવથી તે એક જન્મે જ પરમ પદ પામી શકી; બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ગર્ભ, અને ગાયની હત્યા જેવાં મહાપાપ કરનારા, તથા નરકના અતિથિ જેવા લૂંટારુ દૃઢપ્રહારી વગેરેને યોગ જ ટેકારૂપ થઈ પડ્યો, તથા તરતમાં જ જેણે સ્ત્રીહત્યા કરી છે એવા દુરાત્મા ચિલાતીપુત્રને પણ યોગે જ બચાવ્યો. તેવા યોગની સ્પૃહા કોને ન થાય[1]? [૧/૧૦-૩]

---

૧. ટીકામાં આ ભરત વગેરેની લાંબી કથાઓ છે. ભરત ચક્રવર્તીએ ભાઈઓ સાથે ઝઘડીને સાર્વભૌમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પરંતુ એક વાર વીંટી સરી પડવાથી શોભા વિનાની બનેલી પોતાની આંગળી દેખીને તેને વિવેકજ્ઞાન થયું, અને ત્યારથી યોગનું અવલંબન લઈ તે તરી ગયો. પુત્રશોકમાં અંધ બનેલાં મરુદેવા પોતાના પુત્ર ઋષભદેવ તીર્થંકર થયા બાદ તેમના દર્શનથી જ યોગયુક્ત બની તરી ગયાં, દૃઢપ્રહારી ભયંકર લૂંટારુ હતો પરંતુ એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણકુટુંબની પોતે કરેલી દુર્દશાથી નિરાધાર બનેલાં બાળકોની સ્થિતિ વિચારમાં આવતાં યોગયુક્ત બની તરી ગયો, ચિલાતીપુત્ર લૂંટારુ પણ પોતાની પ્રિયતમાને તેના બાપને ત્યાંથી ઉપાડીને નાસતાં ઘેરાઈ જવાથી તેનું માથું એકલું કાપી લઈ નાસી છૂટ્યો; પણ પછી તે કપાયેલા માથાને જોઈને જ તેને શોકમાંથી યોગની પ્રાપ્તિ થઈ. આ બધા દાખલાઓમાં ઉત્તરોત્તર પાપનો ભાર વધતો જાય છે; અને તેમ તેમ તે પાપના ભારનેય હટાવનાર યોગના પ્રભાવનું પણ દર્શન થતું જાય છે.

જે માણસના કાનમાં 'યોગ' એ શબ્દ પેઠો નથી, તેનો વ્યર્થ
જન્મેલા નરપશુનો જન્મ જ ના થજો! ચારે
योग सेटले ज्ञान, પુરુષાર્થમાં મોક્ષ અગ્રણી છે, અને યોગ એ
श्रद्धा अने चारित्र તેનું કારણ છે. જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્રરૂપી
રત્નત્રય એનું નામ જ યોગ [૧/૧૪૫]

જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોની[1] યથાવસ્થિત રૂપે સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી સમજ, તેનું નામ સમ્યગ્ જ્ઞાન [૧/૧૬]

જિન ભગવાને તે તત્ત્વોનું જે સ્વરૂપ કહેલું છે તેમાં રુચિ, તેનું નામ સમ્યક્ શ્રદ્ધા. તે રુચિ અથવા શ્રદ્ધા બે પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ વાર (ક્રમે ક્રમે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં થતાં) તે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તો કોઈ વાર ગુરુના ઉપદેશ વડે ઉત્પન્ન થાય છે [૧/૧૭]

સર્વ સપાપ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ તેનું નામ ચારિત્ર. પાંચ
મહાવ્રતોના ભેદ અનુસાર તેના પાંચ પ્રકાર છે.
चारित्रना पाच　તે આ પ્રમાણે: અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય
प्रकार पंचमहाव्रत અને અપરિગ્રહ [૧/૧૮]

પ્રમાદ[2] વડે સ્થાવર-જંગમ જીવોની હિંસા ન કરવી તેનું નામ અહિંસા [૧/૨૦]

---

૧ જીવ, અજીવ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. તત્ત્વ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી જ્ઞેય. 'જીવ'ને બાંધનાર તથા તેને વિવિધ ફળો ભોગવાવનાર 'અજીવ' તે કર્મ, પરમાણુ, આકાશ વગેરે. કર્મનું જીવની પાપપ્રવૃત્તિઓને કારણે જીવમાં બંધાવું તે 'આસ્રવ', તેને બંધાતું રોકવું તે 'સંવર', બંધાયેલાં કર્મને તપ આદિ વડે દૂર કરવું તે 'નિર્જરા', કર્મો બંધાવાને લીધે જીવની બદ્ધાવસ્થા તે 'બંધ', અને કર્મો દૂર કરી પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું તે 'મોક્ષ'. આ તત્ત્વોના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૫૭ વગેરે (આવૃત્તિ ૩). આસ્રવ, સંવર અને નિર્જરા માટે જુઓ આ પુસ્તકમાં પ્રકરણ છઠ્ઠું.

૨ અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, યોગ (પ્રવૃત્તિ)માં અસાવધાનતા અને ધર્મનો અનાદર — એ આઠ પ્રકારનો પ્રમાદ છે.

પ્રિય અને હિતકર એવું સાચું બોલવું તેનું નામ સત્ય. જે વચન સત્ય હોવા છતાં અપ્રિય અને અહિતકર હોય, તે સત્ય નથી.[1] [૧/૨૧]

માલિકે આપ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તેનું કાંઈ ન લેવું, એ અસ્તેય અથવા અચૌર્ય છે. ધનાદિ પદાર્થો મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ જેવા છે; તે હરી લો, એટલે તેના પ્રાણ જ હરી લીધા એમ કહેવાય [૧/૨૨]

દિવ્ય કે સ્થૂળ શરીરો સાથે મન વાણી-કાયાથી, તેમ જ કરવું કરાવવું કે અનુમતિ આપવી એમ અઢાર પ્રકારથી કામભોગનો ત્યાગ, તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય. [૧/૨૩]

સર્વ પદાર્થોમાં આસક્તિનો[2] ત્યાગ તેનું નામ અપરિગ્રહ. માત્ર બાહ્ય પદાર્થનો ત્યાગ એટલે અપરિગ્રહ નહિ કારણ કે, પદાર્થ ત્યાગ્યો હોય પણ તે માટેની આસક્તિથી ચિત્ત ક્ષુબ્ધ રહે છે. [૧/૨૪]

આ દરેક વ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે. એ ભાવનાઓ વડે ભાવિત કરેલાં[3] વ્રતો જ અમોઘ નીવડે છે, તેમ જ ગમે તેને શાશ્વત પદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. [૧/૧૯,૨૫]

अहिंसाव्रतनी पाच भावनाओ

બુદ્ધિમાન પુરુષે અહિંસાવ્રતને નીચેની પાંચ ભાવનાઓથી પુષ્ટ કરવું સ્વ પરને કલેશ ન થાય તે રીતે સાવધાનતા પૂર્વક ચાલવું, મનને અશુભ ચિંતનમાંથી રોકી, શુભ ચિંતને લગાડવું, ભિક્ષા, તેનું ગ્રહણ કે તેનો ઉપયોગ એ ત્રણે બાબતોમાં સાવધાન રહેવું, વસ્તુને લેવા મૂકવામાં કાળજી રાખવી; અને ખાવા પીવાની વસ્તુ બરાબર જોઈ

---

૧. કાણાને કાણો કહેવો એ અપ્રિય સત્યનો દાખલો છે, અને પારધી પૂછે કે, તમે રસ્તામાં હરણો જોયાં? તેના જવાબમાં જોયાં હોય અને હા કહે, તો તે બીજા પ્રાણીઓને અહિતકર એવું સત્ય છે. — ટીકા.

૨ મૂળમાં 'મૂર્છા' છે.

૩ ઔષધને ભાવનાઓ દેવાથી તે જેમ વધુ પરિણામકારક બને છે, તેમ દરેક વ્રતને અનુકૂળ એવી આ કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ — ભાવનાઓ — થી દરેક વ્રત જીવનમાં ઊંડું ઊતરે છે.

તપાસીને લેવી તથા લીધા પછી તેવી રીતે જોઈ તપાસીને જ ઉપયોગમા લેવી[1] [૧/૨૬]

સત્યવ્રતની પાચ ભાવનાઓ

હાસ્ય, લોભ, ભય અને ક્રોધનો ત્યાગ કરીને તથા વિચારપૂર્વક બોલવુ, એ સત્યવ્રતની પાચ ભાવનાઓ છે [૧/૨૭]

અસ્તેયવ્રતની પાચ ભાવનાઓ

બરાબર વિચાર કરીને જ, વાપરવા માટે જોઈતી વસ્તુનો જે માલિક હોય તેની પાસે તેની માલિકીની વસ્તુ માગવી, એક વાર સામાન્ય રીતે માગણી કરી હોય, પણ વિશેષ ઉપયોગ કરતી વખતે અથવા ફરીથી તેની જરૂર પડે ત્યારે તેનો નિર્દેશ કરી ફરી માગણી કરવી માલિક પાસે માગતી વખતે 'આટલુ જ, એથી બાકીનુ નહિ,' એવુ ચોક્કસ પ્રમાણ કહી દેવુ, પોતાની પહેલા બીજા સમાન ધર્મવાળાએ કોઈ સ્થાનાદિ માગી લીધેલુ હોય, તો તેનો ઉપયોગ કરતી વખતે તે સમાનધર્મીની રજા લેવી તથા વિધિપૂર્વક મેળવેલી વસ્તુ પણ ગુરુને બતાવીને તેમની પરવાનગી મેળવ્યા બાદ જ વાપરવી, એ પાચ અસ્તેય વ્રતની ભાવનાઓ છે[2] [૧/૨૮]

---

૧ તેમને પરિભાષામા અનુક્રમે ઈર્યાસમિતિ મનોગુપ્તિ એષણાસમિતિ, આદાન નિક્ષેપણ સમિતિ અને આલોકિત પાન ભોજન કહે છે સમિતિ વગેરેનુ વિવરણ હવે પાને આવે છે જ

૨ એ પાચમાથી પહેલી ચાર મૂળમા મકાન અથવા સ્થાન'ને ઉદ્દેશીને કહેલી છે અને પાચમી માગી આણેલા અન્નપાનને' લગતી જણાવી છે પરતુ અનુવાદમા સામાન્ય અર્થ જ લીધો છે આ મહાવ્રતો સાધુઓને માટે જ છે એમ માની મૂળમા તે રીતે એ ભાવનાઓના અર્થ કર્યા છે ગૃહસ્થ માટે મહાવ્રતને સ્થાને પછીથી જણાવેલા અણુવ્રત હોય છે

ब्रह्मचर्यनी पाच भावनाओ

સ્ત્રી, પશુ કે નપુંસકવાળું રહેઠાણ કે તેમના દ્વારા સેવાયેલ આસનનો તથા જ્યાંથી આડમાં રહી દંપતીની ક્રીડાનો અવાજ સંભળાય તે સ્થાનનો ત્યાગ કરવો, રાગપૂર્વક સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીની કથા ન કરવી (અથવા રાગયુક્ત સ્ત્રીઓ સાથે કે રાગયુક્ત સ્ત્રીઓની કથા ન કરવી), પહેલાં (ગૃહસ્થ અવસ્થામાં કે વ્રત લેતા પૂર્વે) સ્ત્રી સાથે કરેલા સંભોગ યાદ ન કરવા, સ્ત્રીનાં મનોહર અંગો રસપૂર્વક ન જોવાં તેમજ પોતાના શરીરની ટાપટીપ ન કરવી, અને કામોદ્દીપક રસવાળાં ખાનપાન તજવાં, એ પાંચ ભાવનાઓ વડે બ્રહ્મચર્ય વ્રતને સ્થિર કરવું. [૧/૩૦ ૧]

अपरिग्रहनी पाच भावनाओ

રાગ પેદા કરે તેવા મનોહર સ્પર્શ, રસ, ગંધ રૂપ અને શબ્દ રૂપી ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિનો ત્યાગ, અને મનને ન ગમે તેવા સ્પર્શાદિમાં દ્વેષનો અભાવ — એ અપરિગ્રહ વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ છે [૧/૩૨ ૩]

चारित्रनी बीजी व्याख्या समिति अने गुप्ति

બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુનિશ્રેષ્ઠો પાંચ સમિતિઓ અને ત્રણ ગુપ્તિઓથી પવિત્ર બનેલા ચારિત્રને સમ્યક્‌ચારિત્ર કહે છે[૧] વિવેકયુક્ત સમ્યક્‌પ્રવૃત્તિ એ સમિતિ કહેવાય અને બુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક મન વચન કાયાને ઉન્માર્ગેથી રોકવા તે ગુપ્તિ કહેવાય [૧/૩૪]

---

૧ આ વ્યાખ્યા મૂળમાં 'અથવા' એ રીતે રજૂ કરીને આપી છે જોકે ટીકામાં તો હેમચંદ્રાચાર્યે ચારિત્રના 'મૂળગુણરૂપ' અને ઉત્તરગુણરૂપ' એમ બે પ્રકાર ગણી લઈ, પાંચ મહાવ્રતાદિવાળા ચારિત્રને મૂળગુણરૂપ ચારિત્ર કહ્યું છે, અને સમિતિ–ગુપ્તિવાળા ચારિત્રને ઉત્તરગુણરૂપ કહ્યું છે

पाच समितिओ

સમિતિઓ પાચ છે લોકોની અવરજવરવાળા[1] તથા સૂર્યના પ્રકાશવાળા ધોરી માર્ગે કોઈ જતુને ક્લેશ ન થાય તે માટે સાવધાનતાપૂર્વક ચાલવુ તે 'ઈર્યા સમિતિ'[2] દોષયુક્ત વાણીનો ત્યાગ કરી સર્વ લોકોને હિત ? અને પરિમિત બોલવુ એ 'ભાષાસમિતિ ૪૨ ભિક્ષાદોષથી[3] અદૂષિત એવુ અન્ન હમેશા લેવુ એ 'એષણાસમિતિ', વસ્તુમાત્રને જોઈ-તપાસી કાળજીપૂર્વક લેવી મૂકવી એ 'આદાન નિક્ષેપ સમિતિ,' ક્ફ, મૂત્ર મળ વગેરે અનુપયોગી વસ્તુઓ જીવજતુ વિનાના સ્થાનમા કાળજીપૂર્વક નાખી આવવી, એ 'ઉત્સર્ગસમિતિ ' [१/३५ ४८]

त्रण गुप्तिओ

ગુપ્તિઓ ત્રણ છે કામક્રોધાદિ કલ્પનાજાળમાથી મનને મુક્ત કરવુ, પોતાના કલ્યાણને ઉપયોગી પદાર્થોના ચિતનમા તેને સમભાવપૂર્વક પરોવવુ, તથા અતે શુભ કે અશુભ મનોવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી આત્માની અદર જ તેને રમમાણ કરવુ, એ 'મનોગુપ્તિ મો આખ વગેરે વડે આણસારા કર્યા વિના મૌન ધારણ કરવુ, તેમજ શાસ્ત્રાનુસાર ઉપયોગ જેટલુ બોલવુ એ વાગ્ગુપ્તિ[4] અને ગમે તેટલા વિઘ્ન આવે તોપણ (ધ્યાનાદિ વખતે) શરીરની નિશ્ચલતા રાખવી, તેમજ શયન આસન,

---

१ જે રસ્તે લોકોની વારવાર આવજા થતી હોય ત્યા સજીવ જતુ કે વનસ્પતિ વગેરે પડયા હોવાનો સભવ ઓછો હોય

२ ટીકામા વધુમા જણાવ્યુ છે કે કાળજીપૂર્વક ચાલતા હિસા થઈ જાય તોપણ વાધો નથી પરતુ કાળજી વિના ચાલતા તો જીવ મરે કે ન મરે તોપણ હિસા થાય જ

३ જુઓ પુસ્તકને અતે ટિપ્પણ ન १

४ વાગ્ગુપ્તિ અને ભાષાસમિતિ એ બેમા તફાવત એ છે કે ગુપ્તિમા સર્વથા વાગ્વ્યાપારનો નિરોધ તેમજ સમ્યગ વાણીવ્યાપાર એ બે વસ્તુઓ રહેલી છે, જ્યારે સમિતિમા તો સમ્યગ્ વાણીવ્યાપાર એ એક જ વસ્તુ રહેલી છે —ટીકા.

લેવું મૂકવું અને હરવું ફરવું એ બધામાં સ્વચ્છંદી ચેષ્ટાનો ત્યાગ કરવો એ 'કાયગુપ્તિ' એ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ મળી આઠ બાબતો સાધુના ચારિત્રરૂપી શરીરને નિપજાવનારી હોવાથી, તેનું રક્ષણ કરતી હોવાથી, તથા તેનું સંશોધન કરતી હોવાથી સાધુની આઠ માતાઓ કહેવાય છે [૧/૪૧ ૫]

योगना व अधि नारी साधु अन गृहस्थ

સાધુઓને આ ચારિત્રનું સર્વાંશે પાલન વિહિત છે પરંતુ તે ચારિત્રમાં પ્રીતિ હોવા છતાં અશક્તિને કારણે તેને સર્વાંશે આચરી ન શકનાર ગૃહસ્થો તેને અલ્પ અંશે પણ આચરી શકે છે, અને કલ્યાણભાગી થઈ શકે છે [૧/૪૬]

अधिकारी गृहस्थ

નીચે પ્રમાણે ગુણો અને આચરણવાળો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનો[1] અધિકારી થઈ શકે છે ન્યાયપૂર્વક જેણે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હોય[2] શિષ્ટ પુરુષોએ આચરેલા માર્ગનો જે પ્રશંસક હોય કુળ અને શીલમાં સમાન એવા અન્ય ગોત્રના માણસો સાથે જેનો વિવાહસંબંધ હોય જે પાપભીરુ હોય પ્રચલિત દેશાચાર[3] આચરતો હોય બીજાની અને ખાસ કરીને રાજા વગેરેની નિંદા ન કરતા હોય બહુ ખુલ્લામાં નહિ કે બહુ ગીચ

---

૧ મૂળમાં તેને માટે 'ગૃહસ્થધર્મ' શબ્દ છે તેનો અર્થ 'ગૃહસ્થીઓનો યોગમાર્ગ' એવો જ છે

૨ કેટલાકની એવી માન્યતા હોય છે કે ન્યાયપૂર્વક સંપત્તિ પ્રાપ્ત જ ન થઈ શકે તેને જવાબ આપતા આચાર્યશ્રી ટીકામાં કહે છે

निपानमिव मण्डका सर पूर्णमिवाण्डजा ।
शुभकर्माणमायान्ति विवशा सर्वसंपद ॥

દેડકા જેમ ખાબોચિયા તરફ આવે તથા પંખીઓ જેમ ભરેલા સરોવર પ્રત્યે જાય તેમ શુભકર્મવાળા પુરુષ પાસે પરવશ થઈને બધી સંપત્તિઓ આવે છે

૩ ભોજન પહેરવેશ ઇ૦ આદિને લગતો —ટીકા

ભાગમા નહી એવા, તથા સારા પડોશીઓવાળા સ્થાનમા, ઓછા દરવાજાવાળા મકાનમા જે રહેતો હોય; સદાચારી પુરુષોનો જ જેને સગ હોય, માતપિતાનો જે પૂજક હોય, ધાધળ કે ઉપદ્રવવાળા સ્થાનોનો ત્યાગ કરતો હોય, દેશ, જાતિ અને કુલની અપેક્ષાએ નિદ્ય ગણાતા કર્મોમા[1] જેની પ્રવૃત્તિ ન હોય, જે કમાણી પ્રમાણે ખર્ચ કરતો હોય[2], સપત્તિ પ્રમાણે પહેરવેશ રાખતો હોય, આઠ બુદ્ધિગુણોથી યુક્ત હોય[3], રોજ ધર્મનુ શ્રવણ કરતો હોય, પહેલાનુ ખાધેલુ પચ્યુ ન હોય ત્યા સુધી નવુ ભોજન ન કરતો હોય, ભૂખ લાગે ત્યારે પ્રકૃતિને અનુકૂળ ભોજન કરતો હોય, ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણેને અન્યોન્ય બાધા ન આવે તે રીતે સેવતો હોય, અતિથિ, સાધુ અને દીનજનને યથા યોગ્ય દાન દેતો હોય, હમેશા આસક્તિરહિત રહેતો હોય, ગુણોનો પક્ષપાતી હોય, નિષિદ્ધ દેશ અને કાળમા પ્રવૃત્તિ ન કરતો હોય, પોતાનુ બળાબળ બરાબર સમજતો હોય, સદાચારી અને જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરતો હોય, પોષ્યજનોનુ યથાયોગ્ય પોષણ કરતો હોય,

---

૧ સૌવીર દેશમા કૃષિકર્મ ગર્હિત છે, લાટ દેશમા દારૂ ગાળવો ગર્હિત છે, બ્રાહ્મણને સુરાપાન તથા તલ, મીઠુ વગેરે વેચવુ ગર્હિત છે, ચૌલુક્યોમા મદ્યપાન ગર્હિત છે ઇ૦ — ટીકા

૨ पादमायान्निधि कुर्यात् पाद वित्ताय घट्टयेत् ।
धर्मोपभोगयो पाद पाद भर्तव्यपोषणे ॥

"આવકનો ચોથો ભાગ સચય કરવો ચોથો ભાગ ધધામા લગાડવો, ચોથો ભાગ ધર્મ તથા ભોગમા ખર્ચવો અને ચોથો ભાગ આશ્રિતોના પોષણમા" — ટીકા

૩ शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।
ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा ॥

"નવી વાત સાભળવાની ઇચ્છા, તેને સાભળવી, તેને સમજવી, તેને યાદ રાખવી, સાભળેલી વસ્તુને આધારે તેવી બીજી બાબતોનો વિતર્ક કરવો, વિરુદ્ધ બાબતોને દલીલોથી દૂર કરવી, પદાર્થોનુ સશયરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ અને તત્ત્વનિર્ણય કરવો, એ બુદ્ધિના આઠ ગુણો છે

દીર્ઘદર્શી હોય; સારાનરસાનો જેને વિવેક હોય; જે કૃતજ્ઞી હોય; લોકોમાં પ્રિય હોય; જેને ખરાબ કામની લજ્જા હોય; જે દયાળુ હોય; જે સૌમ્ય આકૃતિવાળો હોય; જે પરોપકાર કરવામાં શૂરો હોય; પોતાના અંતરમાં રહેતા કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ અને હર્ષ (મત્સર) એ ૭ શત્રુઓનો પરિહાર કરવામાં તત્પર હોય; તથા જેણે ઇંદ્રિયોને વશમાં આણી હોય, તેવો ગૃહસ્થ યોગમાર્ગનું પાલન કરવા શક્તિમાન થાય છે. [૧/૪૭-૫૬]

૨

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી – ૧

गृहस्थना व्रतो યોગમાર્ગનું અનુસરણ કરવા ઇચ્છનારા ગૃહસ્થે નીચેનાં વ્રતો અવશ્ય ધારણ કરવાં જોઈએ. તે વ્રતો આ પ્રમાણે છે: પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાવ્રતો. પરંતુ તે બધાં વ્રતો 'સમ્યક્ત્વ'યુક્ત ગૃહસ્થને જ ફળદાયક થાય છે; અન્યને નહિ. માટે સૌથી પ્રથમ સાધકે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

सम्यक्त्व સાચા દેવમાં દેવબુદ્ધિ, સાચા ગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને સાચા ધર્મમાં અજ્ઞાન, સંશય અને વિપર્યય વિનાની શુદ્ધ બુદ્ધિ, એનું નામ સમ્યક્ત્વ. તેથી ઊલટું, અદેવમાં દેવબુદ્ધિ, અગુરુમાં ગુરુબુદ્ધિ અને અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ એ મિથ્યાત્વ કહેવાય. [૨/૧-૩]

साचो देव જે સર્વજ્ઞ છે, રાગાદિ દોષો જેણે જીત્યા છે, જે ત્રૈલોક્યમાં પૂજ્ય છે, તથા જે પદાર્થોને જેવા છે તેવા કહી બતાવે છે, તે જ દેવ કહેવાવાને લાયક છે; તે જ અર્હત છે; અને તે જ પરમેશ્વર છે. પોતામાં જો વિચાર-શક્તિ હોય, તો એવા દેવનું જ ધ્યાન કરવું જોઈએ; તેની જ ઉપાસના

કરવી જોઈએ; તેનું જ શરણ ઇચ્છવું જોઈએ અને તેની જ આજ્ઞા સ્વીકારવી જોઈએ. જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર, માળા[1] વગેરે રાગાદિનાં ચિહ્નોથી કલંકિત છે, તથા શાપ-વરદાન આપ્યા કરે છે, તેઓ મુક્તિ ન અપાવી શકે. નાટ્ય, અટ્ટહાસ, સંગીત વગેરે ધમાલમાં વ્યગ્ર દેવો, પોતાને શરણે આવેલાઓને શાંતિપદ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાવે? [૨/૪૭]

સાચો ગુરુ

જેઓ મહાવ્રતધારી છે, જેઓ ધીર છે, જેઓ માત્ર ભિક્ષાથી જ નિર્વાહ કરે છે, જેઓ સમતામાં સ્થિત છે, તથા જેઓ સાચો ધર્મ ઉપદેશે છે, તેઓ સાચા ગુરુ છે. જેઓ શિષ્યનાં સ્ત્રી-ધન-ધાન્ય વગેરે સર્વની અભિલાષા કરનારા છે, જેઓ મદ્ય માંસ વગેરે સર્વ ખાયા કરે છે, જેઓ પુત્ર સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહવાળા હોઈ અબ્રહ્મચારી છે, તથા મિથ્યા ઉપદેશ આપનારા છે, તેઓને ગુરુ ન કહી શકાય. જેઓ પોતે જ સ્ત્રી વગેરે પરિગ્રહ તથા સર્વ પ્રકારની હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓવાળા છે, તેઓ બીજાને શી રીતે તારી શકે? જે પોતે જ દરિદ્રી છે, તે બીજાને ધનવાન શી રીતે બનાવી શકે? [૨/૮-૧૦]

સાચો ધર્મ

દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીને ધારણ કરે — બચાવે — તેનુ નામ ધર્મ. સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉદ્દેશેલો સંયમાદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ[2] મુક્તિ અપાવી શકે છે. કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને 'અપોરુષેય' એટલે કે 'કોઈ પુરુષે ન કહેલો' કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે; અને કહે છે કે, 'પુરુષે કહેલી વાણીમાં તો દોષ હોય પણ ખરા અને ન પણ હોય; પરંતુ અમારાં

---

૧. જેને પોતાનામાં અપૂર્ણતા લાગતી હોય, તે જ બીજાના નામની માળા ફેરવતો હોય. તેથી, હાથમાં માળા હોવી એ કોઈની પાસેથી કંઈ મેળવવાની ઇચ્છાનું પ્રતીક છે, પૂર્ણતાનું નહિ. — ટીકા.

૨. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૯-૬માં જણાવ્યા પ્રમાણે : ક્ષમા (સહનશીલતા), મૃદુતા, આર્જવ (વિચાર, વાણી અને વર્તનની એકતા), શૌચ (શરીરમાં આસક્તિનો અભાવ), સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય (કોઈ વસ્તુમાં મમત્વ ન રાખવું) અને બ્રહ્મચર્ય (ગુરુ સાથે નિવાસ) — આ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે.

શાસ્ત્રોનો તો કોઈ કર્તા જ ન હોવાથી તેમાં દોષનો સંભવ જ નથી ?[1] તેનો જવાબ એ છે કે, કોઈ પુરુષે ન કહ્યું હોય એવું વચન જ અસંભવિત છે, અને છતાં એવું સંભવે એમ માનો તો પણ તેને પ્રમાણભૂત છે કે નહિ તે નક્કી કરવાનું સાધન એક જ છે, અને તે એ કે, તે વચન કોઈ આપ્ત — અનુભવીનું છે કે નહિ તે તપાસવું મિથ્યાદૃષ્ટિનાગાઓએ પ્રવર્તાવેલો અને હિંસાદિ દોષોથી મ્લુષિત એવો ધર્મ, ધર્મ કહેવાતો હોય તો પણ સંસારમાં રખડાવનાર જ થઈ પડે છે રાગદિયુક્ત હોવા છતાં દેવ કહેવાય, અબ્રહ્મચારી હોવા છતાં ગુરુ કહેવાય, અને દયા–અહિંસા વિનાનો હોવા છતાં ધર્મ કહેવાય, તો પછી આ જગતની આશા જ મૂકવી ! [૨/૧૧૪]

સમ્યક્ત્વના લક્ષણ ભૂષણ અને દૂષણ

શમ[2] સંવેગ (મુમુક્ષા), નિર્વેદ (વૈરાગ્ય), અનુકંપા અને આસ્તિકતા[3] એ સમ્યક્ત્વના લક્ષણ છે જિનોએ કહેલા ધર્મમાં સ્થિરતા, તે ધર્મની ઉન્નતિ કરવામાં મદદ કરવારૂપી પ્રભાવના,[4] તે ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ, તે ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં કુશળતા,

---

૧ સાચો ધર્મ કોને કહેવો એ બાબતમાં મનુના મંતવ્ય માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ ૧

૨ ક્રોધાદિ કષાયો તથા વિષયતૃષ્ણા ન થવા તે — ટીકા

૩ જિનોએ કહેલા જીવ પરલોક વગેરે ભાવો છે (અસ્તિ) એમ માનવું તે — ટીકા

૪ ટીકામાં નીચે પ્રમાણે એક શ્લોક ટાંકી આઠ જણને ધર્મની પ્રભાવના કરનારા તરીકે વર્ણવ્યા છે સારી રીતે આગમગ્રંથો જાણનાર ધર્મકથા સારી રીતે કરી શકનાર વાદવિવાદમાં કુશળ નિમિત્તશાસ્ત્ર દ્વારા ત્રૈકાલિક લાભાલાભ કહી શકનાર કઠોર તપ આચરી જાણનાર પ્રજ્ઞપ્તિ વગેરે શાસનદેવતાઓ જેની મદદમાં છે તેવો વશીકરણ વગેરે જાણનારો અને કવિ પછીના વખતમાં જૈન સાધુઓ જારણ મારણ કે દેવદેવીની સાધનામાં કેવી રીતે પડ્યા તે આ શ્લોક ઉપરથી કલ્પી શકાશે જૂના શાસ્ત્રોમાં જે નિમિત્તાદિ શાસ્ત્રો ત્યાજ્ય કહ્યાં છે તેમનું સેવન ધર્મની ઉન્નતિ માટે જ કરીને એ લોકોએ ધર્મની ખરેખર જ ઉન્નતિ કરી કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે

અને તીર્થસેવા[1] એ પાંચ સમ્યક્ત્વના ભૂષણ છે શંકા, (બીજાના ધર્મમાં સુખકર માર્ગ હોવાથી તેની ઇચ્છારૂપી) કાંક્ષા, (આ મહાન કષ્ટો સહન કરવાનું કાંઈ ફળ હશે કે કેમ એ પ્રમાણે બુદ્ધિની અસ્થિરતા રૂપી) વિચિકિત્સા[2], પોતાના ધર્મથી વિપરીત માન્યતાવાળા મિથ્યા દૃષ્ટિ લોકોની પ્રશંસા, તથા તેમનો સંસર્ગ — એ પાંચ સમ્યક્ત્વના દૂષણ છે [૨/૧૫ ૭]

પાંચ અણુવ્રત

આ પ્રમાણે દૃઢ સમ્યક્ત્વયુક્ત ગૃહસ્થે પાંચ અણુવ્રત વગેરે વ્રતો ધારણ કરવાં અણુવ્રત એટલે નાના — ગૃહસ્થ માટેના — વ્રત સ્થૂન હિંસા, સ્થૂન અસત્ય, સ્થૂન ચૌર્ય, સ્થૂન અબ્રહ્મચર્ય, અને સ્થૂન પરિગ્રહમાંથી, મન વાણી અને કાયા વડે એ ત્રણ પ્રકારે, તથા જાતે ન કરવું તેમજ બીજા પાસે પણ ન કરાવવું એ બે[3] પ્રકારે નિવૃત્ત થવું, તે અણુવ્રત કહેવાય છે 'સ્થૂન' હિંસા એટલે જેમનામાં હિંસાદિને લગતો જૈન શાસ્ત્ર જેટલો સૂક્ષ્મ વિચાર નથી તેવા અન્યધર્મીઓ પણ જેને હિંસા માને છે તે, એટલે કે જંગમ જીવોની હિંસા વગેરે હિંસાદિ જાતે ન કરવા કે બીજા પાસે ન કરાવવા એમ બે પ્રકાર જ લીધા છે, અને 'કોઈને અનુમતિ પણ ન આપવી' એવો ત્રીજો પ્રકાર નથી

---

૧ તીર્થંકરના જન્માદિ સ્થાનો તે તીર્થ અથવા અર્હંત ભગવાન તેમજ તેમનો ચતુર્વિધ સંઘ પણ તીર્થ કહેવાય છે તીર્થ એટલે સંસારનદી પાર કરવાને સુખે ઊતરી શકાય તેવો માર્ગ — ટીકા

૨ શંકા અને વિચિકિત્સા વચ્ચે ટીકામાં એવો ભેદ બતાવ્યો છે કે, શંકા તો તત્ત્વોના સ્વરૂપને લગતી હોય છે જ્યારે વિચિકિત્સા ક્રિયાની બાબતમાં હોય છે 'વિચિકિત્સા એટલે સદાચારી મુનિઓની નિંદા' એવો બીજો વિકલ્પ પણ ટીકામાં છે

૩ મૂળમાં 'વગેરે' એટલું વધારે છે 'વગેરે' નો અર્થ એવો કરવો કે મન-વાણી કાયા વડે એ ત્રણ અને કરવું કરાવવું એ બે પ્રકારો મેળવવાથી જેટલા ક્રમો સંભવે, તે બધા જેમકે ૨ ૨ ૨ ૧ ૨ ૧ ૨,૧ ૧ વગેરે

લીધો, કારણ કે, ગૃહસ્થને ઉંચાં ઠેકાણાં તો હોય જ, અને તેઓ જે કાંઈ હિંસા કરે તેમાં તેની અનુમતિ ગણાય જ [૨/૧૮]

હવે આપણે તે દરેક વ્રતનો વિગતવાર વિચાર કરીએ તેમાં સૌથી પ્રથમ વ્રત અહિંસા છે હિંસાના ફળરૂપે

अहिंसा પાંગળાપણું, કોઢિયાપણું, કે કુણિયાપણું[1] વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષ નિરપરાધી જંગમ પ્રાણીઓની હિંસાનો સંકલ્પ પણ ન કરે પોતાની પેઠે બધા પ્રાણીઓને સુખ પ્રિય છે અને દુખ અપ્રિય છે એમ વિચારી, પોતાને ન ગમતી હિંસા બીજાઓ પ્રત્યે પણ ન આચરવી અહિંસાધર્મનું રહસ્ય સમજનાર મુમુક્ષુ ઉપાસકે સ્થાવર જીવોની પણ નિરર્થક હિંસા ન કરવી પ્રાણી પોતાનું જીવિત બચાવવા રાજ્ય પણ આપી દે છે, એવા એ જીવિતનો વધ કરવાથી થતુ પાપ, આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે તો પણ ન ધોઈ શકાય ઘાસ, જળ અને તૃણ ખાઈને જીવનારા વનના નિરપરાધી પ્રાણીઓને માંસને માટે મારનારા માણસમાં અને કૂતરામાં શો ફેર છે? પોતાનુ શરીર દાભથી કપાતા પણ જે દુખી થઈ જાય છે, એવો માણસ નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે શી રીતે હણી શકે? પોતાના ક્ષણિક સુખને માટે ક્રૂર લોકો બીજા પ્રાણીનો આખો જન્મ પૂરો કરી નાખે છે! કોઈ માણસને 'તું મરી જા' એટલું કહેવા માત્રથી પણ દુઃખ થાય છે, તો પછી દારુણ શસ્ત્રો વડે તેને મારી જ નાખવામાં આવતો હોય, ત્યારે તેની શી દશા થતી હશે? શાસ્ત્રમાં કહ્યુ છે કે, ક્રૂર ચિત્તવાળા સુભૂમ[2] અને બ્રહ્મદત્ત[3] એ બે ચક્રવર્તીઓ મનુષ્યોનો ઘાત કરવાને કારણે સાતમું નરક પામ્યા માણસ ઠૂંઠો હોય, પાંગળો હોય કે કોઢિયો–પતિયો હોય તે સારો,

---

૧ મૂળમાં તેને માટે 'કુણિત્વ' શબ્દ છે સામાન્ય રીતે તેનો અર્થ એ થાય છે કે જન્મથી જ નાના મોટા હાથ પગવાળા હોવું તે

૨ સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન. ૨

૩ બ્રહ્મદત્તની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન. ૩

વેદમાં રાક્ષસ જ છે.' દેવોને બલિ આપવાને બહાને કે યજ્ઞને બહાને જે ક્રૂર લોકો જીવોને હણે છે, તેઓ ઘોર દુર્ગતિને પામે છે. શમ, શીલ અને દયામૂલક જગતકલ્યાણકારી ધર્મને તજી, મંદબુદ્ધિ લોકોએ હિંસાને જ ધર્મ ઠરાવી છે, એ કેવી નવાઈની વાત છે? સ્મૃતિઓમાં કહ્યું છે કે, "તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી, કે ફળમૂળ વિધિસર પિતરોને આપવામાં આવે તો તેમને એક મહિના સુધી તૃપ્તિ થાય છે; માછલીના માંસથી બે મહિના, હરણના માંસથી ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસથી ચાર મહિના, પક્ષીના માંસથી પાંચ મહિના, બકરાના માંસથી છ મહિના, 'પૃષત' મૃગના માંસથી સાત મહિના, 'એણ' મૃગના માંસથી આઠ મહિના, રુરવ મૃગના માંસથી નવ મહિના, વરાહ અને પાડાના માંસથી દશ મહિના, સસલા તથા કાચબાના માંસથી અગિયાર મહિના, ગાયના દૂધ અને પાયસથી એક વર્ષ, તથા ઘરડા બકરાના માંસથી બાર વર્ષ સુધી તૃપ્તિ થાય છે."* આવાં આવાં સ્મૃતિવાક્ય અનુસાર જે મૂઢો પિતૃઓની તૃપ્તિ અર્થે હિંસા કરે છે, તેઓની પોતાની પણ દુર્ગતિ થાય છે. જે માણસ અન્ય ભૂતપ્રાણીઓને અભયદાન આપે છે, તેને જ તેમના તરફથી ભય રહેતો નથી. એવો નિયમ છે કે, 'જેવું આપો તેવું પામો.' ધનુષ્યધારી (શંકર), દંડધારી (યમ), ચક્ર તથા અસિધારી (વિષ્ણુ), શૂલધારી (શિવ) અને શક્તિધારી (કુમાર) વગેરે દેવો હિંસક હોવા છતાં તેમને દેવબુદ્ધિથી પૂજવામાં આવે છે, એ ભારે દુઃખની વાત છે. અહિંસા માતાની પેઠે સર્વ ભૂતોની હિતકારિણી છે; અહિંસા જ સંસારરૂપી મરુભૂમિમાં અમૃતનદી છે; અહિંસા દુઃખરૂપી દાવાગ્નિને શાંત કરનાર વરસતી વાદળી છે; અને અહિંસા જ સંસારરૂપી રોગથી પીડિત લોકોને માટે પરમ ઔષધિ છે. દીર્ઘ આયુષ્ય, પરમ રૂપ, આરોગ્ય અને પ્રશંસાપાત્રતા, એ બધાં અહિંસાનાં જ ફળ છે. વધારે શું કહીએ? અહિંસા સર્વ કામનાઓ પૂરી કરનારી છે. [૨/૧૯-૫૨]

* મનુસ્મૃતિ અધ્યા૦ ૩, શ્લો૦ ૨૬૬-૭૧.

અસત્યના[1] ફળરૂપે મૂંગાપણું, તોતડાપણું[1] તેમજ મુખના વિવિધ રોગો પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણીને, માણસે અસત્યનો ત્યાગ કરવો. સ્થૂલ અસત્ય પાંચ પ્રકારનું છે: કન્યા વિષયક, ગાય વિષયક, ભૂમિવિષયક, થાપણ વિષયક, અને ખોટી સાક્ષી વિષયક.[2] કારણ કે, એ બધું લોકથી વિરુદ્ધ છે, વિશ્વાસનો ઘાત કરવારૂપ છે, અને ધર્મથી ઊલટું છે. અસત્યથી આ લોકમાં નિંદા અને હલકાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તથા પરલોકમાં અધોગતિ થાય છે. જે વસ્તુ પોતે જાણતા ન હોઈએ, કે જેમાં આપણને શંકા હોય, એવી બાબતમાં પ્રમાદથી પણ બુદ્ધિમાને અસત્ય ન બોલવું. હોય તેને છુપાવવું, ન હોય તેને ઊભું કરવું, હોય તેનાથી જુદું કહેવું, કોઈને સદોષ પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવું, કોઈને અપ્રિય વચન કહેવું, કોઈને ગાળ ભાંડવી વગેરે અસત્ય વચનોથી, વંટોળિયા વડે જેમ મોટાં ઝાડ ભાંગી પડે, તેમ કલ્યાણ અથવા શ્રેય નાશ પામે છે. કુપથ્ય કરવાથી જેમ વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અસત્ય બોલવાથી વેર વિરોધ, વિષાદ-પશ્ચાત્તાપ, અવિશ્વાસ, અપમાન વગેરે કયા કયા દોષો નથી ઊપજતા? અસત્ય બોલવાથી જીવોને નિગોદ[3], પશુ કે નરક-યોનિ પ્રાપ્ત થાય છે. ભયથી કે બીજાના આગ્રહથી પણ જૂઠું ન બોલવું. કાલિકાચાર્યને દુરાત્મા દત્ત રાજાએ યજ્ઞનું ફળ પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે રાજાની બીક વિના સીધું કહી દીધું

---

૧. આની પહેલાં "મ" "મ" બોલવાપણું, અને અસ્પષ્ટ બોલવાપણું (મન્મનપ. કાહલત્વ) એવા બે શબ્દો છે.

૨. 'કન્યાવિષયક અસત્ય' એટલે કે, કન્યા નાની હોય તો પણ મોટી કહેવી, દૂષણવાળી હોય છતાં નિર્દોષ કહેવી વગેરે. 'ગાયવિષયક અસત્ય' એટલે કે, ગાય કે કોઈ જાનવરને હોય તેનાથી સારું કહેવું કે ખરાબ કહેવું. તથા પોતાનું ન હોય છતાં પોતાનું કહેવું વગેરે. પછીના પ્રકારો સમજાય તેવા છે.

૩. નિગોદ એટલે અનંતકાયિક જીવો. તેવા અનંત જીવોનું એક જૂથ હોય છે; તથા તે બધાની પોષણ અને શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા સહિયારી હોય છે. તેઓ અતિ દુઃખી મનાય છે.

કે, 'નરક!' પછી રાજાએ તેમને કેદમાં નંખાવ્યા, અને તે તેમને મારી પણ નંખાવત; છતાં, આચાર્ય જૂઠું ન બોલ્યા. પરંતુ વસુ રાજા પોતાની ગુરુપત્નીના આગ્રહથી નારદ અને પર્વતના વિવાદમાં જૂઠું બોલ્યો તેથી નરક પામ્યો[1]. વળી સાચું પણ પારકાને પીડા કરનારું વચન ન બોલવું;[2] કારણ કે, કૌશિક તાપસે પારધીઓને મૃગનું ટોળું ક્યાં ગયું છે તે બતાવીને નરકગતિ વહોરી લીધી. વળી, થોડુંક જૂઠું બોલવાથી રૌરવાદિ નરકમાં જવું પડે છે, તો જિન-ભગવાનની વાણીને વિપરીત રીતે[3] કહેનારાની શી દશા થવાની હશે! સત્ય એ સર્વ જ્ઞાન અને ચારિત્રનું મૂળ છે જેઓ સત્ય જ બોલે છે, તેમની ચરણરજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે જેઓ મહાધનરૂપ સત્ય-વ્રત ધારણ કરી, અસત્યનો ત્યાગ કરે છે, તેમને ભૂત-પ્રેત-નાગ વગેરે કોઈ કરી શકતાં નથી. [૨/૫૩-૬૪]

આ જ વિષયને લગતા બીજા પણ કેટલાક શ્લોકો ટીકામાં છે : અહિંસારૂપ તળાવને અન્ય વ્રતો પાળરૂપ છે. તેમાંથી સત્યનો ભંગ થતાં આખી પાળ તૂટી જઈ બધું નાશ પામે છે. સત્ય બધાં ભૂતોનું ઉપકારક છે. બુદ્ધિમાને સત્ય જ બોલવું અથવા સર્વાર્થસાધક મૌનનું અવલંબન કરવું કોઈ પૂછે તો પણ વૈરનું કારણ, મર્મભેદી, કર્કશ, સંકાસ્પદ, હિંસ્ર, કે અસૂયાયુક્ત વચન ન બોલવું. પરંતુ ધર્મનો ધ્વંસ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ થતો હોય કે પોતાના સિદ્ધાંતના અર્થનો નાશ થતો હોય, તો પૂછ્યા વિના પણ શક્તિ હોય તો તેનો નિષેધ કરવો.

---

૧. આ વાર્તા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૪.

૨. સરખાવો મનુસ્મૃતિ અ૦ ૪, શ્લો. ૧૩૮ :

'સત્ય બોલવું, તથા પ્રિય બોલવું; અપ્રિય સત્ય ન બોલવું; અને જૂઠું હોય તેવું પ્રિય પણ ન બોલવું, આ સનાતન ધર્મ છે.'

૩. હોય તેનાથી ઊલટો અર્થ કરીને કહેવું; કે સાચો અર્થ દબાવી રાખવો તે.

મોટી જટા ધારણ કરતો હોય, મુંડન કરાવતો હોય, નગ્ન રહેતો હોય, ચીવર ધારણ કરતો હોય કે તપસ્વી હોય, તોપણ તે જૂઠું બોલે, તો અંત્યજ કરતાં પણ વધુ નિંદ્ય બને એક તરફ અસત્યથી થતુ પાપ મૂકે અને બીજી તરફ બીજા બધા પાપ મૂકે. તો પણ અસત્યવાળું પલ્લું જ ભારે થાય વ્યભિચારી કે ચોરનો તો કાંઈ ઉપાય છે, પણ જૂઠું બોલનાર માટે કાંઈ જ ઉપાય નથી

ચોરીના ફળરૂપે દુર્ભાગ્ય, ગુલામી, દાસત્વ, અંગછેદ, અને દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, બુદ્ધિમાને સ્થૂલ ચોરીનો

अस्तेय

ત્યાગ કરવો. કોઇનુ પડી ગયેલુ, ભુલાઈ ગયેલુ, ખોવાઈ ગયેલુ, માલિકની પોતાની પાસેનુ, કોઈએ આપણે ત્યાં થાપણ તરીકે મૂકેલું, કે કોઈએ છુપાવીને સંઘરેલુ એવુ જે કાંઈ પારકુ છે, તેને બુદ્ધિમાન તેની પરવાનગી વિના ન લે [૨/૬૫-૬]

જે માણસ પારકાનુ ધન ચોરે છે, તે તેનો આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોરે છે કોઈને જાનથી મારીએ તો તે એકલાને એક ક્ષણ દુ ખ થાય છે, પરંતુ કોઈનુ ધન ચોરી લઈએ ત્યારે તો તેને તેમ જ તેનાં પુત્ર–પૌત્રાદિને યાવજ્જીવન દુ ખ થાય છે [૨/૬૭-૮]

ચોરીનુ ફળ આ લોકમા જ વધ-બંધનાદિરૂપે મળે છે, અને પરલોકમા પણ નરકવેદનારૂપે મળે છે ચોર માણસ દિવસે કે રાતે, ઊંઘતાં કે જાગતા શલ્ય ભોંકાયુ હોય તેમ કદાપિ સ્વસ્થ થઈ શકતો નથી. ચોરનાં સગાંવહાલા, મિત્ર, પુત્ર, પત્ની, ભાઈ, બાપ વગેરે મ્લેચ્છની પેઠે તેનો જરા પણ સંસર્ગ કરતા નથી.[૧] રાજાઓ તો સગો હોય તો

૧. કારણ કે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, ચોરી, તથા ગુરુની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર એ મોટા પાપની પેઠે તે પાપ કરનારનો સંસર્ગ પણ મહાપાપરૂપ ગણાય છે. ઉપરાંત રાજાનો ભય પણ ખરો જ. કારણ કે, રાજનીતિમા ચોર

પણ યોગને મંડિકની[1] પેઠે શિક્ષા કરે છે. કોઈ ચોર હોય છતાં ચોરી છોડી દે, તો રૌહિણેય[1]ની પેઠે સ્વર્ગગામી થાય છે. બીજાનું સર્વસ્વ હરવાની વાત તો દૂર રહી; માણસે તો બીજાએ ન આપેલું તણખલું પણ ન લેવું જોઈએ. જેઓ અસ્તેયવ્રત પાળે છે, તેમના અનર્થો દૂર થાય છે, તેમની પ્રશંસા થાય છે, અને તેમને સ્વર્ગ જેવાં સુખો પ્રગટ રીતે આવી મળે છે. [૨/૬૯-૭૫]

બ્રહ્મચર્ય

અબ્રહ્મચર્યના ફળરૂપે પંઢત્વ, તથા ઇંદ્રિયછેદ પ્રાપ્ત થાય છે એ જાણીને, બુદ્ધિમાન પુરુષે સ્વપત્નીમાં જ સંતુષ્ટ રહેવું તથા[2] પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. આરંભમાં જ મનોહર, પરંતુ પરિણામે કિંપાકવૃક્ષનાં ફળની પેઠે અતિ દારુણ એવા મૈથુનને કોણ સેવે? મૈથુનથી કંપ, સ્વેદ, શ્રમ, મૂર્છા, ચકરી, ગ્લાનિ, બલક્ષય, ક્ષયરોગ વગેરે રોગો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્ત્રીની યોનિમાં અતિ સૂક્ષ્મ જંતુઓના સમૂહો હોય છે, તે મૈથુન વખતે નાશ પામે છે. વાત્સ્યાયને પણ કહ્યું છે કે, "લોહીમાંથી પેદા થતા તથા મૃદુ, મધ્યમ કે ઉત્તમ શક્તિવાળા સૂક્ષ્મ જંતુઓ યોનિમાર્ગમાં એક પ્રકારની ખજવાળ પેદા કરે છે." જે માણસ સ્ત્રીસંભોગથી પોતાના કામજ્વરનો ઉપાય કરવા ચાહે છે, તે અગ્નિને ઘીની આહુતિ વડે હોલવવા ઇચ્છે છે. તપેલો લોઢાનો સ્થંભ આલિંગવો સારો; પરંતુ

ઉપરાંત ચોરી કરાવનાર, તેનો સલાહકાર, તેનો ભેદ જાણનાર, તેનો માલ વેચાતો લેનાર, તથા તેને સ્થાન તેમ જ ખાવાનું આપનાર પણ ચોર જ ગણાય છે. — ટીકા.

૧. મંડિક અને રૌહિણેયની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૫.

૨. મૂળમાં અહીં 'વા' એટલે કે 'અથવા' શબ્દ છે. જૈન આચારના ઇતિહાસમાં એક વખતે સ્વદાર સંતોષ વ્રત અને પરદારવર્જન વ્રત એમ બે પ્રકાર પણ હતા. પરદારવર્જન વ્રત લેનારો 'પરસ્રી' નહીં એવી કન્યા, વિધવા કે વેશ્યાનો સ્વીકાર કરી શકતો.

નરકના દ્વારરૂપ મૈથુન સેવવું સારું નહિ. ગમે તેવો સત્પુરુષ હોય, પરંતુ તેના હૃદયમાં જો સ્ત્રીભોગની કામના જાગી, તો તેના હૃદયમાંથી બધા ઉત્તમ ગુણો દેશનિકાલ થયા જાણવા. માયાશીલતા, ક્રૂરતા, ચંચળતા, કુશીલતા વગેરે દોષો સ્વાભાવિક રીતે જ કામવાસનાની[1] સાથે રહેનાર છે. અપાર મહાસાગરનો પાર પામવો સંભવિત છે, પરંતુ પ્રકૃતિથી જ વક્ર એવી કામવાસનાના દુશ્ચરિત્રોનો પાર પામવો સહેલો નથી. કામવાસના પતિ, પુત્ર, પિતા, ભાઈ વગેરેનો સંબંધ જોયા વિના અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, તેમજ જીવના જોખમમાં પણ ઉતારે છે. કામવાસના સંસારનું બીજ છે, નરકમાર્ગની દીવી છે, શોકનું મૂળ છે, કંકાસની જડ છે, અને દુઃખની ખાણ છે. [૨/૭૬-૮૭]

કામવાસનાને વશ બની જેઓ વેશ્યાગમન કરે છે, તેમના દુ:ખનો તો પાર જ રહેતો નથી. કારણ કે, વેશ્યાઓના મનમાં જુદું હોય છે, વાણીમાં જુદું હોય છે, અને ક્રિયામાં જુદુ હોય છે. તેઓ કેમ કરીને કોઈને પણ સુખનો હેતુ થઈ શકે? અનેક પ્રાણીઓના માંસ અને મદિરાથી ખરડાયેલા તથા અનેક જારપુરુષોથી ચુંબાયેલા વેશ્યાના મુખને એંઠા ભોજનની પેઠે કોણ ચુમે? કોઈએ તેને પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હોય, છતાં તેની પાસેથી બધું ખાલી થઈ જાય ત્યારે તેનું પહેરેલું કપડું પણ ખેંચી લેવાની વેશ્યા દાનત કરે છે. ખરાબ સોબતવાળો તથા વેશ્યાને વશ થયેલો કામીપુરુષ દેવ, ગુરુ કે મિત્રબાંધવોને જરા પણ માનતો નથી. ગણિકાઓ ધનની આકાંક્ષાથી કોઢિયાને પણ કામદેવ જેવો કહી તેના પ્રત્યે કૃત્રિમ સ્નેહ દાખવે છે. એવી નિઃસ્નેહ ગણિકાઓને ડાહ્યા માણસે હંમેશ ત્યાગવી. [૨/૮૮-૯૨]

ઉપાસકે તો પોતાની સ્ત્રીને પણ આસક્તિપૂર્વક ન સેવવી જોઈએ, તો પછી સર્વ પાપોના મૂળરૂપ પરસ્ત્રીઓની તો વાત જ શી? જે નિર્લજ્જ સ્ત્રી પોતાના પતિને તજી ઉપપતિને ભજે છે, તે ચંચળ

૧. મૂળમાં બધે 'સ્ત્રી' છે.

ચિત્તવાળી પરસ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો? કસાઈખાનાની પાસે ઊભેલાં પશુને જેમ કશાથી જરા પણ આનંદ થતો નથી, તેમ બીકથી આકુલ ચિત્તવાળા તથા ગમે તેવી જગામાં ગયેલા જારને પરસ્ત્રીમાં જરા પણ આનંદ મળતો નથી. પરસ્ત્રીગમનમાં જીવનું જોખમ છે. તે પરમ વેરનું કારણ છે, તથા બંને લોકથી વિરુદ્ધ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીગમન કરનારાનું આ લોકમાં સર્વસ્વ હરી લેવામાં આવે છે, તેને બંધનમાં નાખવામાં આવે છે અને તેનો અવયવ કાપી નાખવામાં આવે છે. મર્યા પછી પણ તેને ઘોર નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે. પોતાની સ્ત્રીના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરતો માણસ પોતાનું દુઃખ સમજી પરસ્ત્રીગમન કેમ કરે? જેણે પોતાના પરાક્રમથી આખા વિશ્વને વ્યાપ્ત કર્યું હતું, તેવો દશશીશ રાવણ[1] પરસ્ત્રી સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છામાત્રથી કુળનો ક્ષય તથા નરકગતિને પામ્યો. પરસ્ત્રી ગમે તેવા લાવણ્યપૂર્ણ અવયવોવાળી હોય, સર્વ સૌંદર્યનું સ્થાન હોય, તથા વિવિધ કલાઓમાં કુશળ હોય, છતાં તેનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીના સાન્નિધ્યમાં પોતાની મનોવૃત્તિને જરા પણ મલિન ન થવા દેનાર સુદર્શનની[2] શી સ્તુતિ કરીએ? તેના વડે ખરેખર જૈન ધર્મ શોભા પામ્યો છે. ઐશ્વર્યમાં મોટો રાજરાજેશ્વર હોય, તથા રૂપમાં કામદેવ સમાન હોય, છતાં સીતાએ રાવણને તજ્યો તેમ સ્ત્રીએ પરપુરુષને તજવો. પર–સ્ત્રીપુરુષમાં આસક્ત એવાં સ્ત્રીપુરુષને ભવે ભવે નપુંસકતા, પશુતા, અને દુર્ભાગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૨/૯૩-૧૦૩]

ચારિત્રનું પ્રાણભૂત તથા પરબ્રહ્મ — મોક્ષનું એકમાત્ર કારણ એવું બ્રહ્મચર્ય આચરીને મનુષ્ય પૂજ્યો વડે પણ પૂજ્ય છે બ્રહ્મચર્ય આચરનારા મનુષ્યો દીર્ઘાયુષી, સુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ બાંધાવાળા,

---

૧. રામાયણની જૈન કથા હેમચંદ્રાચાર્યે ટીકામાં આપી છે, તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૬.

૨. સુદર્શનની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૭.

તેજસ્વી તેમજ મહાવીર્યવાન થાય છે. માટે મનુષ્યે બ્રહ્મચર્યનું સેવન કરવા તત્પર રહેવું. [૨/૧૦૪-૫]

अपरिग्रह

પરિગ્રહ એટલે સંગ અથવા આસક્તિ. આસક્તિને કારણે અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને દુઃખના કારણરૂપ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણી, તેનું નિયંત્રણ કરવું. જેમ અતિશય ભાર ભરવાથી વહાણ ડૂબી જાય છે, તેમ અતિ પરિગ્રહથી પ્રાણી ભવસાગરમાં ડૂબી જાય છે. પરિગ્રહમાં પુરુષાર્થસાધક અણુ જેટલો પણ ગુણ નથી, પરંતુ પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો ઉઘાડા છે. સંગ અથવા આસક્તિને કારણે પહેલાં ન હોય તેવા રાગ-દ્વેષાદિ દોષો ઉદ્ભવે છે, તથા મુનિનું ચિત્ત પણ ચલિત થઈ જાય છે. સંસારનું મૂળ કારણ હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ છે; અને તે પ્રવૃત્તિઓનું કારણ પરિગ્રહ છે. માટે, ઉપાસકે બને તેટલો અલ્પ પરિગ્રહ કરવો. સંગ અથવા આસક્તિને વશ થયેલા માણસનું સંયમરૂપી ધન વિષયોરૂપી ચોરો લૂટી જાય છે, તેને કામરૂપી અગ્નિ બાળે છે; અને સ્ત્રીઓરૂપી પારધીઓ તેને બાંધી લે છે. તૃષ્ણા એવી દુષ્પૂર છે કે, સગરને[1] ૬૦,૦૦૦ પુત્રોથી પણ તૃપ્તિ ન થઈ, કુચિકર્ણને[2] વિપુલ ગોધનથી, તિલક શેઠને[3] પુષ્કળ ધાન્યથી અને નંદરાજાને[4] સુવર્ણના

---

૧. સગરની જૈન કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૮.

૨. કુચિકર્ણ મગધ દેશનો એક હણબી ગૃહસ્થ હતો. તેને ગાયો ભેગી કરવાનો બહુ શોખ હતો. છેવટે ગાયોનું ઘી દૂધ ખૂબ ખાઈને થયેલા અજીર્ણથી તે મરી ગયો.

૩. તિલક શેઠે દુકાળના વખતમાં ભાવ ઉપજાવવા અતિશય ધાન્ય ભેગું કર્યા કર્યું, પણ પછી અતિશય વરસાદ પડવાથી તે બધું નષ્ટ થઈ જતાં, હૃદય ફાટી જવાથી તે મરી ગયો અને નરકે ગયો.

૪. નંદ રાજાને ધનનો એટલો બધો લોભ હતો કે, તેણે પ્રજાને વિવિધ કરો નાખી નાખીને ચૂસી લીધી, પરંતુ તેને તેથી તૃપ્તિ ન થઈ. છેવટે રોગોથી ઘેરાઈને મરતી વખતે એ બધું ધન બીજાને મળશે એવી હાયહાય કરતો તે દુર્ગતિ પામ્યો.

ઠગનારાઓથી પણ સંતોષ ન થયો પરિગ્રહરૂપી વળગાડવાળા યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનના પરિવારવાળી શમરૂપી સામ્રાજ્યની સંપત્તિને તજી દે છે અભયકુમાર[1] જેવા સંતોષી માણસને જે સુખ છે, તે અસંતોષી ઇંદ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ નથી જેને સંતોષ છે, તેને બધા નિધિઓ વશમાં છે કામધેનુ ગાય તેનું અનુસરણ કરે છે, અને બધા દેવો તેના દાસ બને છે [૨/૧૦૬ ૧૧૭]

ટીકામાં પરિગ્રહને લગતા નીચેના વધુ શ્લોકો આપ્યા છે ધન, ધાન્ય, સુવર્ણ, રૂપું, બીજી ધાતુઓ, ખેતર, ઘર, બેપગાં અને ચોપગાં — એ નવ બાહ્ય પરિગ્રહ છે, તથા રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, શોક, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, ભય, જુગુપ્સા, સ્ત્રીની પુરુષની કે બંનેની કામના, અને મિથ્યાત્વ — એ ચૌદ આંતર પરિગ્રહો છે બાહ્ય પરિગ્રહથી આંતર પરિગ્રહો પ્રફુલ્લિત થાય છે વૈરાગ્ય વગેરેએ ગમે તેટલી ઊંડી જડ ઘાલી હોય, પણ પરિગ્રહ તેને નિર્મૂળ કરી નાખે છે પરિગ્રહી હોઈને જે મોક્ષની કામના કરે છે, તે લોઢાના હોડકાથી સમુદ્ર તરવાની ઇચ્છા કરે છે જે બાહ્ય પરિગ્રહો નથી ટાળી શકતો, તે અંદરના બળવાન પરિગ્રહોને કેમ કરીને જીતવાનો હતો?

---

૧ તે રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકનો પુત્ર હતો તેણે અવંતિના રાજા ચંડપ્રદ્યોતને બુદ્ધિબળથી હરાવી પિતાને વશ કર્યો હતો પોતાની છેવટની અવસ્થામાં શ્રેણિક રાજાએ તેને રાજગાદી આપવા માંડી પણ તેણે સંસાર ભયમાંથી બચવા તથા સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રવ્રજ્યા લીધી હતી

૩

ગૃહસ્થયોગની તૈયારી – ૨

૧

ગુણવ્રત એટલે ગૃહસ્થના અણુવ્રતોને ગુણકારક — ઉપયોગી — એવાં વ્રત પ્રથમ ગુણવ્રત 'દિગ્વિરતિ' છે દિગ્વિરતિ એટલે દશે દિશાઓમાં અમુક ક્ષેત્રમાં જ પ્રવૃત્તિ કરવાની મર્યાદા નક્કી કરવી તે ગૃહસ્થ તપેલા લોઢાના ગોળા જેવો છે, તે હમેશાં આરંભ અને પરિગ્રહ યુક્ત રહેતો હોવાથી જ્યાં જ્યાં જાય છે, ખાય છે, સૂવે છે કે કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યાં જીવહિંસા કરે જ છે પરંતુ તે પોતાની પ્રવૃત્તિને દિશાઓની અપેક્ષાએ મર્યાદિત કરે, તો તેટલા ભાગથી બહાર જીવહિંસાદિ પાપ તેનાથી થતાં અટકે જે માણસ 'દિગ્વિરતિ' વ્રત લે છે, તે આખા જગતનું આક્રમણ કરવા ધસતા લોભસમુદ્રનો જાણે કે નિરોધ કરે છે [૩/૧ ૩]

त्रण गुणव्रतो
१ दिग्विरति

બીજું ગુણવ્રત 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય છે એક જ વાર ભોગવી શકાય તેવા અન્ન, માલ્ય વગેરે પદાર્થો 'ભોગ' કહેવાય છે, અને વારંવાર ભોગવી શકાય તેવા ઘર, શયન, આસન વગેરે પદાર્થો 'ઉપભોગ' કહેવાય છે તે બધા ભોગોપભોગના પદાર્થોનું પરિમાણ નક્કી કરવું તે 'ભોગોપભોગમાન' કહેવાય તેમાં પણ સમજવાનું એ કે, ભોગવવા યોગ્ય પદાર્થોનું જ પરિમાણ નક્કી કરવાનું હોય છે, પરંતુ ભોગવવાને અયોગ્ય પદાર્થોનો તો ત્યાગ જ કરવાનો હોય છે તેવા ત્યાજ્ય અયોગ્ય પદાર્થો આ પ્રમાણે છે મદ્ય, માંસ, માખણ, મધ, ઉંબરો વગેરે પાંચ

२ भोगोपभोगमान

વૃક્ષના ફળ, જેમા અનંત જીવો હોય છે તેના કંદ વગેરે, જેના ગુણ-દોષની ખબર નથી તેના અજ્ઞાત ફળ, રાત્રીભોજન, કાચા દહીંવાળું કઠોળ, વાસી અન્ન, બે દિવસ થઈ ગયેલું દહીં, અને કોહી ગયેલું અન્ન* [૩/૪૭]

મદ્યત્યાગ

જેમ, બુદ્ધિમાનોમા શ્રેષ્ઠપુરુષ પણ દુર્ભાગી હોય તો તેની સ્ત્રી તેની પાસેથી ચાલી જાય છે, તેમ મદિરા પીનારા પાસેથી તેની બુદ્ધિ દૂર ચાલી જાય છે દારૂ પીને ભાન ભૂલેના લોકોને મા–બહેનનો, પોતાના–પારકાનો કે શેઠ–નોકરનો ખ્યાલ રહેતો નથી મુડદાની પેઠે રસ્તામા આળોટતા દારૂડિયાના ઉઘાડા મોંને દર જાણી તેમા કૂતરા મૂતરી જાય છે ધોરી રસ્તામા પણ તે ભાન ભૂલી નાગો આળોટે છે તથા પોતાની છૂપી વાત પણ લહેરથી કહી દે છે ગમે તેવું સુંદર ચિત્ર હોય તો પણ જેમ ઉપર મેસ ચોપડવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ દારૂ પીનારની કાંતિ, કીર્તિ, મતિ અને શ્રી નાશ પામી જાય છે જાણે ભૂત વળગ્યુ હોય તેમ તે ધૂણે છે, શોકમગ્ન થઈ ગયો હોય તેમ તે રાડો પાડે છે, તથા દાહજ્વર ઊપડ્યો હોય તેમ જમીન ઉપર આળોટે છે દારૂ હળાહળ ઝેર જેવો છે તે અંગોને શિથિલ કરી નાખે છે, ઇંદ્રિયોને અશક્ત કરી નાખે છે, અને ભારે ઘેનમા નાખી દે છે વાસનો ઢગલો જેમ અગ્નિના તણખામાત્રથી સળગી જાય, તેમ મદ્યથી વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા નાશ પામે છે મદ્ય એ ચોરી વ્યભિચાર વગેરે દોષોનું તથા વધબંધનાદિ વિપત્તિઓનુ કારણ છે માટે રોગી જેમ કુપથ્યથી દૂર રહે, તેમ માણસે તેનાથી દૂર રહેવું [૩/૮ ૧૭]

---

* આ ગાળના મુખ્યત્વે જીવજંતુયુક્ત પદાર્થો તથા જે તૈયાર કરતા પહેલા જીવહિંસા કરવી પડે તેવા પદાર્થો ત્યાગવાની ભાવનાથી કરેલી છે મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમા તેમ જ અન્ય યોગગ્રંથોમા ભક્ષ્યાભક્ષ્ય પદાર્થોનું વર્ણન જાણવા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ ૩

પ્રાણીઓના પ્રાણ હરીને જે માસ ખાવાની ઇચ્છા કરે છે, તે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું દયારૂપી મૂળ ઉખેડી નાખે છે રોજ માંસ ખાઈને જે દયા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, તે બળતા અગ્નિમાં વેલ રોપવાને ઇચ્છે છે મનુએ

માંસત્યાગ

પણ કહ્યું છે કે, પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને રાંધનાર, તેને પીરસનાર તથા તેને ખાનાર, એ બધા સરખા જ હિંસક છે ખરી રીતે તો જેઓ પોતાના માંસની પુષ્ટિને અર્થે બીજાનું માસ ખાય છે, તેઓ જ સાચા હિંસક છે, કારણ કે કોઈ માસ ન ખાતું હોય, તો પ્રાણીને કોઈ મારે જ નહિ પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના માસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી, તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને સ્વર્ગ પમાતું નથી માટે માંસનો ત્યાગ કરવો આ શરીર કે જેમાં નાખેલા મિષ્ટાન્નો પણ વિષ્ટારૂપ થઈ જાય છે, અને અમૃતો પણ મૂત્રરૂપ બની જાય છે, તેના શરીરને માટે કોણ હિંસારૂપી પાપ આચરે? માંસભક્ષણમાં દોષ નથી એવું કહેનારા દુરાત્માઓ વાસ્તવિક રીતે પારધી, ગીધ, વરુ વાઘ અને શિયાળમાં ચેલાઓ હોવા જોઈએ! 'જેનું માસ હું અહીં ખાઉં છું, તે (स) મને (मा) પરજન્મમાં ખાશે' એવી 'માંસ' શબ્દની નિરુક્તિ મનુએ કહી છે [1] માંસના સ્વાદમાં લુબ્ધ માણસની બુદ્ધિ શાકિનીની પેરે જે જે પ્રાણીને જુએ છે તેને મારવા માટે પ્રવર્તે છે આવા આવા નિર્દોષ દિવ્ય ભોજનો હોવા છતા જેઓ માસ ખાય છે, તેઓ અમૃતરસ છોડીને હળાહળ વિષ ખાય છે નિર્દય માણસમાં ધર્મ સંભવતો નથી, અને માંસભક્ષીમાં દયા ક્યાથી હોય? માંસલુબ્ધ એ વાત જાણતો નથી અને જાણતો હોય તો પણ કહે શાનો? કેટલાક મહા મૂઢતાથી પોતે માસ ખાય છે એટલું જ નહિ, પણ દેવો, પિતૃઓ અને અતિથિઓને પણ માસ જ આપવાનું કહે છે તેઓ કહે છે 'ખરીદેલા જાતે મેળવેલા કે બીજાએ આપેલા માંસથી દેવ અને

[1] જુઓ મનુસ્મૃતિ અ૦ ૫ શ્લો૦ ૫૫

પિતૃઓની અર્ચા કરીને, તે માંસ ખાનારને દોષ લાગતો નથી."[1] (પરંતુ દેવો તો પુણ્યોને કારણે અધાતુક શરીર પામેલા હોય છે; તેમને આપણા જેવો સ્થૂલ આહાર હોતો જ નથી. તો પણ તેમને માંસ આપવું એ મૂઢતા જ છે. વળી પિતૃઓ પણ પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર ગતિ પામી સ્વકર્મનું ફળ અનુભવે છે; તેમને, પુત્રે અહીં કરેલું પુણ્ય પણ તારી નથી શકતું, તો પછી પાપ કરીને આપેલું માંસ શું ફળ દેવાનું હતું? વળી સત્કાર કરવાને યોગ્ય અતિથિને માંસ ધરવું એ પણ અધર્મ જ છે.) ભલેને મંત્રથી પવિત્ર કર્યું હોય,[2] તોયે રતિપૂર પણ માંસ ન ખાવું. હળાહળ ઝેર થોડું હોય તોપણ જીવિતનો નાશ કરે છે. (મંત્રથી પાપ ધોઈ શકાય જ નહિ. એમ હોય તો તો પાપ કરવાનો નિષેધ કરવાપણું જ ન રહે; કારણ કે, સર્વ પાપો મંત્રથી જ ધોઈ નંખાય!) વળી, પ્રાણી મર્યું કે તરત જ તેના શરીરમાં અનંત જંતુઓ પેદા થઈ જાય છે; નરકના ભાથારૂપ તે માંસને કયો બુદ્ધિમાન ખાય?[3] [૩/૧૮-૩૩]

મુહૂર્ત બાદ જેમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવું માખણ વિવેકીઓએ ન ખાવું. એક જીવનો વધ કરવાથી જ કેટલુય પાપ થાય છે; તો જંતુઓના સમૂહરૂપ માખણને કોણ ખાય? [૩/૩૪-૫]

અનેક જંતુઓના સમૂહનો નાશ કરીને મેળવેલું તથા લાળ જેવું જુગુપ્સાકારક મધ કોણ ખાય? લાખો માખો મારીને મેળવેલું મધ ખાનારા કરતાં, થોડાં પ્રાણી મારનાર ખાટકી પણ ચડે. એક એક ફૂલના અંતરમાંથી રસ પીને માખો ફરીથી જે ઓકી કાઢે છે, તે મધ ધાર્મિક પુરુષો નથી ખાતા. દવાને કારણે ખાધેલું થોડુંક મધ પણ નરકનું કારણ થઈ પડે છે: કાલકૂટ વિષ પ્રમાદથી કે જીવિતની

૧. મનુસ્મૃતિ અધ્યા૦ ૫ શ્લો૦ ૩૨.

૨. મનુસ્મૃતિ, અધ્યા૦ ૫, શ્લો૦ ૩૬.

૩. મનુસ્મૃતિમાં માંસભક્ષણ અંગે જે નિરૂપણ છે તે અહીં સરખાવવું રસિક થઈ પડશે. જુઓ પુસ્તકને છેડે ટિપ્પણ ૨.

ઇચ્છાથી થોડું ખાધું હોવા છતાં પ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ. જે મધ ચાખવાથી દીર્ઘકાળ નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે, તે મધની મધુરતા મૂર્ખ લોકો જ વખાણે છે. માંખોના મોમાંથી નીકળેલું અને અનેક જીવોનો વધ કરીને મેળવેલું મધ પવિત્ર માનીને મૂર્ખ લોકો જ દેવને સ્નાન કરાવવામાં વાપરે છે! [૩/૩૬-૪૧]

ઉમરડૂ, વડ, પીપર, અંજીર, અને પીંપળો એ પાંચ વૃક્ષનાં ફળ બહુ જંતુવાળાં હોવાથી ન ખાવાં. બીજું કાંઈ ખાવાનું ન મળ્યું હોય, તેમજ ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયો હોય, છતાં પુણ્યાત્મા પુરુષ એ પાંચ ઝાડનાં ફળ ન ખાય. [૩/૪૨-૩]

સૂરણ, આદુ, લસણ, હળદર, ગાજર, મૂળા, બટાકા વગેરે લીલાં કંદ, બધી જાતની કૂંપળો, સ્નુહી (થોર), લવણવૃક્ષની છાલ, કુંવારપાઠું, ગિરિકર્ણિકા વેલ, શતાવરી વેલ, કઠોળનાં વેદાં, ગડૂચીવેલ, કૂણી આમલી, પલ્યંક શાક (પાલખ ?), અમૃતા (ગળો), શૂકરવાલ, વગેરે ' જીવાભિગમસૂત્ર 'માં કહેલા અનંત જીવોવાળા પદાર્થો તેમજ બીજા પણ તેવા પદાર્થો દયાળુ માણસોએ પ્રયત્નથી તજવા. જેઓ વિપરીત માન્યતાવાળાઓ છે, તેમને તો આ બાબતનો ખ્યાલ જ હોતો નથી. [૩/૪૪-૬]

બુદ્ધિમાન માણસે પોતાને કે પારકાને અજાણ્યું એવું ફળ ન ખાવું; કારણ કે, કાંતો તે નિષિદ્ધ કોટીમાં આવતું હોય કે ઝેરી હોય. [૩/૪૭]

રાત્રીભોજનત્યાગ

રાત્રીને વખતે બધું અન્ન નિરંકુશ ફરતાં પ્રેત પિશાચાદિ વડે ઉચ્છિષ્ટ કરી મુકાય છે; માટે રાત્રીને વખતે કદી ન ખાવું. ઘોર અંધારાથી આંખો રૂંધાઈ જવાને કારણે જંતુઓ ભોજ્ય પદાર્થમાં પડતાં હોવા છતાં દેખાતાં નથી. તેવે રાતને વખતે કોણ ખાય? વળી, કીડી ખાવામાં આવી જાય તો બુદ્ધિનો નાશ થાય; જૂ ખાવામાં આવી જાય તો જલંધર થાય; માંખથી ઊલટી થાય; કરોળિયાથી કોઢ થાય; કાંટો કે ફાચર આવતાં ગળામાં ઈજા થાય; શાક વગેરેમાં વીંછી આવી જાય

તો તાળવું ફાટી જાય, ગળામાં વાળ ચોંટવાથી સ્વરભંગ થાય, વગેરે દોષો રાત્રીભોજનમાં બધા જાણે જ છે. ઉપરાંત, રાતે રાંધવામાં પણ ઘણા જીવોનો નાશ થાય, રાતે વાસણ ધોવામાં પણ ઘણાં જંતુ નાશ પામે, તેમજ પાણી ઢોળવામાં પણ જમીન ઉપરનાં જંતુ નાશ પામે. રાત્રે ન રાંધેલી એવી લાડુ જેવી અચેતન વસ્તુઓ, તેમજ ફળ વગેરે વસ્તુઓ પણ રાત્રે ન ખાવી; કારણ કે દેખી પણ ન શકાય એવા જંતુઓ રાત્રે હોય છે જ. જેમને કેવળજ્ઞાન થયું છે એવા મહાપુરુષોએ રાત્રે નિર્જંતુક આહારનો અભાવ હોવાથી રાત્રીભોજનની મના કરી છે, તેથી જૈનધર્મીએ તો રાત્રે કદી જ ન ખાવું. અરે પરધર્મીઓ પણ[1] રાત્રે ખાવાની મના કરે છે, જેમકે: 'સૂર્ય વેદત્રયીના તેજવાળો છે, એમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે, માટે તેના તેજથી પવિત્ર થાય તે રીતે બધું શુભ કર્મ કરવું. એટલે કે, સૂર્ય આથમી ગયો હોય ત્યારે આહુતિ, સ્નાન, શ્રદ્ધા, દેવપૂજા, દાન તથા ખાસ કરીને ભોજન ન કરવાં.' દિવસના આઠમા ભાગમાં જે વખતે સૂર્ય મંદ થવા આવે છે, તે ભાગને 'નક્ત' કહે છે. તે વખતે ભોજન કરવું, 'નક્ત'નો અર્થ 'રાત્રી' ન કરવો. વળી કહ્યું છે કે, 'દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમાં ખાય છે, ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમાં ખાય છે, પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે, સાયંકાળે દૈત્યો અને દાનવો ખાય છે, સંધ્યાકાળે યક્ષો અને રાક્ષસો ખાય છે, પરંતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવું એ તો અભોજન જ છે' આયુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે કે, 'શરીરમાં બે કમળ છે. નીચા મોવાળું હૃદયપદ્મ, અને ઊંચા મોંવાળું નાભિપદ્મ. રાત્રે તે બંને કમળો સંકોચાઈ જાય છે, માટે રાત્રે ન ખાવું વળી રાત્રે ખાવામાં સૂક્ષ્મ જીવો ખવાઈ જાય તે કારણ તો છે જ' ચારે બાજુથી જીવજંતુ આવીને અંદર પડતાં હોય તેવું રાત્રીભોજન કરનારા મૂઢો રાક્ષસોથી કઈ બાબતમાં જુદા છે? દિવસે તેમજ રાત્રે જે ખા-

[1] આ ઉલ્લેખો માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ નં. ૪

ખા જ કરે છે, તેને શીંગડા અને પૂછડા વિનાનો પશુ જ જાણવો દિવસના આરંભકાળમાં અને અંતકાળમા બે બે ઘડીઓ જવા દઈને, રાત પહેલાં જે ખાઈ લે છે, તે પુણ્યશાળી છે કોઈ માણસે રાત્રી ભોજન ન કરવાનો નિયમ ન લીધો હોય, તેમ છતા તે આહાર તો દિવસે જ કરી લેતો હોય, તોપણ તેને રાત્રીભોજન તજવાનુ ફળ નથી મળતું, કારણ કે, લોકો કહે છે તેમ, 'વ્યાજની બોલી કરી ન હોય, ત્યાં સુધી થાપણ મૂકી આવવા માત્રથી વ્યાજ નથી મળતું !' જેઓ દિવસ છોડીને રાત્રે જ ખાય છે, તેઓ માણેક છોડીને કાચ સઘરે છે દિવસનો વખત હોવા છતા, જેઓ કાંઈ કલ્યાણની આશાએ રાત્રે ખાય છે, તેઓ ક્યારડો હોવા છતા ઊખરમા ડાંગર વાવે છે રાત્રે ખાનારાંઓ બીજે જન્મે ઘૂવડ, કાગડા, બિલાડા, ગીધ, સાબર, ભુંડ, સાપ, વીંછી અને મગર તરીકે જન્મે છે લક્ષ્મણ જ્યારે રામ સાથે વનમા ગયા ત્યારે રસ્તામા મહીધર રાજાની પુત્રી વનમાલા સાથે તેમનુ લગ્ન થયુ લગ્ન થયા બાદ તે રામ સાથે જવા તૈયાર થયા, ત્યારે દુખી થયેલી વનમાલાને તેમણે શપથપૂર્વક ફરી પાછા આવવાની ખાતરી આપી, ઉપરાંત કહ્યુ કે, 'જો ન આવુ તો હુ હિંસા વગેરે કરનારાઓની ગતિ પામુ ' છતા વનમાલાએ તો 'રાત્રીભોજન કરનારાઓની ગતિ 'ના સોગંદ ખવરાવ્યા ત્યારે જ લક્ષ્મણને જવા દીધા રાત્રીભોજનનુ પાપ એવુ મોટુ છે જે માણસ હમેશા રાત્રીભોજનનો ત્યાગ કરે છે, તેનુ અર્ધું આયુષ્ય ઉપવાસરૂપ જ થાય છે રાત્રીભોજન ત્યાગવામા બીજા પણ જે અસંખ્ય ગુણો છે, તે સર્વજ્ઞ સિવાય બીજો કોઈ કહી શકે તેમ નથી [૩/૪૮-૭૦]

કાચા દહીંવાળા કઠોળ આદિમા સૂક્ષ્મ જંતુઓ થાય છે, તે કેવળજ્ઞાનીઓ જાણે છે તેમનો ત્યાગ જ કરવો અહીં ગણાવેલી ચીજો ઉપરાંત બીજા પણ જે જંતુમિશ્રિત ફળ, ફૂલ પત્ર, અથાણા વગેરે જાણવામા કે જોવામા આવે, તેમનો જૈનધર્મપરાયણ મનુષ્યે ત્યાગ કરવો [૩/૭૧-૨]

ત્રીજુ ગુણવ્રત તે 'અનર્થદંડત્યાગ' કહેવાય કે પોતાના શરીરાદિના પ્રયોજન અર્થે થતો અધર્મ વ્યાપાર — દંડ — તે અર્થદંડ કહેવાય, પરંતુ તેવા કાઈ પ્રયોજન વિનાનો અધર્મવ્યાપાર તે અનર્થદંડ કહેવાય તેના ચાર પ્રકાર છે દુર્ધ્યાન, પાપકર્મ કરવાનો ઉપદેશ, હિંસામા ઉપયોગી સાધનોનુ દાન, અને પ્રમાદ

૩ *अनर्थदण्डत्याग*

"ફલાણા શત્રુને હણુ', "રાજા થાઉં", "ફલાણા શહેરનો નાશ કરુ", "સળગાવી મૂકું", "આકાશમા ઊડવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરુ" વગેરે પ્રકારનુ ચિંતન તે દુર્ધ્યાન કહેવાય તેવુ ચિંતન ક્ષણવાર પણ ટકવા ન દેવુ દુર્ધ્યાનના આર્ત અને રૌદ્ર એવા બે પ્રકાર છે અપ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના વિયોગ માટે, દુ ખ આવ્યે તેને દૂર કરવા માટે, પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ થાય ત્યારે તેને મેળવવા માટે, અને નહિ પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે જે સતત ચિંતા, તે આર્તધ્યાન[1], અને હિંસા, અસત્ય, ચોરી અને વિષયસંરક્ષણ માટે જે સતત ચિંતન, તે રૌદ્રધ્યાન[2]

दुर्ध्यान

'વાછરડાઓને પલોટ,' 'ખેતર ખેડ,' 'ઘોડાઓને ખસી કર,' વગેરે પાપોપદેશ શ્રાવકને યોગ્ય નથી ખાસ કરીને જ્યા એવી સલાહ આપવાનુ આવશ્યક નથી, ત્યા તો તેમ ન જ કરવુ

पापोपदेश

---

૧ અતિ પીડા દુ ખ જેમાથી ઉદ્ભવે તે આર્ત અનિષ્ટ વસ્તુનો સયોગ વગેરે દુ ખની ઉત્પત્તિના મુખ્ય કારણ છે

૨ જેનુ ચિત્ત ક્રૂર કે કઠોર હોય, તે રુદ્ર કહેવાય અને તેવા આત્માનુ જે ધ્યાન તે રૌદ્રધ્યાન હિંસા કરવાની વગેરે વૃત્તિમાથી ક્રૂરતા કે કઠોરતા આવે છે

ગાડું, હળ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંબેલું, ખાંડણિયો વગેરે હિંસામાં કારણભૂત વસ્તુઓ દયાળુ શ્રાવક બીજાને ન આપે.

હિંસોપકારી દાન

અલબત્ત, આ નિયમ પણ, ઉપર પેઠે, જ્યાં તેમ કરવું આવશ્યક નથી ત્યાં લાગુ પડે છે.

કુતૂહલને કારણે ગીત નૃત્ય નાટક વગેરે જોવાં, કામશાસ્ત્રનું પરિશીલન, દ્યૂત મદ્ય વગેરેનું સેવન, જલક્રીડા હીંડોળા વગેરેની ક્રીડા, પશુપંખીની સાઠમારી, શત્રુના પુત્રાદિ સાથે પણ વેર, ખાનપાન સ્ત્રી દેશ અને

प्रमाद

રાજસંબંધી ચર્ચા, રોગ અને પ્રવાસના શ્રમના કારણ સિવાય આખી રાત સૂઈ રહેવું, વગેરે પ્રમાદાચરણનો બુદ્ધિમાને ત્યાગ કરવો.

ખાસ કરીને દેવમંદિરમાં વિલાસ, હાસ્ય, થૂંકવું. નિદ્રા, કલહ, ચોર પરસ્ત્રી વગેરેની દુષ્કથા તથા ચાર પ્રકારનો આહાર[1] એ પ્રવૃત્તિઓ પ્રમાદાચરણરૂપ હોઈ તજવી. [૩/૭૩-૮૧]

૨

હવે ચાર શિક્ષાવ્રતો[2] કહેવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષાવ્રત 'સામાયિક' કહેવાય છે. 'સામાયિક' એટલે, આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી, તેમ જ કાયિક તથા વાચિક પાપકર્મોનો ત્યાગ કરી, મુહૂર્ત પર્યંત સમતા ધારણ કરવી તે.[3]

चार शिक्षाव्रत.
१. सामायिक

---

૧. અશન (ભાત, દાળ વગેરે), પાન (પીણું), આહાર ખાદ ખાવાનાં ફળ વગેરે 'ખાદિમ' અને મુખવાસ વગેરે 'સ્વાદિમ' — એમ ચાર પ્રકારનો આહાર ગણાય છે.

૨. શિક્ષાવ્રત શબ્દનો અર્થ એવી રીતે કરવામાં આવે છે કે, તે વ્રતો ગૃહસ્થને માટે સાધુધર્મની શિક્ષારૂપ છે.

૩. ટીકામાં 'સામાયિક' શબ્દને આ રીતે છૂટો પાડ્યો છે: સમ એટલે કે રાગદ્વેષરહિત માણસને થતો આય એટલે જ્ઞાનાદિનો લાભ. ટૂંકમાં પ્રશમસુખની પ્રાપ્તિ તે 'સમાય' અને તેને માટેનું વ્રત તે સામાયિક.

ટીકામાંથી વિશેષ વિવરણ સામાયિક વ્રતધારી શ્રાવક ગૃહસ્થ પણ તેટલા સમય પૂરતો યતિ જેવો થાય છે.[૧] તેથી તે વ્રત ધારણ કરનારો તે દરમ્યાન દેવપૂજાદિ ન કરે અલબત્ત, સામાયિકમાં દોષયુક્ત વ્યાપારનો નિષેધ છે, અને નિર્દોષ વ્યાપારનું તો વિધાન છે, એટલે સ્વાધ્યાય પાઠ વગેરેની પેઠે દેવપૂજા કરે તો દોષ ન કહેવાય, પરંતુ યતિને જેમ દેવપૂજાદિનો અધિકાર નથી, તેમજ સામાયિકધારી ગૃહસ્થનું પણ સમજવું આ બાહ્ય પૂજાદિ તો ભાવપૂજા ઉત્પન્ન કરવા માટે છે, પરંતુ, સામાયિક કરનારને ભાવપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ, તો પછી તેને બાહ્ય પૂજાની શી જરૂર રહે?

સામાયિક કરનારા શ્રાવક સામાન્ય રીતે આ ચારમાંથી એક ઠેકાણે જઈ સામાયિક કરે છે જિનમંદિરમાં, સાધુની સમીપમાં, પોષધશાળા[૨]માં, કે પોતાને ઘેર સામાયિક વ્રતમાં ઓછામાં ઓછું એક મુહૂર્ત (૪૮ મિનિટ) બેસવાનું હોય છે એટલે કે, વધારે બેસવું હોય તો બે મુહૂર્ત, ત્રણ મુહૂર્ત એ પ્રમાણે જ બેસવું તે દરમ્યાન શ્રાવક, સઘળી પાપપ્રવૃત્તિઓ મનવાણી કાયાથી જાતે કરવાનું કે બીજા પાસે કરાવવાનું છોડવાનો, તેમાંથી નિવૃત્ત થવાનો, તેમને આત્મસાક્ષીએ નિંદવાનો, ગુરુની સમક્ષ ગર્હવાનો તથા પોતાની જાતને તેમાંથી છોડાવવાનો નિયમ લે છે

સ્થિર ચિત્તવાળા સામાયિક વ્રતધારી ગૃહસ્થના સંચિત કર્મો પણ ચંદ્રાવતંસકની[૩] પેઠે ક્ષીણ થઈ જાય છે [૩/૮૨ ૩]

---

૧ 'જ્યાં સુધી પ્રાણી સામાયિક વ્રતી સ્થિરચિત્ત રહે ત્યાં સુધી, તથા જેટલી વાર સામાયિક કરે તેટલી વાર અશુભ કર્મનો નાશ કરે છે શ્રાવક સામાયિક કરે ત્યારે સાધુ જેવો થાય છે માટે ઘણી વાર સામાયિક કરવું જોઈએ '

૨. પોષધાદિ કરવા માટેનું અલગ મકાન

૩ તેની કથા એવી છે કે, તે રાજા રાત્રે, 'દીવો સળગતો રહેશે ત્યાં

બીજુ શિક્ષાવ્રત 'દેશાવકાશિક' કહેવાય છે 'દિગ્વ્રત' રૂપી પ્રથમ ગુણવ્રતમાં દશ દિશાઓમાં પ્રવૃત્તિની જે મર્યાદા બાંધી હોય, તેને રાત કે દિવસ પૂરતી વધુ ટૂંકાવવી, તેનું નામ જ દેશાવકાશિક[1] વ્રત જે પ્રમાણે દિગ્વ્રતનું પરિમાણ ઘટાડવું, તે પ્રમાણે અણુવ્રત વગેરેમાંની છૂટનું પરિમાણ પણ ઘટાડી લેવું, કારણ કે, થોડો થોડો વખત બધી છૂટોનો સક્ષેપ પણ આવશ્યક છે[2] [૩/૮૪]

૨ દશાવ કાશિક

ત્રીજુ શિક્ષાવ્રત પોષધવ્રત કહેવાય છે આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાવસ્યાએ ઉપવાસ કરવો, કુપ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્ય ધારણ કરવું, અને સ્નાનાદિ શરીરસસ્કારોનો ત્યાગ કરવો – તેનું નામ પોષધવ્રત

૩ પૌષધ

આ વ્રત વિષે ટીકામાં વિશેષ વિવરણ આ પ્રમાણે છે ધર્મને 'પોષ' એટલે કે પુષ્ટિ આપે છે માટે આ વ્રત

સુધી સામાયિક વ્રતમાં સ્થિર રહીશ', એવો નિયમ લઈને સામાયિક કરવા લાગ્યો પરતુ તે વાતની તેની દાસીને ખબર નહી, તેથી રાજાને અંધારું ન થાય તેટલા માટે મોડી રાતે તેણે દીવામાં ફરી તેલ પૂર્યું ત્યાર બાદ પણ રાજાને વ્રતમાં ચાલુ રહેલો જોઈ તેણે મોડી રાતે ફરી તેલ પૂર્યું તે પ્રમાણે વળી ત્રીજી વાર કર્યું તેથી સવારમાં તો થાકથી જ તે રાજા મરણ પામ્યો પરતુ નિયમ પ્રમાણે સામાયિક પૂરું કર્યું હોવાથી કર્મનો નાશ કરી સ્વર્ગે ગયો

૧ દિગ્વ્રતમાં જે પરિમાણ નક્કી કર્યું હોય, તેનો 'દેશ' એટલે કે સક્ષિપ્ત વિભાગ — તેમાં જ અવકાશ' એટલે અવસ્થાન કરવું, તે દેશાવકાશિક વ્રત

૨ એટલે કે, દેશાવકાશિકમાં માત્ર દિગ્વ્રતનું પરિમાણ જ ઘટાડીને બેસી ન રહેવું, પણ બીજા વ્રતોમાં પણ જે છૂટછાટ હોય તે પણ તેટલા વખત સુધી ઘટાડવા ન ચૂકવું એવો ભાવ છે

પોષધ[1] કહેવાય છે પોષધ અંશ અંશે કે સર્વાંશે એમ બે રીતે કરાય છે. તેમા, જ્યારે અંશે પોષધ કરે, ત્યારે સામાયિક પણ કરે કે નયે કરે, પરંતુ સર્વાંશે પોષધ કરે, ત્યારે નિયમથી સામાયિક કરે, ન કરે તો પોષધનું ફળ તેને ન મળે જિનમંદિરમા, સાધુ સમીપે, પોષધશાળામા કે ઘરમા પોષધ સ્વીકારી, ધર્મપુસ્તક વાચે કે ધર્મચિંતન કરે, અને વિચારે કે, 'આ બધા સાધુગુણોને હું મંદભાગી સર્વાંશે ક્યારે ધારણ કરી શકીશ?' ઇત્યાદિ

જેઓ ગૃહસ્થ હોવા છતા પાળવું મુશ્કેલ એવું પોષધવ્રત ચુલનીપિતાની[2] પેઠે પાળે છે, તેઓને ધન્ય છે [૩/૮૫ ૬]

ચોથું શિક્ષાવ્રત 'અતિથિસંવિભાગવ્રત' કહેવાય છે અતિથિઓને એટલે કે 'તિથિ, પર્વ, ઉત્સવ વગેરે જેને નથી

૪ अतिथि संविभाग

એવા ભિક્ષા માટે ભોજનકાળે આવેલા સાધુઓને' ન્યાયથી પેદા કરેલ તથા નિર્દોષ એવા ચતુર્વિધ આહાર, પાત્ર, આચ્છાદન, અને રહેઠાણ વગેરેનું દાન કરવું, તે અતિથિસંવિભાગવ્રત કહેવાય

તેને અંગે ટીકામા વિશેષ વિવરણ નીચે પ્રમાણે છે

સાધુઓને ધર્મના પાલનમા ઉપયોગી થઈ પડે તેવા અન્નાદિનું જ દાન આપવું, સુવર્ણ વગેરેનું ન આપવું કારણ કે, તેનાથી દાન લેનારમા ક્રોધ, લોભ, કામ વગેરે ઉત્પન્ન થાય

---

૧ આના કરતા પોષધ શબ્દને 'ઉપોસથ' (ઉપ+વસ્) 'ઉપવાસ કરી રહેવાની નજીક બેસવું' એ રીતે વ્યુત્પન્ન કરવો વધુ ઠીક લાગે છે

૨. તે જ્યારે પોષધવ્રત લઈને બેઠો હતો ત્યારે તેને ચળાવવા કોઈ દેવે આવીને કેવી રીતે તેના ત્રણે પુત્રો મારીને તેમનું માસ તળી ખાધું, તથા છેવટે તે તેની માને મારવા તૈયાર થયો ત્યારે ચુલનીપિતા કેવો તેને વારવા માટે ઊભો થઈ ગયો, અને એ બધો ભ્રમ જ હતો એવી તેને પછીથી ખબર પડી ત્યારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ફરી તે વ્રત તેણે કેવી રીતે સ્વીકાર્યું, વગેરે કથા માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક, પ્રકરણ ૩

છે મૂઢ બુદ્ધિથી લોકો સાધુઓને જમીન, ગાય, કન્યા વગેરેનું દાન કરે છે, તેથી પાપની જ વૃદ્ધિ થાય છે વળી વ્યતિપાત, સંક્રાંતિ વગેરે તિથિઓએ જ દાન આપવામા આવે છે, તે પણ મૂઢતા જ છે મરેલાની તૃપ્તિ અર્થે જે દાન અપાય છે, તેમજ ગગા, ગયા વગેરે સ્થાનોએ જઈને જ અપાય છે, એ બધુ અવિચારી અનેગતાનુગતિક છે જેઓ મહાવ્રત ધારણ કરી, સર્વ પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિઓ ત્યાગી, સુખદુ ખ, માનાપમાન, તથા લાભાલાભમા સમાન બુદ્ધિ રાખી મોક્ષમા જ એકતાન બન્યા છે, તેવા સાધુઓ જ દાનને માટે 'ઉત્તમ' પાત્ર છે, બીજા પણ તેવી ઉત્કટ સ્થિતિને ન પામેલા, છતા તેને માટે પ્રયત્નશીલ તેવા સાધુઓ 'મધ્યમ' પાત્ર છે, અને જેઓ માત્ર શ્રદ્ધાવાળા છે, પણ વ્રત-શીલ ધારણ કરી શકે તેમ નથી, તેવા સાધુઓ 'કનિષ્ઠ' પાત્ર છે પરંતુ, બીજા બધા કુસાધુઓ જેઓ મૂઢ બુદ્ધિથી માત્ર કઠોર તપો જ આચરે છે, તેઓ 'કુપાત્ર' છે, અને જેઓ હિંસા, અસત્ય વગેરે આચરે છે, પરિગ્રહ અને આરભમા તત્પર છે, કુશાસ્ત્રો ભણીને જ પોતાને પંડિત માનનારા છે, છતા તત્ત્વત નાસ્તિક જેવા જ છે, તેઓ 'અપાત્ર' છે માટે, કુપાત્ર અને અપાત્રને તજીને પાત્રને જ દાન દેવુ કુપાત્રને કરેલુ દાન સાપને દૂધ પિવરાવવા જેવુ છે તેવા દાનથી દાન કરનાર અને લેનારને પાપવૃદ્ધિ થાય છે

ઉત્તમ મુનિને દાન કરવાથી વાછરડા ચારનાર સગમક[1] ચમત્કારી સપત્તિ પામ્યો હતો [૩/૮૭-૮]

---

૧ સગમકની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ ન. ૯

૪

અતિચારો

अतिचारो

જે જાતના સ્ખલનોથી સ્વીકારેલો ગુણ મલિન થાય અને ધીરે ધીરે હ્રાસ પામી ચાલ્યો જાય, તેના સ્ખલનો 'અતિચાર' કહેવાય છે કોઈ વ્રત સ્વીકારીને તે વ્રતને લગતા અતિચારો તજવામા ન આવે, તો તેનાથી તે વ્રતનુ પાલન બરાબર થતુ નથી, માટે ગૃહસ્થના દરેક વ્રતના જે પાચ પાચ અતિચારો છે, તે દરેક ગૃહસ્થે તજવા જોઈએ [૩/૮૯]

अहिंसाव्रतना अतिचारो

અહિંસાવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે કોઈ પણ પ્રાણીને તેના ઇષ્ટ સ્થળમા જતું ક્રોધપૂર્વક અટકાવવુ અને બાધવુ તે 'બધ' નામનો અતિચાર કહેવાય, કોઈ પ્રાણીના ક્રોધપૂર્વક કાન, નાક, ચામડી આદિ અવયવો છેદવા તે 'છવિચ્છેદ' કહેવાય, કોઈ પ્રાણી ઉપર ગજા કરતા વધારે ભાર લાદવો તે 'અધિકભારાધિરોપણ' કહેવાય, ક્રોધપૂર્વક કોઈ પ્રાણીને પરોણા, ચાબખા આદિ વડે ફટકા મારવા તે 'પ્રહાર' નામનો અતિચાર કહેવાય તથા ક્રોધપૂર્વક કોઈ પ્રાણીના ખાનપાનમા અટકાયત કરવી તે 'અન્નાદિરોધ' નામનો અતિચાર કહેવાય (આ પાચે દોષો ગૃહસ્થ વ્રતધારીએ ન સેવવા, પરતુ ગૃહસ્થધર્મને અગે કાઈ પ્રયોજનસર સેવવા જ પડે, તો કોમલ વૃત્તિથી કામ લેવુ[1]) [૩/૯૦]

---

1 એવો સભવ છે કે, આ બધા અતિચારોમા કોઈનો પ્રાણનાશ ન થતો હોય, તેથી કોઈ માને કે 'મે તો હિંસા કે પ્રાણનાશ ન કરવાનું વ્રત જ લીધુ છે માટે આ બધુ કરુ તો મારુ વ્રત નહિ ભાગે' એ જાતના વિવેકશૂન્ય માણસોને સ્થૂલ હિંસાના ત્યાગ વગેરેની પ્રતિજ્ઞામા બીજો પણ કેટલો ત્યાગ કેળવવો પડે છે, એ સમજાવવા માટે વ્રતોના અતિચારો બતાવવામા આવ્યા છે તે બધા માત્ર નમૂનારૂપ છે એમ જ સમજવુ

सत्यव्रतना अतिचारो

સત્યવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે: 'મિથ્યા ઉપદેશ,' એટલે કે પારકાને પીડા થાય તેવું બોલવું, અથવા સાચુંખોટું સમજાવી કોઈને આડે રસ્તે દોરવો તે; 'સહસા-અભ્યાખ્યાન,'[1] એટલે કે વિચાર કે તપાસ કર્યા વિના કોઈના ઉપર દોષ આરોપવો, જેમકે 'તુ ચોર છે, વ્યભિચારી છે ઇ૦;' 'ગુહ્યભાષણ' એટલે કે અંદરો-અંદર પ્રીતિ તૂટે માટે એકબીજાની ચાડી ખાવી, અથવા કોઈની ખાનગી વાત (અનુમાનથી જાણી) પ્રગટ કરવી તે; 'વિશ્વસ્તમંત્રભેદ', એટલે કે પોતાના ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં સ્ત્રી, મિત્ર વગેરેની વાત ખુલ્લી કરી દેવી તે;[2] અને 'કૂટલેખ' એટલે મહોર, હસ્તાક્ષર આદિ વડે ખોટા દસ્તાવેજો કરવા, ખોટા સિક્કા ચલાવવા, વગેરે. [૩/૯૧]

अस्तेयव्रतना अतिचारो

અસ્તેયવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે: 'સ્તેનાનુજ્ઞા,' એટલે કોઈને ચોરી કરવા પ્રેરણા આપવી, અથવા ચોરીને ઉપયોગી સાધનો આપવાં યા વેચવાં તે; 'તદાનીત-આદાન,' એટલે કે ચોરે આણેલી વસ્તુ લેવી કે ખરીદવી તે; 'દ્વિટ્-રાજ્ય-લંઘન,' એટલે કે બે વિરોધી કે ભિન્ન રાજ્યોએ દાણ જકાત વગેરેની કરેલી વ્યવસ્થાનું ઉલ્લંઘન; 'પ્રતિરૂપક્રિયા,' એટલે કે અસલને બદલે બનાવટી વસ્તુ ચલાવવી તે; અને 'માનાન્યત્વ,' એટલે કે ઓછાં-વધતાં માપ, કાટલાં વગેરે રાખવાં તે. [૩/૯૨]

---

૧. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, આની જગાએ કેટલાક 'રહસ્ય-આખ્યાન' એવો અતિચાર સ્વીકારે છે. "રાગથી પ્રેરાઈ વિનોદ ખાતર કોઈ પતિ-પત્નીને કે બીજાં સ્નેહીઓને એકમેકનું છૂપુંચતું બોલવું," એવો તેનો અર્થ છે.

૨. આમાં ને ઉપર આવેલા 'ગુહ્યભાષણ'માં તફાવત એ છે કે, આમાં તો કોઈએ પોતાને કહેલી વાત ખુલ્લી કરવાની છે. જ્યારે, ગુહ્યભાષણમાં તો કોઈની ખાનગી વાત, પોતાને તેણે કહી ન હોય છતા તેની બાહ્ય આકૃતિ વગેરે ઉપરથી જાણી લઈ બીજાને કહી દેવાની હોય છે.

ब्रह्मचर्यव्रतना अतिचारो

બ્રહ્મચર્યવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે: 'ઇત્વરાત્તાગમન,' એટલે કે થોડા વખત માટે ભાડે રાખેલી વેશ્યા સાથે ગમન;[1] 'અનાત્તાગમન', એટલે કે વેશ્યા, પરદેશ ગયેલા ધણીવાળી સ્ત્રી, કે અનાથ સ્ત્રી, જે અત્યારે કોઈ પુરુષના કબજામાં નથી, તેનો ઉપભોગ,[2] 'અન્યવિવાહન', એટલે કે પોતાની સંતતિ ઉપરાંત કન્યાદાનના ફળની ઇચ્છાથી કે સ્નેહસંબંધથી બીજાની સંતતિના વિવાહ કરી આપવા;[3] 'મદનાત્યાગ્રહ,' એટલે કે વારંવાર ઉદ્દીપન કરી વિવિધ પ્રકારે કામક્રીડા કરવી તે; તથા 'અનંગક્રીડા', એટલે કે અસ્વાભાવિક રીતે સૃષ્ટિવિરુદ્ધ કામસેવન, અથવા અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે મૈથુન સિવાયની બીજી બધી શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવી તે. [૩/૯૩]

अपरिग्रहव्रतना अतिचारो

અપરિગ્રહવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે. 'ધન ધાન્ય સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે ધનધાન્ય વગેરેની જે મર્યાદા સ્વીકારી હોય તેનુ ઉલ્લંઘન કરવુ તે; 'કુપ્ય-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે કાંસુ લોઢું વગેરેના વાસણો, પાટલા, કે ગાડા વગેરે વસ્તુઓની જે સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેનુ ઉલ્લંઘન, 'ગવાદિ-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે ગાય, બળદ,

---

૧. કોઈ પોતાને એમ કહીને છેતરે કે, વેશ્યાને ભાડે રાખી હોવાથી તે પત્નીરૂપ જ થઈ, એટલે તેની સાથે કરેલુ ગમન 'પરસ્ત્રીગમન' ન કહેવાય। કેટલાક આ અતિચારનો એવો અર્થ કરે છે કે, 'બીજાએ અમુક વખત માટે અમુક વેશ્યાને સ્ત્રી તરીકે ભાડે રાખી હોય, તે સમય દરમ્યાન, તેને સાધારણ સ્ત્રી ગણી તેની સાથે ગમન કરવું તે.'

૨. એમ માનીને કે, એ કોઈ 'પર' ની સ્ત્રી નથી એટલે તેની સાથે કરેલુ ગમન 'પરસ્ત્રીગમન' ન કહેવાય. ટીકામાં જણાવ્યુ છે કે, આ બે અતિચારો 'સ્વદારસંતોષ' વ્રત લેનારને માટે છે, 'પરદારવર્જન' વ્રત લેનારને માટે નથી. પછીના અતિચારો બન્ને માટે છે.

૩. કારણ કે, વિવાહ કરાવવા એ બીજાઓને અબ્રહ્મચર્યમા પ્રેરણા આપ્યા જેવું થાય —ટીકા. પોતાની સંતતિનો અપવાદ રાખવાનું કારણ એ છે

ઘોડા વગેરે તેમજ હંસ, મોર, પોપટ વગેરે તથા દાસીદાસ વગેરેની જે સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન 'ક્ષેત્રવાસ્તુ-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે ખેડવા લાયક જમીન[1] તેમજ રહેવા લાયક ઘર વગેરેની જે સંખ્યા સ્વીકારી હોય તેનું ઉલ્લંઘન તથા 'હિરણ્યહેમ-સંખ્યાતિક્રમ,' એટલે કે રૂપું અને સોનું એ બંનેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય તેનું ઉલ્લંઘન.

જોકે નક્કી કરેલી સંખ્યાનો અતિક્રમ કરવો એ તો ચોખ્ખો વ્રતભંગ જ થયો, તેને અતિચાર ન જ કહી શકાય. પરંતુ નીચેની રીતોએ થતો અતિક્રમ સીધો વ્રતભંગ ગણાતો નથી. તેથી તેને અતિચાર કહેવામાં આવે છે. જેમકે, વ્રત લઈ સંખ્યા કે પ્રમાણ નક્કી કર્યાં પછી કોઈ પોતાના માગતા કે અન્ય ધનધાન્યાદિ લઈને આવે તો તેની સાથે નક્કી કરે ('બંધન') કે, 'મારા વ્રતની અવધિ પૂરી થયા પછી, કે ઘરમાંની તેટલી વસ્તુઓ વેચાયા પછી તારી પાસેથી તે વસ્તુઓ લઈશ. હમણાં તો તું તારી પાસે મારા તરફથી રાખી મૂક,' તો તે અતિચાર થયો કહેવાય. તેવી જ રીતે વાસણ વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તે સંખ્યાનો અતિક્રમ ન થાય તે માટે નાના બે ત્રણ તોડાવી એક કરે ('ભાવ'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. તેવી જ રીતે ગાય ભેંસ વગેરેની સંખ્યા નક્કી કરી હોય, તેમાં વર્ષ દરમ્યાન નવા ગર્ભ ધારણ થાય તેમને ગણતરીમાં ન લે તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. તેમજ ઘર ખેતર વગેરેની જે સંખ્યા નક્કી કરી હોય તેનાથી તે વધી ન જાય તે માટે ખેતરની પાસેનું જ બીજું ખેતર લઈને જૂના ખેતરમાં મિલાવી દે ('યોજન') તો તે પણ

કે પોતાની કન્યાને ન પરણાવે તો તે સ્વૈરચારિણી થાય તેના કરતાં તે વિવાહનિયંત્રિત બને તેમાં ઓછું પાપ છે. કેટલાક આનો એવો અર્થ કરે છે કે વિશિષ્ટ સંતોષ ન થતો હોવાથી બીજી સ્ત્રી પરણવી તે.

1. તેના ત્રણ પ્રકાર: સેતુક્ષેત્ર એટલે વરસાદ વિના પણ કૂવાનદીર વગેરેના પાણીથી સિંચાતી; કેતુક્ષેત્ર એટલે વરસાદી જમીન; અને ઉભય એટલે બંને પ્રકારની. —ટીકા

અતિચાર કહેવાય; તેવી જ રીતે રાજા તરફથી ઇનામ વગેરે કંઈ મળે, તેને વ્રતની અવધિ પૂરી થાય ત્યારે પાછું લેવાના અભિપ્રાયથી બીજાને આપી દે ('દાન'), તો તે પણ અતિચાર કહેવાય. જેણે સાચું વ્રત લીધું હોય, તેણે આ પાંચમાંથી એક પણ પ્રકારે પોતાની નિયત સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. [૩/૯૪-૫]

दिग्विरतिव्रतना अतिचारो

દિગ્વિરતિવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે: 'સ્મૃતિ-અંતર્ધાન', એટલે કે કોઈ દિશામાં જેટલા યોજન વગેરેનું પ્રમાણ પોતે સ્વીકાર્યું હોય, તેને વ્યાકુલતા, પ્રમાદ, મતિમંદતા વગેરે કારણે ભૂલી જવું તે; 'ઊર્ધ્વવ્યતિક્રમ', 'અધોવ્યતિક્રમ' અને 'તિર્યગ્વ્યતિક્રમ' એટલે કે ઊંચે જવાનું, નીચે જવાનું કે તીરછા જવાનું જે પ્રમાણ નક્કી કર્યું હોય, તે એકાએકથી વટાવી જવુ તે;[1] તથા 'ક્ષેત્રવૃદ્ધિ', એટલે કે જુદી જુદી દિશાઓનું જુદું જુદું પ્રમાણ નક્કી કર્યા બાદ, ઓછા પ્રમાણવાળી દિશામાં જવાનો ખાસ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બીજી દિશામાંના સ્વીકારેલા પ્રમાણમાંથી અમુક ભાગ ઘટાડી ઇષ્ટ દિશાના પ્રમાણમાં વધારો કરવો તે. [૩/૯૬]

भोगोपभोगव्रतना अतिचारो

ભોગોપભોગમાનવ્રતના અતિચાર આ પ્રમાણે છે: 'સચિત્તઆહાર', એટલે કે કંદમૂલ, ફૂલ વગેરે સચિત્ત પદાર્થનો આહાર; 'સચિત્ત-સંબદ્ધ આહાર', એટલે કે ઠળિયા ગોટલી આદિ સચેતન પદાર્થોથી યુક્ત એવાં બોર કેરી વગેરે પાકાં ફળોનો આહાર, 'સચિત્ત-સંમિશ્ર-આહાર', એટલે તલ ખસખસ વગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડવા આદિનું ભોજન, અથવા કીડી કંથવો વગેરેથી મિશ્રિત વસ્તુનું ભોજન; 'અભિષવ આહાર', એટલે કે કોઈ પણ જાતનું એક માદક દ્રવ્ય

૧. એ બધું અસાવધાની કે ગફલતથી થઈ ગયું હોય તો જ અતિચાર કહેવાય; નહિ તો તે ખુલ્લો વ્રતભંગ જ છે.

સેવવું અગર વિવિધ દ્રવ્યોના મિશ્રણથી પેદા થયેલ દારૂ આદિ રસનું સેવન, તથા 'દુષ્પક્વઆહાર'[1], એટલે કે અધકચરું રાંધેલું કે બરાબર ન રાંધેલું ખાવું તે [૩/૯૭] આ બધા અતિચારો ભોજનને જ લગતા છે, પરંતુ ભોગોપભોગના સાધન મેળવવા માટે કરાતા પ્રવૃત્તિ કે કર્મ પણ ભોગોપભોગ શબ્દથી જ વિવક્ષિત થાય છે માટે, તે કર્મને આશરીને સ્વીકારેના એટલે કે કઠોર — પ્રાણીબાધક — કર્મ તજવારૂપી ભોગોપભોગવ્રતના પંદર અતિચારો જુદા ગણાવાય છે તેઓ 'કર્માદાન' કહેવાય છે, કારણ કે તેઓ પાપકર્મના 'આદાન' એટલે કે કારણ છે તે પંદર આ પ્રમાણે છે

૧ 'અંગારજીવિકા' એટલે કે લાકડા બાળી કોલસા પાડવા તથા વેચવા, ભઠ્ઠી કરી વસ્તુઓ શેકવી અને વેચવી,

પંદર કર્માદાનો નિભાડો કરી ઘડા વગેરે વાસણો પકવવા-વેચવા, લુહારની કોઢ કરવી અને લોઢું તપાવી-ટીપી-વેચવું, સોનુંરૂપું વગેરે ગાળી ઘાટ ઘડવા તથા વેચવા, કાંસુ, પિત્તળ વગેરે ધાતુઓ તપાવી-ટીપી-ઘાટ કરીને વેચવી તથા ઈંટનાડા સળગાવવા અને વેચવા

૨ વનજીવિકા છેદેલા કે ન છેદેલા વનના પાદડા, ફૂલ, ફળ વગેરે વેચવા તથા કણ ભેગા કરી ભરડવા-દળવા વગેરે

૩ શકટજીવિકા ગાડા વગેરે વાહનો બનાવવા-બનાવરાવવા, તેમને ભાડે ફેરવવા, તથા વેચવા

૪ ભાટકજીવિકા ગાડા, બળદ, પાડા, ઊંટ ગધેડા, ખચ્ચર અને ઘોડા વગેરેને ભાડે ફેરવવા

---

૧ વળી, કેટલાક અપક્વાહાર ને અતિચાર તરીકે જણાવે છે, પણ તેનો સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ જ જાય છે કેટલાક તુચ્છૌષધિભક્ષણ' એટલે કે મગ વગેરેની ફળીનું ભક્ષણ' તેને પણ અતિચાર ગણે છે પણ તેનોય સમાવેશ સચિત્ત આહારમાં થઈ જાય છે — ટીકા

૫. સ્ફોટકજીવિકા : તળાવ કૂવા વગેરે ખોદવાં, પથ્થર ફોડવા, વગેરે પૃથ્વીઘાતક કર્મો વડે જીવિકા ચલાવવી.

૬. દંતવાણિજ્ય : હાથી વગેરેના દાંત, ચમરી વગેરેના કેશ, ઘૂવડ વગેરેના નખ, શંખ વગેરેનાં અસ્થિ, વાઘ વગેરેનાં ચામડાં તથા હંસ વગેરેનાં રોમ ઇત્યાદિ જંગમ પ્રાણીઓનાં અંગો તેમને ઉત્પત્તિ-સ્થાને[1] જઈ, ભેગાં કરી–કરાવી વેપાર કરવો તે.

૭. લાક્ષાવાણિજ્ય : લાખ, મનઃશિલ, ગળી, ધાવડી[2], ટંકણખાર વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૮. રસવાણિજ્ય : માખણ, ચરબી, મધ, સુરા વગેરેનો વેપાર કરવો તે.

૯. કેશવાણિજ્ય : બેપગાં, ચોપગા વગેરે પ્રાણીઓનો વેપાર કરવો તે[3]

૧૦ વિષવાણિજ્ય : વિષ, હથિયાર, હળ, રેંટ વગેરે યંત્ર, કોશ કોદાળી વગેરે લોઢાની ચીજો, તથા હડતાળ વગેરે જીવનાશક વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તે

૧૧. યંત્રપીડાકર્મ : તલ, શેરડી, સરસવ, દિવેલી વગેરે પીલવાનાં ઘાણી કોલુ વગેરે તથા પાણી કાઢવાના રેંટ વગેરે ચલાવવાં તે.

૧૨. નિર્લાંછનકર્મ . બળદ વગેરેનાં નાક વીંધવાં, ગાય ઘોડો વગેરે પ્રાણીઓને આંકવાં, આખલા વગેરેને ખસી કરવા, ઊંટ વગેરેની પીઠ ગાળવી, ગાય વગેરેના કાનની ચામડી કાપવી, વગેરે કર્મોથી આજીવિકા ચલાવવી તે.

---

૧. ટીકામાં જણાવ્યુ છે કે, ઉત્પત્તિસ્થાન સિવાયને બીજે સ્થળે તે બધાં ખરીદે કે વેચે તેમાં દોષ નથી. કારણ કે, ઉત્પત્તિસ્થાનમાં તો તે મેળવવા માટે પૈસા આપી તે તે પ્રાણીઓ મરાવવા પડે છે.

૨. તેની છાલ, ફૂલ વગેરેમાંથી દારૂ ગળાય છે.

૩. સજીવ પ્રાણીઓનો વેપાર તે કેશવાણિજ્ય, પ્રાણીઓનાં અજીવ અંગોનો વેપાર તે દંતવાણિજ્ય, એવો ભેદ છે.

૧૩ અસતીપોષણ સારિકા, પોપટ, બિલાડા, કૂતરા, કૂકડા, મોર વગેરે પાળવા-વેચવા, તથા દાસી વગેરેને વ્યભિચારની આવક માટે પોષવા તે

૧૪ દવદાન ખાલી વ્યસન ખાતર કે, પુણ્યબુદ્ધિથી દવ સળગાવવા[1] તે

૧૫ સર શોષ ધાન્ય વાવવા માટે સરોવર, નદી, ધરા તળાવ વગેરેમાથી પાણી કાઢી નાખવુ તે [૩/૯૮–૧૧૩]

અનર્થદંડના અતિચારો

અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'સયુક્તાધિકરણત્વ,' એટલે કે ખાડણિયો-સાંબેલું, ગાડુ-ધોસરુ, ધનુષ-બાણ એ પ્રમાણે હિંસાના સંયુક્ત સાધનો રાખવા તે,[2] ઉપભોગાતિરિક્તતા,' એટલે કે પોતા માટે આવશ્યક હોય તે ઉપરાંત કપડા, ઘરેણા, તેલ ચંદન આદિ રાખવા તે, 'મૌખર્ય,' એટલે કે નિર્લજ્જપણે સબંધ વિના બહુ બકવા કરવુ તે 'કૌત્કુચ્ય,' એટલે કે ભાંડ જેવી ચેષ્ટાઓ કરવી અથવા બીજા હસે અને આપણી ઠેકડી થાય તેવી ચેષ્ટાઓ કરવી તે (કૌકુચ્ય) તથા 'કંદર્પ,' એટલે કે મોહોદ્રેક થાય તેવો કામપ્રધાન વાક્પ્રયોગ [૩/૧૧૪]

સામાયિક૦ના અતિચારો

સામાયિકવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'કાયદુષ્પ્રણિધાન,' એટલે કે હાથ, પગ વગેરે અંગોનુ નકામુ અને ખોટી રીતે સચાલન 'વચનદુષ્પ્રણિધાન' એટલે કે શબ્દસંસ્કાર વિનાની અર્થ વિનાની તેમજ હાનિકારક ભાષા બોલવી મનોદુષ્પ્રણિધાન,' એટલે કે ક્રોધ દ્રોહ આદિ વિકારને વશ થઈ ચિંતન આદિ મનોવ્યાપાર કરવો,

---

૧ મરણ પછવાડે પુણ્યબુદ્ધિથી દીપમાળાઓ કરાવે કે ગાયોને ચારવા ઘાસ થાય તે માટે ચરા વગેરેમા ઝાંખરા વગેરે સળગાવી મૂકે

૨ કારણ કે, બીજા માગવા આવે તો ના ન પાડી શકાય, અને ત્યાંથી હિંસા થાય — આ વિચારની અસામાજિકતા ઇ૦ અંગેની ચર્ચા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ ન ૭

'અનાદર', એટલે કે સામાયિકમા ઉત્સાહ ન રાખવો, અર્થાત્ વખત થવા છતા પ્રવૃત્ત ન થવુ અથવા તો જેમ તેમ પ્રવૃત્તિ કરવી, તથા 'સ્મૃત્યનુપસ્થાપન,' એટલે કે એકાગ્રતાનો અભાવ, અર્થાત્ ચિત્તના અવ્યવસ્થિતપણાને લીધે સામાયિક વિષેની સ્મૃતિનો ભ્રંશ[1] [૩/૧૧૫]

દેશાવકાશિકવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'પ્રેષ્યપ્રયોગ,' એટલે કે પોતે જેટલા પ્રદેશનો નિયમ કર્યો હોય તેની બહાર કામ પડે ત્યારે પોતે ન જતા નોકર આદિને જ હુકમ કરી ત્યા બેઠા કામ કરાવી લેવુ તે 'આનયન,' એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદા બહારની વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે જાતે ન જતા બીજા પાસે તે વસ્તુ મગાવવી તે 'પુદ્ગલક્ષેપણ,' એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર ન જવાય તેમ હોવાથી કાકરી, ઢેફુ વગેરે ફેકી કોઈને પોતાની નજીક આવવા સૂચના આપવી તે 'શબ્દાનુપાત, એટલે કે સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહારનાને બોલાવવા માટે ખાસી, હસકુ આદિ શબ્દ દ્વારા તે પાસે આવવા સાવધાન કરવો તે તથા 'રૂપાનુપાત,' એટલે કે કાઈ શબ્દ કર્યા વિના માત્ર આકૃતિ આદિ બતાવી બીજાને નજીક આવવા સૂચના કરવી તે [૩/૧૧૬]

देशावकाशिकव्रतना अतिचारो

૧ જેમકે, સામાયિક ક્યારે કરવાનુ છે મે કર્યું કે નથી કર્યુ વગેરેની સ્મૃતિનો ભ્રશ અહી કોઈએ એવી શકા કરી છે કે સામાયિકવ્રતનો અર્થ જ એ છે કે મન-વાણી-કાયાથી સદોષ પ્રવૃત્તિ ન કરવી કે ન કરાવવી પરતુ ઉપરના અતિચારોમા તે વ્રતનો સીધો ભગ જ દેખાય છે તેમા અતિચારપણુ ક્યા છે? તેનો જવાબ એ છે કે એ પ્રકારોમાથી કોઈ એકાદનો ભગ થાય તો પણ બીજાનુ પાલન હોય જ એટલે સામાયિકનો અત્યત અભાવ નથી થતો — ટીકા

પાવધવ્રતના
अतिचारो

પોષધવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત ઉત્સર્ગ,' એટલે કે જીવજંતુ છે કે નહી એ આંખે જોયા વિના તેમ જ કોઈ કોમળ સાધન વડે સાફ કર્યા વિના ક્યાંય મળ, મૂત્ર આદિ ત્યાગવા તે, 'અનવેક્ષિત અપ્રમાર્જિત આદાન,' એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા સાફ કર્યા વિના લાકડી, બાજઠ વગેરે ચીજો લેવી મૂકવી તે 'અનવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત સંસ્તાર,' એટલે એ જ પ્રમાણે જોયા-સાફ કર્યા વિના બિછાનું પાથરવું કે આસન નાખવું તે, 'અનાદર,' એટલે કે પોષધમાં ઉત્સાહ વિના પ્રવૃત્તિ કરવી, તથા 'સ્મૃત્યનુપસ્થાપન,' એટલે કે પોષધ કેમ કરવું કે કર્યું છે કે નહિ વગેરેનું સ્મરણ ન રહેવું તે [૩/૧૧૭]

अतिथिसविभाग०ना
अनिचारो

અતિથિસંવિભાગવ્રતના અતિચારો આ પ્રમાણે છે 'સચિત્તક્ષેપણ,' એટલે કે ખાનપાનની દેવા યોગ્ય વસ્તુને સાધુને ન ખપે તેવી બનાવી દેવાની બુદ્ધિથી કોઈ સચેતન વસ્તુમાં મૂકી દેવી તે, 'સચિત્તપિધાન,' એટલે કે ઉપર પ્રમાણે દેય વસ્તુને સચેતન વસ્તુથી ઢાંકી દેવી તે, 'કાલાતિક્રમ,' એટલે કે સાધુને કાંઈ આપવું ન પડે તે આશયથી ભિક્ષાના વખતનું ઉલ્લંઘન કરવું તે 'મત્સર,' એટલે કે દાન કરવા છતાં આદરપૂર્વક ન કરવું, અથવા બીજાના દાનગુણની અદેખાઈથી દાન કરવા પ્રેરાવું તે, તથા 'અન્યાપદેશ,' એટલે કે કોઈ વસ્તુ ન આપવી હોય તે માટે તે પારકાની છે એમ કહેવું તે [૩/૧૧૮]

૫

દિનચર્યા

ઉપર પ્રમાણે અતિચાર વિનાના બાર વ્રતોમા સ્થિત થનાર, જિનમૂર્તિ, જિનમંદિર, જિનશાસ્ત્ર, જૈન સાધુ,

महाश्रावक

જૈન સાધ્વી, જૈન શ્રાવક અને જૈન શ્રાવિકારૂપી સપ્તક્ષેત્રોમા ભક્તિપૂર્વક પોતાનુ ધન વાવનાર, તેમજ અતિ દીન જનોને પ્રેમપૂર્વક દાન કરનાર ગૃહસ્થ મહાશ્રાવક કહેવાય છે [૩/૧૧૯]

ટીકામા આ બાબતનુ વિશેષ વિવરણ આ પ્રમાણે છે ‘જિનમૂર્તિ કે મંદિર ઘડાવવામા તથા તેનુ અર્ચન – પૂજન કરવામા ઘણા જીવોની હિંસા થાય, માટે તેમ ન કરવુ,’ એવી દલીલ ન કરવી, કારણ કે, કુટુંબના પરિપાલન નિમિત્તે પરિગ્રહ – પ્રવૃત્તિમા આસક્ત રહી જે ગૃહસ્થ ધનોપાર્જન કરતો જ આવ્યો છે, તેને આ રીતે તે ધનનો કંઈક અંશે વ્યય કરવાથી ફાયદો જ થશે એ વાત સાચી છે કે, ધર્મના કામમા વાપરવા માટે જ ધન કમાવાની પ્રવૃત્તિ ન કરવી, કારણ કે, કાદવમા ખરડાઈને પછી પગ ધોવા, તેના કરતા તેને દૂરથી ત્યાગવો એ જ શ્રેયસ્કર છે

વળી, ‘સ્ત્રીનો જન્મ તો મિથ્યાત્વયુક્ત મહાપાપથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ તેઓ નિઃસત્ત્વ હોય છે અને દુઃશીલ હોય છે વગેરે કારણો તેમનો મોક્ષમા અધિકાર નથી, તો પછી તેમને દાન આપ્યાથી શુ ફળ?’ એવી શંકા પણ ન કરવી કારણ કે સ્ત્રીઓ નિઃસત્ત્વ અને દુઃશીલ જ હોય છે એ વાત અસિદ્ધ છે એવી અનેક સ્ત્રીઓ થઈ ગયેલી છે, જે સત્ત્વ અને શીલમા

પુરુષથી જરાય ઊતરતી નહોતી કોઈ જન્મ ગમે તેના ખરાબ કર્મને પરિણામે થયો હોય, પણ તેથી કાંઈ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં બાધા આવવાની જરૂર નથી વળી, દોષો માત્ર સ્ત્રીઓમાં જ હોય છે, અને પુરુષોમાં નથી જ હોતા એમ પણ નથી પુરુષોમાં પણ ઘણાય ક્રૂર, દોષબહુલ, નાસ્તિક, કૃતઘ્ન, સ્વામીદ્રોહી અને દેવગુરુને પણ ઠગનારા હોય છે પરંતુ તેથી કાંઈ આપણે કોઈ સાચે જ મહાપુરુષ હોય તો તેની અવજ્ઞા નથી કરતા તેમજ સ્ત્રીઓની બાબતમાં પણ છે તેમનામાં પણ જેમ કેટલીક દોષબહુલ હોય છે, તેમ કેટલીક ગુણબહુલ પણ હોય છે તીર્થંકર વગેરેની માતાઓ સ્ત્રી હોવા છતાં ગુણના લતાને કારણે સુરેન્દ્રો, અને મુનિઓ વડે પણ પૂજાય છે લોકો પણ કહે છે કે 'સ્ત્રીનું મહત્ત્વ ખરેખર નિરતિશય છે કારણ કે તે એવો ગર્ભ ધારણ કરે છે કે, જેમાંથી જગતનો પણ ગુરુ પેદા થાય છે

જે બાપડો પોતાની માલકીનું, પોતાના શરીરથી બહારનું અને અનિત્ય, એવું ધન પણ સુપાત્રને દાન કરી શકતો નથી (કે જેથી પાછું અનેકગણું ફરી મળવાનું છે) તેવો નિ સત્ત્વ માણસ સર્વસંગત્યાગ રૂપી બીજું દુષ્કર ચારિત્ર કેમ કરીને આચરી શકવાનો હતો? [૩/૧૨૦]

શ્રાવકની દિનચર્યા

प्रात काळ

શ્રાવકે સવારમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં[૧] ઊઠવું અને શય્યામાં જ 'અર્હંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પંચ પરમેષ્ઠીઓની[૨] સ્તુતિ કરવી તથા મારો ધર્મ કયો છે, મારું કુળ કયું છે, અને મારાં વ્રતો કયાં છે — એ યાદ કરી જવું ત્યાર બાદ શૌચાદિ પતાવી પવિત્ર થઈ, પોતાના ઘરમાં જ અર્હંત ભગવાનની પુષ્પ નૈવેદ્ય

૧ રાતના પંદર મુહૂર્ત ગણાય છે તેમાંનું ૧૪મું મુહૂર્ત બ્રાહ્મ કહેવાય છે મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રંથોમાં દિનચર્યા અંગેના વિચારો માટે જુઓ છેવટે પૂર્તિ ૫

૨. परम [?] — મોક્ષમાર્ગ કે મોક્ષગતિવાળા

તથા સ્તોત્રથી પૂજા કરી, તથા યથાશક્તિ આહારાદિત્યાગનો નિયમ લઈ,[1] દેવમંદિરમાં જવું દેવમંદિરમાં વિધિસર[2] પ્રવેશ કરી, ત્યાં જિનભગવાનની ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરવી, પછી પુષ્પાદિ વડે તેમની અભ્યર્ચના કરી તેમની ઉત્તમ સ્તવનોથી સ્તુતિ કરવી[3] [૩/૧૨૧-૩]

પ્રત્યાખ્યાન

ત્યાર બાદ દેવવંદન અર્થે આવેલા કે ધર્મકથાદિ માટે ત્યાં જ રહેલા ગુરુઓને વિધિપૂર્વક વંદનાદિ કરી, તેમની સમીપ જઈ, પોતે લીધેલો આહારાદિત્યાગનો નિયમ તેમને નિર્મલ અંતઃકરણથી કહી સંભળાવવો તેમના વંદનાદિનો વિધિ આ પ્રમાણે છે તેમને દેખતાં જ ઉભા થઈ જવું, તેઓ આવે ત્યારે સામા જવું, માથે હાથ જોડવા, તેઓને જાતે આસન લાવી આપવું, તેઓ બેસે પછી બેસવું, ભક્તિપૂર્વક તેમનું વંદન કરવું, તેમની સેવાશુશ્રૂષા કરવી, તેમજ તે જાય એટલે તેમની પાછળ પાછળ થોડે સુધી જવું [૩/૧૨૪-૬]

ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાંથી પાછા આવી પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જઈ, બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે[4] [૩/૧૨૭]

૧. મૂળમાં 'પ્રત્યાખ્યાન કરી' એવું છે.

૨ વિધિ આ પ્રમાણે પુષ્પતાંબુલ વગેરે સચિત્ત દ્રવ્યો તેમજ પાદુકા વગેરે અચિત્ત દ્રવ્યોનો ત્યાગ કરી, ખેસને જમણા હાથ નીચેથી લઈને ડાબા હાથ ઉપર પહેલો છેડો રાખ્યો હોય તેના પર નાખવો, પછી મૂર્તિનું દર્શન થતાં માથે અંજલિ જોડવી, અને મનને એકાગ્ર કરવું

૩. એ બધા વિધિ માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

૪. આજીવિકાના માર્ગો વગેરે અંગે મનુસ્મૃતિ વગેરેના વિચારો જાણવા માટે જુઓ પુસ્તકને છેડે પૂર્તિ ૬

મધ્યાહ્નકાળે ત્યાર બાદ મધ્યાહ્નકાળની પૂજા કરી, ભોજન કરવું, તથા પછીથી વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રાર્થનાં રહસ્યો વિચારવાં. [૩/૧૨૮]

સાયંકાળે છ આવશ્યક પછી પાછલો પહોર થતાં, જો બે વાર ભોજન કરતો હોય તે ભોજન કરી લે; અને સંધ્યાકાળ થતાં ત્રીજી વાર દેવપૂજા કરી, સાધુ સમીપ જઈ,[૧] સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છયે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે. (૧) તેમાં સામાયિક[૨] એટલે, દુર્ધ્યાન તજી, ધર્મધ્યાન કરી, શત્રુ મિત્ર, તૃણ-કાંચન વગેરેમાં સમતા ધારણ કરવી. (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ એટલે ચોવીસ તીર્થંકરોની નામ દઈને સ્તુતિ (૩) વંદન એટલે વંદનયોગ્ય ધર્માચાર્યોનું વિધિસર નમન. તેમને વંદન કરી, તેમની અનુમતિથી તેમની આગળ, પોતે દિવસ દરમ્યાન કરેલા અતિચારો કહી બતાવી ક્ષમા માગવી જેમકે: 'દિવસ દરમ્યાન મેં જ્ઞાન વિષયક,[૩]

---

૧. ધર્મનું મૂળ આજ્ઞા છે; તેથી દરેક ક્રિયા ગુરુની આજ્ઞાપૂર્વક કરવાની હોય છે. 'ગુરુ ન હોય, તો મનમાં તેમની સ્થાપના કરવી, અથવા પુસ્તકાદિની સ્થાપના કરવી. પછી ગુરુના સંયમાદિ ગુણોની સ્તુતિ કરી, પાપવ્યાપારથી રહિત થઈ, સર્વશક્તિથી તેમને વંદન કરવું; પછી દરેક ક્રિયા વખતે તેમની આજ્ઞા લઈને તે તે ક્રિયા કરવી,' એવો વિધિ છે.

૨. રાગદ્વેષને તાબે ન થતાં સમભાવ અર્થાત્ મધ્યસ્થભાવમા રહેવું, એટલે કે સર્વની સાથે આત્માની માફક જ વ્યવહાર કરવો તે 'સામાયિક' સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્ર એ ત્રણ દ્વારા જ સમભાવમા સ્થિત રહી શકાતું હોવાથી, તેના તે ત્રણ પ્રકાર છે.

૩. જ્ઞાનની બાબતમા અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે અકાળે સ્વાધ્યાય કરવો; જ્ઞાની તથા પુસ્તકાદિનો વિનય ન કરવો કે બહુમાન ન કરવું, શાસ્ત્ર ભણવા માટે જે આવશ્યક તપક્રિયા (ઉપધાન) કરવાની હોય તે ન કરવી; પોતે જેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવ્યુ હોય તેને પ્રગટ ન કરવો, શાસ્ત્રનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ ન કરવું, કે તેનો સાચો અર્થ ન કરવો; અથવા તે બંને દોષ સામટા કરવા.

દર્શન વિષયક,[1] તથા (સ્થૂલ પાપકર્મોના ત્યાગરૂપી) ચારિત્ર વિષયક જે કાંઈ કાયિક, વાચિક કે માનસિક અતિચાર કર્યો હોય, મન વાણી કાયાના સંરક્ષણરૂપી ગુપ્તિઓનું ખંડન કર્યું હોય, ક્રોધ માન માયા લોભરૂપી કષાયો (ના પ્રતિષેધ)નું ખંડન કર્યું હોય, તથા પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતોનું એમ બાર પ્રકારના શ્રાવક ધર્મનું ખંડન કર્યું હોય, તે બધું મિથ્યા થાઓ' ત્યાર બાદ દિવસ દરમ્યાન અણુવ્રતાદિની બાબતમાં જે કાંઈ પ્રતિષિદ્ધ આચરણ કર્યું હોય, જે કાંઈ દુષ્ટ ચિંતન કર્યું હોય, જે કાંઈ દુષ્ટ વાણી વાપરી હોય, કે જે કાંઈ દુષ્ટ ચેષ્ટાઓ કરી હોય, તે બધા અતિચારોની વિશુદ્ધિ માટે તેમની અનુજ્ઞાથી 'આલોચના' (કબૂલાત) કરી જવી ત્યાર બાદ પોતે જાણતાં અજાણતાં તેમના જે કાંઈ અપરાધ કર્યા હોય તેમની ક્ષમા માગી જવી આટલું કર્યા બાદ પ્રતિક્રમણ કરવું (૪) પ્રતિક્રમણ એટલે શુભ આચારોમાંથી ખસી અશુભ આચારોમાં જે 'ક્રમણ–ગમન કર્યું હોય તેમાંથી 'પ્રતિ' એટલે પાછા શુભ આચારો તરફ આવવું તે તેમાં, જે અશુભ પ્રવૃત્તિ પોતે કરી હોય તેમાંથી તેની નિંદા દ્વારા નિવૃત્તિ કરવાની હોય છે નવા દોષોનો રોધ કરવાનો હોય છે, અને ભવિષ્યના દોષોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે તે વખતે વળી, બાર વ્રતોમાંથી પોતે જે કોઈનો અતિચાર કર્યો હોય, આ લોક, પરલોક, જીવિત, મરણ અને કામભોગ વિષે અભિલાષા કરી હોય, ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન, વગેરેમાં કાંઈ પ્રમાદ કર્યો હોય, જાતિ, કુળ, રૂપ, બળ, શ્રુત, તપ, લાભ અને ઐશ્વર્યનો મદ કર્યો હોય આહાર ભય મૈથુન પરિગ્રહનું, કે ક્રોધ માન માયા લોભનું કાંઈ અનાચરણ કર્યું હોય,

---

[1] દર્શનના અતિચાર આ પ્રમાણે થઈ શકે શાસ્ત્રમાં શંકા કરવી અન્ય મતની કાંક્ષા કરવી ધર્મના ફળમાં સંદેહ કરવો અન્યધર્મીના વૈભવ, માહાત્મ્ય, ચમત્કાર વગેરે દેખી મોહ પામવું સાધર્મીને ઉત્સાહ ન આપવો કે સ્થિર ન કરવો તેના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ન રાખવું તથા અન્યધર્મીઓ પણ પોતાના ધર્મની અનુમોદના કરે તેવાં કાર્ય ન કરવાં

તથા મન-વાણી-કાયાની ગુપ્તિમાં કે સમિતિ વગેરેના આચરણમાં જે કાંઈ અતિચાર કર્યા હોય, તેમની કબૂલાત કરવાની હોય છે તથા તેઓમાંથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાની હોય છે. તેમાંથી પરવાર્યા બાદ (૫) કાયોત્સર્ગ કરવો. કાયોત્સર્ગ એટલે સ્થિર શરીરે ધ્યાન[૧] ત્યાર બાદ (૬) પ્રત્યાખ્યાન કરવું. પ્રત્યાખ્યાન એટલે પ્રવૃત્તિને પ્રતિકૂળ— એટલે કે અમુક ન કરવાની — મર્યાદાનું 'ખ્યાન' એટલે કથન. આમાં મુખ્યત્વે અમુક કાળ સુધી ન ખાવાનો કે અમુક વસ્તુઓ ન ખાવાનો નિયમ લેવાનો હોય છે.[૨]

स्वाध्याय

આ ૭ આવશ્યક કર્મ કરી રહ્યા બાદ સ્વાધ્યાય એટલે કે અણુવ્રતના વિધિ વગેરેનો પાઠ અથવા વાચન, પ્રશ્ન, પરિવર્તન, અનુપ્રેક્ષા (મનન) અને ધર્મકથા કરે. જે માણસ સાધુને અપાસરે આવવાને અશક્ત હોય, કે જેને ત્યાં આવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ હોય, તે પોતાને ઘેર જ ઉપરની ૭ આવશ્યક ક્રિયાઓ તેમ જ સ્વાધ્યાય કરે [૩/૧૨૯]

निद्रा

ત્યાર બાદ યોગ્ય સમયે અર્હત વગેરે દેવ, તથા ધર્માચાર્ય વગેરે ગુરુનું સ્મરણ કરી, પવિત્ર થઈ, મોટે ભાગે મૈથુનનો ત્યાગ કરી, અલ્પ નિદ્રાને સેવે. [૩/૧૩૦]

૧. ધ્યાન માટે એકાગ્ર બની, શરીર પરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો એ કાયોત્સર્ગ છે. તેનો ઉદ્દેશ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

૨. ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓના બે પ્રકાર છે: દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્ય એટલે અન્ન વસ્ત્ર, ધન, આદિ બાહ્ય વસ્તુઓ. અને અજ્ઞાન, અસંયમ, કષાય આદિ ભાવ રૂપે છે. અન્નાદિ બાહ્ય વસ્તુઓનો ત્યાગ પણ અજ્ઞાન આદિ ભાવ-ત્યાગ માટે છે. પ્રતિક્રમણ દ્વારા પાપની આલોચનાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય, તેવી ચિત્તશુદ્ધિ પછી જ ધ્યાન માટે એકાગ્રતા સબળી કરે તેનાથી વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ થાય. આમ એકાગ્રતા અને આત્મબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકે

નિદ્રા પૂરી થતાં, વિષયો પ્રત્યે મનને વિમુખ કરવા સ્ત્રી વગેરેના શરીરનું સ્વરૂપ વિચારે તથા સ્થૂલભદ્ર[1] વગેરે સાધુઓ સ્ત્રીશરીરથી કેવા નિવૃત્ત થયા હતા તેનું સ્મરણ કરે. સ્ત્રીઓનાં શરીર બહારથી જ રમ્ય, પરંતુ અંદર તો (બધાં શરીરોની પેઠે) ગંદકીથી ભરેલાં હોય છે. એ શરીરની અંદરનો ભાગ બહાર આવે, અને બહારનો અંદર ચાલ્યો જાય, તો કામી પુરુષને ગીધડાં શિયાળ વગેરેને ભગાડવામાં જ રોકાવું પડે; તેના ઉપભોગની વાત તો દૂર રહી! મૂઢ કામદેવે આ જગત જીતવા આવું ગંદું સ્ત્રીશરીરરૂપી શસ્ત્ર સ્વીકાર્યું; તેના કરતાં એમાંદ તુચ્છ પીછું જ શા માટે ન સ્વીકાર્યું? એ કામદેવે આખા વિશ્વની ભારે મશ્કરી કરી છે! તે કામદેવનું એકમાત્ર જન્મસ્થાન સંકલ્પ છે, માટે સંકલ્પરૂપી મૂળને જ ઉખાડી નાખું! [૩/૧૦૧-૧૫]

તે ઉપરાંત બીજા જે જે બાધક દોષો પોતાનામાં હોય, તેમનાથી ઊલટી વસ્તુઓ ચિંતવવી[2] અને જે જે સાધુઓ એ દોષોથી મુક્ત હોય, તેમનું સ્મરણ કરી આનંદિત થવું. [૩/૧૩૬]

પછી સર્વ યોનિઓમાં જીવોની સંસારસ્થિતિ દુઃખપૂર્ણ જ છે એમ વિચારી, જ્યાં સ્વાભાવિક સુખ છે એવી મુક્તદશાની અભિલાષા કરવી. [૩/૧૩૭]

ત્યાર બાદ, ઘણાં દુઃખો આવી પડવા છતાં પોતાનાં વ્રતોમાં દૃઢ રહેનાર, અને એ રીતે તીર્થંકર પ્રભુની પણ પ્રશંસા મેળવનાર કામદેવ[3] વગેરે શ્રાવકોનું સ્મરણ કરવું. [૩/૧૩૮]

---

૧ તેમની કથા માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૦

૨ જેમકે, રાગનો પ્રતિપક્ષ વૈરાગ્ય છે; વધનો મૈત્રી, ક્રોધનો ક્ષમા ઇ. જુઓ યોગસૂત્ર ૨-૩૩

૩ તેના વિસ્તૃત ચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક. તેમાં ધ્યાનમાં બેઠેલા કામદેવને કોઈ દેવે કેવો કેવો ડિગાવ્યો; પણ તે અચલ રહ્યો અને અંતે પેલો દેવ હારીને ચાલ્યો ગયો, તેની કથા છે.

વળી વિચારવું કે, જેનો દેવ રાગદ્વેષાદિનો હંતા જિન છે, જેનો ધર્મ દયારૂપ છે, અને જેના ગુરુઓ પંચમહાવ્રતધારી સાધુઓ છે, એવા શ્રાવકપણાની કોણ પ્રશંસા ન કરે? જિનધર્મ વિનાનો ચક્રવર્તી પણ થવાનું હું પસંદ ન કરું; પરંતુ જિનધર્મવાળો દાસ કે ગરીબ થવાનું હું પસંદ કરું. ક્યારે હું બધા સંગો તજી, ફાટેલાં તૂટેલાં કપડાંવાળો તથા મેલથી છવાયેલા શરીરવાળો બની, માધુકરી વૃત્તિથી મુનિચર્યા આચરનારો બનીશ! કુશીલ પુરુષોનો સંસર્ગ તજી, ગુરુચરણોની રજમાં આળોટતો હું ધ્યાનયોગનો અભ્યાસ કરી ક્યારે આ સંસારનો ઉચ્છેદ કરીશ? ગાઢ રાત્રીમાં ગામ બહાર નિશ્ચલ ઊભો રહી કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરતો હોઉં, ત્યારે મને થાંભલો ધારી આખલાઓ આવીને ક્યારે પોતાની ગરદન ઘસી જશે? વનમાં પદ્માસન વાળીને બેઠો હોઉં અને મારા ખોળામાં મૃગનાં બચ્ચાં રમતાં હોય, તે વખતે ક્યારે વૃદ્ધ મૃગાધિપો[1] આવીને મને મો આગળ સૂંઘશે? ક્યારે મારી બુદ્ધિ શત્રુ-મિત્ર, તૃણ-સ્ત્રી, સુવર્ણ-પથ્થર, મણિ-માટી, અને મોક્ષ-સંસાર એ બધામાં સમાન થશે? [૩/૧૩૯-૧૪૫]

મુક્તિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ ગુણસ્થાનોની[2] પંક્તિ ઉપર ચડવાને સવારના પહોરમાં પરમ આનંદના કંદરૂપ આવા આવા મનોરથ કરવા. [૩/૧૪૬]

આ પ્રમાણે દિવસ-રાતની ચર્યાને અપ્રમાદીપણે આચરતો તથા શાસ્ત્રમાં કહેલી પ્રતિમાઓ[3] રૂપી તપ વિધિવત્ આચરતો ગૃહસ્થ પણ પાપનો ક્ષય કરી શકે છે. [૩/૧૪૭]

---

૧. તેઓ માણસનો સૌથી ઓછો વિશ્વાસ કરે છે — ટીકા.

૨. આત્મા ઉપરથી મોહનો ક્ષય થઈ પૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીના માર્ગને ૧૪ પંક્તિઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. તે પંક્તિઓને ગુણસ્થાન કહે છે. તેમના વિસ્તૃત વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૧૬૪ (ત્રીજી આવૃત્તિ).

૩. જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૧.

અંતિમ સંલેખના

પછી જ્યારે તે શ્રાવક આવશ્યક કર્તવ્યકર્મો કરવાને અશક્ત થઈ જાય, કે મૃત્યુકાળ નજીક આવે, ત્યારે ક્રમે ક્રમે ભોજનત્યાગ તેમજ ક્રોધાદિ કષાયોના ત્યાગરૂપી સંલેખના[1] વ્રત લે; તથા તીર્થંકરોના જન્મસ્થાનમાં કે દીક્ષાના સ્થાનમાં કે જ્ઞાનના સ્થાનમાં કે મોક્ષના સ્થાનમાં જઈને,[2] કે તે સ્થાનમાં જવું શક્ય ન હોય તો ઘરમાં કે વનમાં જંતુરહિત સ્થળમાં જઈને, ચારે પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્મરણ કર્યા કરે; જ્ઞાનાદિના અતિચાર ત્યાગી તેમની આરાધના કરે; તથા 'હું અરહંત ભગવાનને શરણે જાઉં છું, સિદ્ધોને શરણે જાઉં છું, સાધુઓને શરણે જાઉં છું, અને કેવળજ્ઞાનીઓએ પ્રગટ કરેલ ધર્મને શરણ જાઉં છું,' એમ કહી, તે ચારનું શરણ ગ્રહે; તથા આ લોક કે પરલોક, તથા જીવિત કે મરણની કામના ત્યાગી, પોતાના તપના બદલામાં અમુક ફળ મને મળે એવું નિદાન (સંકલ્પ) કર્યા વિના, તથા પરીષહો[3] અને સંકટોથી ન ગભરાતાં જિન ભગવાનની ભક્તિમાં લીન રહી, આનંદ શ્રાવકની[4] પેઠે મરણ પામે. મર્યા બાદ તે મહાપુણ્યશાળી શ્રાવક કાં તો સૌધર્મ વગેરે કલ્પો (સ્વર્ગો)માં ઇંદ્રત્વ પામે છે, યા તો બીજું કોઈ ઉત્તમ સ્થાન પામે છે. ત્યાર બાદ, ત્યાંથી ચ્યુત થઈ, મનુષ્યયોનિમાં

---

૧. શરીર તથા કષાયોને (સંલિખ્) કૃશ કરવા તે.

૨. તે સ્થાનોના વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. નં. ૧૨.

૩. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નગ્નત્વ, ડાંસ, મચ્છર, સ્ત્રી વગેરે ૨૨ પ્રકારના પરીષહો માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' નામનું પુસ્તક. પા. ૧૦૭. (ત્રીજી આવૃત્તિ)

૪. તેના જીવનચરિત્ર માટે જુઓ આ માળાનું 'દશ ઉપાસકો' પુસ્તક. તે વાણિજ્યપુર નગરનો રહેવાસી હતો. તેણે ભગવાન મહાવીર પાસે ગૃહસ્થધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. વીસ વર્ષ સુધી ઉત્તમ શ્રાવકધર્મ પાળી, તે અંતે 'મારણાંતિક સંલેખના' સ્વીકારી (આહારત્યાગ કરી) મરણ પામ્યો હતો.

અવતરી, અતિ દુર્લભ એવા ભોગો ભોગવી અંતે કોઈ નિમિત્તથી તે ભોગોમાં વિરક્ત થઈ, તે જન્મે જ કે વધારેમાં વધારે આઠ જન્મની અંદર જ આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી, તે મુક્તિ પામે છે [૩/૧૪૮-૧૫૫]

પરિશિષ્ટ

પ્રકરણની શરૂઆતમાં પ્રાતઃકાળમાં કરવાનો દેવપૂજન આદિ જે વિધિ જણાવ્યો છે, તેનું વિશેષ વિવરણ ટીકામાં વિસ્તારથી આપ્યું છે. અજૈન વાચકને તેનું દિગ્દર્શન કરાવવાના ઇરાદાથી અહીં તેનો સાર ટૂંકમાં આપ્યો છે — ભગવાનની તિલક, ધૂપ, સ્નાનાદિથી પૂજા કરી, 'ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ' કરવું, ત્યાર બાદ 'શક્રસ્તવ' વગેરેથી 'ચૈત્યવંદન' કરવું, અને પછી ઉત્તમ સ્તોત્રાદિથી ગુણકીર્તન કરવું. ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરવું એટલે, અહિંસાદિરૂપ જે સાધુ આચાર (ઈર્યાપથ) તેનું જવા આવવામાં કોઈ જીવજંતુ કે સજીવ વનસ્પતિ આદિ ઉપર પગ મૂકી કે તેમને કાંઈ દુઃખ વગેરે ઉપજાવી જે ઉલ્લંઘન કર્યું હોય 'તે બધું દુષ્કૃત મિથ્યા થાઓ' એમ બોલી તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનાં આલોચના અને 'પ્રતિક્રમણ' એ બે અંગો પૂરાં થાય છે. કારણ કે, આલોચના એટલે યથેચ્છ ભૂલની નિખાલસ કબૂલાત, અને પ્રતિક્રમણ એટલે યથેચ્છ ભૂલનો અનુતાપ કરી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું, અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું. પ્રાયશ્ચિત્તનાં આ બે અંગો પરવાર્યા બાદ 'કાયોત્સર્ગ' નામનું ત્રીજું અંગ આ પ્રમાણે બોલીને કરવાનું હોય છે : 'મારા તે યથેચ્છ દોષના પરિષ્કાર માટે, પ્રાયશ્ચિત્ત માટે, મારા આત્માને નિઃશલ્ય કરવા માટે તથા તે પાપકર્મના ઉચ્છેદ માટે જ્યાં સુધી 'નમોઅરિહંતાણં' એ નમસ્કારવાક્ય ન બોલું ત્યાં સુધી હું મારા તમામ કાયિક વ્યાપારોનો માત્ર થોડાક અપવાદો સાથે ત્યાગ કરું છું. તે અપવાદો જેવા કે, શ્વાસોચ્છ્‌વાસ, ખાંસી, છીંક, બગાસું વગેરે, તેમ જ શરીરમાં કાંઈ આકસ્મિક ભ્રમ કે કંપ થઈ જાય, કે રોમાંચ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ થઈ જાય, કે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિસંચાર થઈ જાય તે વગેરે તેવી ક્રિયાઓથી મારા વ્રતનો ભંગ

ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ

ન મનાઓ''[1] કાયોત્સર્ગની પોતે જે કાળમર્યાદા બાંધી હોય, તે પૂરી થયે 'નમોઅરિહંતાણં' વગેરે નમસ્કારવાક્ય બોલવું. એ સમય દરમ્યાન મૌન રાખવું શુભ ધ્યાન ચિંતન કરવું અને કાયિક કુવ્યાપારોનો ત્યાગ કરવો કાયોત્સર્ગ પૂરો થાય એટલે ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિનું સ્તોત્ર બોલી જવું

ચૈત્યવંદન

આ પ્રમાણે 'ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ' પૂરું કરીને 'ચૈત્યવંદન' કરવાનું હોય છે. જો કે, મધ્યમ પ્રકારનું અને કનિષ્ઠ પ્રકારનું 'ચૈત્યવંદન' કરવું હોય તો ઉપરનું ઐર્યાપથિકી પ્રતિક્રમણ કરવાનું નથી હોતું કનિષ્ઠ ચૈત્યવંદન તો 'નમોઅરિહંતાણમ્' એ સ્તોત્રથી કે કોઈ બીજા કવિના સ્તોત્રથી થઈ શકે, અથવા માત્ર પ્રણામથી પણ થઈ શકે પરંતુ ઉત્તમ પ્રકારના ચૈત્યવંદનનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે કોઈ સારી સાફ જગા જોઈ તપાસીને બેસવું, તથા ત્યાં ભક્તિ શ્રદ્ધા અને પ્રીતિપૂર્વક નીચેના સૂત્રનો પાઠ કરવો

''અર્હંત[2] ભગવાનોને નમસ્કાર, તેઓ ધર્મના આદિ સંસ્થાપક છે, તેઓ 'તીર્થ'[3] પ્રવર્તાવનાર છે, તેઓ સ્વયંસંબુદ્ધ છે, તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ, સિંહરૂપ, શ્રેષ્ઠ પુંડરીકરૂપ, તથા શ્રેષ્ઠ ગજેન્દ્રરૂપ છે, તેઓ લોકમાં ઉત્તમ લોકના નાથ, લોકના હિતકર, લોકના પ્રદીપરૂપ, તથા લોકને ઉજાળનાર છે, તેઓ અભયદાતા છે ચક્ષુદાતા છે, માર્ગદાતા છે, શરણદાતા છે, અને બોધિદાતા છે, તેઓ ધર્મદાતા છે, ધર્મની દેશના કરનારા છે, ધર્મના નાયક છે, ધર્મના સારથિ છે, તથા ચાર સંસારગતિનો નાશ કરનાર ધર્મરૂપી ચક્રવાળા છે, તેમને ઉત્તમ તેમ જ કદાપિ સ્ખલિત ન થનાર જ્ઞાન અને દર્શન છે, તેમણે આત્માની શક્તિઓને ઢાંકનાર કર્મને દૂર કર્યું છે, તેઓ જાતે જિન એટલે કે જીતનાર

---

૧ આ તથા પછીના પાનમાં ઉતારેલો વિધિ શબ્દશ નથી તે વિધિ કેવા પ્રકારનો છે તેનો અજૈન વાચકને ખ્યાલ આવે તે માટે તેનું અહીં દિગ્દર્શન જ કરાવ્યું છે

૨ 'અર્હંત' એટલે કે અતિશય પૂજાને જે યોગ્ય છે તે અથવા 'અરિહંત' પાઠ લઈએ તો મોહાદિ અરિ-શત્રુ નો નાશ કરનાર 'ભગવાન' એટલે 'ભગ' વાળા ભગ એટલે જ્ઞાન, માહાત્મ્ય, યશ વૈરાગ્ય મુક્તિ, રૂપ, વીર્ય, પ્રયત્ન ઇચ્છા, શ્રી, ધર્મ, અને ઐશ્વર્ય

૩ 'તીર્થ' એટલે નદી વગેરેમાં ઊતરવાનો આરો આરા વગર જેમ નદીમાં ગમે ત્યાંથી ન ઊતરી શકાય, તેમ ધર્મરૂપી તીર્થ વિના ગમે ત્યાંથી સંસારસાગર ન તરી શકાય

હોઈ, બીજાને પણ જિતાડનાર છે, તેઓ જાતે તરેલા હોઈ, બીજાને તારનાર છે, તેઓ જાતે બુદ્ધ હોઈ, બીજાને બોધ કરાવનારા છે, તેઓ સર્વજ્ઞ છે, તથા સર્વદર્શી છે, અને તેઓ શિવ, અચલ, અરુજ (રોગની બાધારહિત), અનંત, અક્ષય, અ યાબાધ, તથા અપુનરાવર્તી એવુ સિદ્ધગતિ નામનુ ઉત્તમ સ્થાન પામેલા છે, તેવા ભયને જીતનાર જિનોને નમસ્કાર '[1]

ત્યાર બાદ 'હું અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન એ બધા જિનોને મન વાણી અને કાયાથી વદુ છું' એમ બોલી, જિનપ્રતિમાને નીચે પ્રમાણે વદન કરવુ

'અર્હંત ભગવાનની મૂર્તિની વદના માટે, પૂજન માટે, સત્કાર માટે, અને સમાન માટે — કે જેથી બોધિનો લાભ થાય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય — હું વધતી જતી શ્રદ્ધા, મેધા, ધૃતિ ધારણા તથા અનુસ્મરણ સાથે શરીરના અન્ય વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી, મૌન અને ધ્યાનપરાયણ બનુ છુ ' તે કાર્યોત્સર્ગ (ધ્યાનાદિ) થી પરવારી 'નમો અરિહતાણ ' ઇ વગેરે બોલી નમસ્કાર કરવા ત્યાર બાદ આ સમયમા ભારતવર્ષમા જે ૨૪ તીર્થંકરો થઈ ગયા, તેમના નામ દઈ તેમની સ્તુતિ કરવી જેમકે 'લોકમા પ્રકાશ કરનાર, ધર્મરૂપી તીર્થ[2] પ્રગટ કરનાર, તથા કેવલજ્ઞાની ચોવીશે અર્હત જિનોની હું સ્તુતિ કરુ છુ આ પ્રમાણે મે સ્તુતિ કરેલા જિનોના એ, નિર્મલ તથા જરામરણ વિનાના ચોવીસે તીર્થંકરો મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ[3] તે લોકોત્તમ સિદ્ધ પુરુષો આરોગ્ય, બોધિ અને ઉત્તમ સમાધિ મને અર્પો ચદ્રથી પણ વધુ નિર્મલ, સૂર્ય કરતા પણ વધુ પ્રકાશક તથા સ્વયભૂરમણ સાગર કરતા પણ વધુ ગભીર એવા તે સિદ્ધો મને પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવો ' આ પ્રમાણે ચોવીસ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરી, સર્વ લોકમા આવેલી જિનપ્રતિમાઓના વદન માટે કાયોત્સર્ગ કરવો ત્યાર બાદ, જગતમા દીવાની ગરજ સારનાર શાસ્ત્રની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવી

---

૧. આ સ્તુતિને 'શક્રસ્તવ' કહે છે

૨. અર્હંત પ્રણીત ધર્મ. — ટીકા

૩. ટીકામા શકા ઉઠાવી છે કે, જિનો તો વીતરાગ છે, એટલે તેમની સ્તુતિથી તેમને પ્રીતિ થતી નથી, કે તેમની નિંદાથી તેમને દ્વેષ થતો નથી, તો પછી તેમને 'પ્રસન્ન થાઓ' એમ કહેવાની શી જરૂર છે ? તેનો જવાબ એ આપ્યો છે કે, તેમની સ્તુતિ કરવાથી તે ભલે પ્રસન્ન ન થતા હોય પણ આપણુ ચિત્ત તો શુદ્ધ થાય છે જ, તેમજ આપણાં કર્મ પણ ક્ષય પામે છે

'ભારત વગેરે ક્ષેત્રોમાં સિદ્ધાંતની સ્થાપના કરનાર ભગવાનોને હું પ્રથમ નમસ્કાર કરું છું. પછી, અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનું પડળ નાશ કરનાર, મર્યાદા ધારણ કરનાર, મોહજાળનો ભેદ કરનાર, તથા સુરગણો નરેંદ્રો વગેરેથી પૂજિત એવા સિદ્ધાંતને નમસ્કાર કરું છું. જન્મ, જરા, મરણ અને શોકનો નાશ કરનાર, કલ્યાણમય, પુષ્કળ અને વિશાળ સુખની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તથા દેવો દાનવો અને નરેંદ્રના સમૂહોથી પૂજિત એવા એ ધર્મનું બળ મેળવ્યા બાદ કયો માણસ પ્રમાદ કરે? એ પ્રસિદ્ધ જિનમતને હું એકાગ્રતાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું, કે જે જિનમતથી દેવ નાગ સુપર્ણ-કિંનરગણ વગેરેથી આદરપૂર્વક પૂજિત એવા સંયમરૂપી ચારિત્રની સદા વૃદ્ધિ થાય છે. જેમાં જ્ઞાન પ્રતિષ્ઠિત છે, એ જિનમત વિજય પામો, હંમેશ વૃદ્ધિ પામો!' ત્યાર બાદ એ જિનમતની વંદના માટે કાયોત્સર્ગ કરે, તથા તેની સ્તુતિ કરે. ત્યાર બાદ સિદ્ધોને આ પ્રમાણે નમસ્કાર કરે:

'સર્વે સિદ્ધો, જેઓ કૃતકૃત્ય થયા છે, બુદ્ધ થયા છે, સંસારનો પાર પામ્યા છે, ક્રમપૂર્વક[1] મુક્તિ પામ્યા છે, તેમ જ લોકના અગ્રભાગમાં સ્થિત છે, તેમને સદા નમસ્કાર.' આમ સર્વ સિદ્ધોને નમસ્કાર કર્યા બાદ વર્તમાન તીર્થંકર મહાવીરસ્વામીની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે:

'જે દેવોનો પણ દેવ છે, તથા જેને દેવો હાથ જોડી નમસ્કાર કરે છે, તેવા દેવેંદ્રો વડે પૂજિત મહાવીરને હું માથા વડે વંદન કરું છું. કેવળજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાવીર ભગવાનને કરેલો એક પણ નમસ્કાર પુરુષ કે સ્ત્રી ગમે તેને સંસારમાંથી તારે છે.'

ત્યાર બાદ પ્રવચનની સેવા કરનારા, શાંતિ કરનારા, અને શ્રદ્ધાવંત જીવોને સ્વસ્થતા આપનારા દેવોની આરાધનાને અર્થે કાયોત્સર્ગ કરવો, ત્યાર બાદ ફરી તે જ વિધિથી બેસીને પહેલાંની પેઠે 'નમોત્થુણં અરિહંતાણં' સ્તોત્રનો પાઠ કરવો, ત્યાર બાદ કહેવું:

'હે વીતરાગ, હે જગદ્ગુરુ, તમારો જય! હે ભગવાન તમારા પ્રભાવથી મને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય થાઓ, તમે બતાવેલા માર્ગને અનુસરવાની વૃત્તિ મારામાં પ્રગટ થાઓ, મેં ઇચ્છેલા અર્થોની સિદ્ધિ થાઓ, લોકવિરુદ્ધ કર્મોનો મારાથી ત્યાગ થાઓ; મારા વડે ગુરુજનોની પૂજા થાઓ; મારા વડે પરમાર્થ સધાઓ; મને સદ્ગુરુનો સંબંધ થાઓ, અને તેમનાં વચનોનું પાલન મરતા સુધી, અખંડ રીતે હું કરું!'

આ ચૈત્યવંદનનો વિધિ છે.

---

૧. એટલે કે અકસ્માત્ નહીં, પણ સાધનાદિ કરીને.

૬

આત્મજ્ઞાનનાં સાધન

आत्मज्ञान ए ज मोक्ष

વાસ્તવિક રીતે તો આત્મા પોતે જ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ છે. મોહનો ત્યાગ કરી આત્મામાં આત્માને આત્મા વડે જાણવો, તે જ આત્માનું ચારિત્ર છે, તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે, અને તે જ આત્માનું દર્શન (શ્રદ્ધા) છે. આત્માના અજ્ઞાનને કારણે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથી જ દૂર થઈ શકે. આત્મજ્ઞાન વિનાના માણસો ગમે તેટલું તપ કરે, પણ તેથી તેમનું દુઃખ દૂર ન થાય. ચેતનસ્વભાવી આત્મા જ કર્મના સંબંધથી શરીરી થાય છે પરંતુ તે જ આત્મા ધ્યાનાગ્નિથી પોતાનાં કર્મો બાળી નાખે છે, ત્યારે નિરંજન અને સિદ્ધ બને છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો અને ઇંદ્રિયો વડે જિતાયેલો આ આત્મા જ સંસાર છે; અને તે કષાયો અને ઇંદ્રિયોને જીતનારો આત્મા જ મોક્ષ છે, એમ બુદ્ધિમાન પુરુષો કહે છે [૪/૧૫]

चार कषायोंनो जय

ઉપર જે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર કષાયો જણાવ્યા, તેમના દરેકના ચાર ચાર ભેદ છે. તેમનો પહેલો પ્રકાર સંજ્વલન કહેવાય છે. તે તૃણના અગ્નિની માફક એકદમ સળગી ઊઠે છે, અને એક પખવાડિયા જેટલી મુદત સુધી રહે છે. તેની તીવ્રતા સર્વવિરતિનો એટલે કે સર્વ સપાપ પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરવા જેટલી નહિ, પણ તેમાં સ્ખલન અને માલિન્ય કરવા જેટલી જ હોય છે. બીજો પ્રકાર તે 'પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય' છે. તેની તીવ્રતા એવી હોય છે કે, તે અમુક અંશે વિરતિ (પ્રત્યાખ્યાન) થવા દે છે, પણ સંપૂર્ણ વિરતિ નથી થવા દેતી. તેની સ્થિતિ ચાર માસની મનાય છે. ત્રીજો

પણ પ્રલયમાંથી બચાવવાને શક્તિમાન એવા મહાવીર જેવા પુરુષોએ જે ક્ષમાનો આશરો લીધો, તો કેળ જેટલી તુચ્છ શક્તિવાળો તું કેમ નથી લઈ શકતો? તેં એવું પુણ્ય કેમ ન કર્યું, કે જેથી તને કોઈ બાધા જ ન કરી શકે? તારી એ ભૂલનો પસ્તાવો કરી, અત્યારે તો તારે ક્ષમા સ્વીકારવી જ આવશ્યક છે. કોઈ તને મર્મવેધી વાક્યો સંભળાવે તો તારે એમ વિચારવું કે, એ જો સાચાં હોય તો મારે ગુસ્સે થવાની શી જરૂર છે? અને જો ખોટાં હોય તો પણ ગાંડાના બોલવા ઉપર ગુસ્સો કરવાની શી જરૂર છે? કોઈ આપણો વધ કરવા આવે તો વિચારવું કે, મને મારી શકે તેવાં તો મારાં કર્મો જ છે; તો પછી આ બિચારો નકામો પોતાના અભિમાનથી પાપકર્મ બાંધે છે. સર્વ પુરુષાર્થને ચોરી જનાર ક્રોધ ઉપર તને ક્રોધ નથી આવતો; પરંતુ નજીવો અપરાધ કરનાર બીજા ઉપર તને ક્રોધ આવે છે, તે કેવું?

૨. માન

વિનય, વિદ્યા અને શીલનું તેમ જ ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થોનું ઘાતક માન છે; તે વિવેકબુદ્ધિરૂપ આંખ ફોડી નાખે છે, તેથી લોકને આંધળો બનાવનાર કહેવાય છે. જાતિ, લાભ, કુલ, ઐશ્વર્ય, બળ, રૂપ, તપ અને વિદ્યા એ આઠ પ્રકારના મદ કરીને પરિણામે માણસ એ આઠેયને હીન પ્રકારનાં પ્રાપ્ત કરે છે. દોષરૂપી શાખાઓને ઊંચી ફેલાવનાર, અને ગુણરૂપી મૂળને નીચે લઈ જનાર માનરૂપી વૃક્ષને માર્દવરૂપી નદીપ્રવાહથી ઉખેડી નાખવું જોઈએ [૪/૧૨-૪]

૩. માયા

માયા એ અસત્યની જનની છે; શીલરૂપી વૃક્ષને કુહાડીરૂપ છે. અવિદ્યાની જન્મભૂમિ છે અને દુર્ગતિનું કારણ છે. કુટિલતામાં કુશળ, પાપકર્મ કરનારા અને બગલા જેવા માયાવી પુરુષો જગતને છેતરીને પોતાની જાતને જ છેતરે છે; કારણ કે તેઓ તેમ કરીને પોતાના ધર્મ અને સદ્‌ગતિનો જ નાશ કરે છે. આખા જગતનો દ્રોહ કરનારી એ માયારૂપી

સર્પિણીને જગતના આનંદનું કારણ એવી ઋજુતા (સરળતા) રૂપી મહા ઔષધથી જીતવી [૪/૧૫-૭]

૪ લોભ

લોભ એ સર્વ દોષોની ખાણ છે, ગુણોનો ગ્રાસ કરી જનાર રાક્ષસ છે, દુખરૂપી વેલનો કંદ છે, અને ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થોનો નાશક છે લોભ શરૂઆતમાં તો બહુ થોડો દેખાય છે, પણ પછી કૂદકે ને ભૂસકે વધતો જાય છે. તદ્દન ગરીબને સો જ જોઈએ છે, સોવાળાને હજાર જોઈએ છે, હજારવાળાને લાખ જોઈએ છે, લાખવાળાને કરોડ જોઈએ છે, કરોડવાળાને રાજાપણું જોઈએ છે, રાજાને ચક્રવર્તીપણુ જોઈએ છે, ચક્રવર્તીને દેવપણું જોઈએ છે, દેવને ઇન્દ્રત્વ જોઈએ છે, અને ઇંદ્રપણું મળ્યા પછી પણ ઇચ્છાની નિવૃત્તિ તો થતી જ નથી લોભરૂપી અતિ ઊંડા સાગરને બુદ્ધિમાન પુરુષે સંતોષરૂપી સેતુ બાંધી આગળ વધતો અટકાવવો. ટૂંકામાં, ક્ષમાથી ક્રોધને, મૃદુતાથી માનને, ઋજુતાથી માયાને અને સંતોષથી લોભને જીતવો [૪/૧૮-૨૩]

પાંચ ઇંદ્રિયોનો જય

પરંતુ ઇંદ્રિયોને જીત્યા વિના કષાયો જીતી શકાતા નથી સોનાને પિગાળવું હોય તો પ્રજ્વલિત અગ્નિ જ જોઈએ જેના ઇંદ્રિયરૂપી ઉન્માર્ગગામી ચંચળ અશ્વો અનિયંત્રિત છે, તેને તેઓ ઝટ નરકરૂપી અરણ્યમાં ખેંચી જાય છે જે માણસ ઇંદ્રિયોથી જિતાયેલો છે, તેને કષાયો ઝટ અભિભૂત કરી શકે છે બળવાન પુરુષોએ પહેલાં જેની એક ઈંટ ખેંચી કાઢી હોય, તેની ભીંતને પછી ગમે તેવા માણસો તોડી શકે છે ન જિતાયેલી ઇંદ્રિયો માણસના કુળનો નાશ કરે છે, તેનું અધઃપતન સાધે છે, તેને નિયંત્રણમાં નખાવે છે, કે તેનો વધ કરાવે છે. હાથિણીનું સ્પર્શસુખ અનુભવવા ઝાંઝ ભરતો હાથી તે જ ક્ષણથી બંધનનું દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. અગાધ પાણીમાં વિચરનારું માછલું પણ આંકડા ઉપરના ગલનો સ્વાદ કરવા જતાં માછીના હાથમાં સપડાય છે હાથીના મદની ગંધથી

લોભાયેલો ભમરો તેના કપોલસ્થલ ઉપર જતા તેના સૂપડા જેવા કાનના ઝપાટામા આવી મરણ પામે છે સુવર્ણ સમાન પ્રકાશિત જ્વાલાના તેજથી મોહિત થયેલો પતંગ તેમા પડી તત્ત મૃત્યુ પામે છે અને હરણ પણ મનોહર ગીત સાભળવા જતા પારધીના બાણથી વીંધાઈ જાય છે આમ એક એક વિષયને સેવવા જતા જ મરણ પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યા પાચે વિષયો સાથે ભોગવનારાની શી વલે થાય? [૪/૨૮-૩૩]

ટીકામા આપેલા એ જ વિષયને લગતા શ્લોકોનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે ઇંદ્રિયોની સર્વથા અપ્રવૃત્તિ એ કાંઈ ઇંદ્રિયવિજય ન કહેવાય ઇંદ્રિયોના વિષયોમાથી રાગદ્વેષ ચાલ્યા જાય, તો પછી ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ પણ ઇંદ્રિયજય જ છે સમીપ આવેલા વિષયોનો ઇંદ્રિયોને સગ જ ન થાય એમ બનવુ અશક્ય છે, પરતુ તે વિષયોમાથી રાગદ્વેષ તો જરૂર દૂર કરી શકાય વિષયોમા પોતામા પ્રિયપણુ કે અપ્રિયપણુ કાંઈ નથી એક જ વિષય અમુક હેતુઓથી પ્રિય પણ થાય છે કે અન્ય હેતુઓથી અપ્રિય પણ થાય છે માટે, વિષયોનુ પ્રિયપણુ કે અપ્રિયપણુ ઔપાધિક છે એમ વિચારી, તેમા રાગદ્વેષ દૂર કરવા

મનશુદ્ધિ

એ ઇંદ્રિયોનો જય મન શુદ્ધિ વડે જ થઈ શકે તેમ છે મન શુદ્ધિ વિના યમ નિયમ વગેરેથી કરેલો કાયક્લેશ વૃથા જ જાય છે. અનિયમમા પણ પ્રવૃત્તિ કરનારો તથા નિરકુશ રીતે ભટકનારો મનરૂપી રાક્ષસ ત્રણે જગતને સસારરૂપી ચકરાવામા ધકેલી રહ્યો છે મુક્તિ પામવાની ઇચ્છાથી તપ તપતા મનુષ્યોને પણ ચંચળ ચિત્ત વટોળિયાની પેઠે ગમે ત્યાક ખેચી જાય છે મનનો નિરોધ કર્યા વિના જે યોગમાર્ગમા આરૂઢ થવા માગે છે, તે પગ વડે ચાલીને બીજે ગામ જવા ઇચ્છનાર પાંગળા જેવો હાસ્યને પાત્ર છે મનનો નિરોધ થતા જ્ઞાન વગેરેને આવરનારા કે વીર્ય વગેરેને અતરાય કરનારાં પ્રબળ કર્મોનો* પણ નિરોધ થઈ

* તેમની વિગત માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન ૧૩

જાય છે, પરંતુ જેનું મન નિરુદ્ધ નથી, તેનાં તે કર્મો ઊલટાં વધે છે. માટે મુક્તિને ઇચ્છનારાઓએ આખા જગતમાં ભટક્યા કરનારા મનરૂપી વાંદરાને પ્રયત્નપૂર્વક નિયંત્રણમાં લાવવો જોઈએ. પૂર્વેના આચાર્યોએ મનની શુદ્ધિને નિર્વાણમાર્ગને પ્રકાશિત કરનારી, તથા કદી ન ઓલવાતી દીવી કહીને વર્ણવી છે. મનની શુદ્ધિ હોય તો અવર્તમાન ગુણો પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. પરંતુ તે ન હોય તો વર્તમાન ગુણોનો પણ અભાવ થાય છે. માટે ગમે તેમ કરીને બુદ્ધિમાને મનશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. આંખો વિનાનાને જેમ દર્પણ નકામું છે, તેમ મનની શુદ્ધિ વિનાના તપસ્વીનું ધ્યાન સર્વથા નકામું છે. માટે સિદ્ધિની ઇચ્છાવાળાએ મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ પ્રયત્ન કરવો. તે વિનાનાં તપ, અધ્યયન, વ્રત વગેરેથી કરેલું કાયપીડન વ્યર્થ છે. [૪/૩૪-૪૪]

રાગદ્વેષનો જય

મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો રાગદ્વેષને જીતવા. તે બે દૂર થતાં જ આત્માની મલિનતા દૂર થાય છે, અને તે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. યોગીઓ મહાપ્રયત્ને મનને આત્મામાં લીન કરતા જાય છે, પરંતુ રાગદ્વેષ અને મોહ ચડી આવીને તેને અન્યત્ર ખેંચી જાય છે. ગમે તેટલું રક્ષણ કરતા હોઈએ, પણ થોડું પણ બહાનું મળતાં રાગાદિ પિશાચો મનને વારંવાર છેતરીને પોતાને વશ કરી લે છે. આંધળો માણસ જેમ આંધળાને ખાડામાં નાખે, તેમ રાગાદિ અંધકારથી નાશ પામેલી વિવેકદૃષ્ટિવાળું મન માણસને નરકરૂપી ખાડામાં નાખે છે. [૪/૪૫-૮]

સમત્વ

માટે નિર્વાણપદની આકાંક્ષાવાળા માણસોએ પ્રમાદ કર્યા વિના સમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુને જીતવો જોઈએ. સમત્વરૂપી અતિ આનંદદાયક પાણીમાં ડૂબકું મારતાં વેંત જ રાગદ્વેષરૂપી મેલ ધોવાઈ જાય છે. એક અર્ધ ક્ષણ પણ સમત્વનું અવલંબન લેવાથી જેટલો કર્મક્ષય થાય છે, તેટલો તીવ્ર તપ કરવાથી કરોડો જન્મે પણ નથી થતો. આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન

થવાથી પ્રાપ્ત થતી સમત્વરૂપી સળી વડે સાધુ કર્મ અને જીવને જુદાં પાડે છે. સમત્વરૂપી સૂર્યથી રાગાદિ અંધકારનો નાશ થતાં યોગીઓ પોતાની અંદર પરમાત્માનું સ્વરૂપ દેખી શકે છે. સમત્વ પામેલા સાધુના પ્રભાવથી નિત્યનાં વૈરી પ્રાણીઓ પણ પરસ્પર મૈત્રી કરે છે. [૪/૪૯-૫૪]

निर्ममत्व

એ સમત્વ પણ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓનું અવલંબન આવશ્યક છે. તે ભાવનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

१ अनित्यता-भावना

આ જગતમાં જે સવારમાં હોય છે, તે મધ્યાહ્‌ને દેખાતું નથી; જે મધ્યાહ્‌ને હોય છે, તે રાત્રે દેખાતું નથી; એ પ્રમાણે પદાર્થોની અનિત્યતા સર્વત્ર છે. સર્વ પુરુષાર્થના આધારરૂપ પ્રાણીઓનાં શરીર પ્રચંડ પવનથી કંપતા વાદળા જેવાં વિનશ્વર છે; લક્ષ્મી મોજાં જેવી ચંચળ છે, સંગમો સ્વપ્ન જેવા છે, અને યૌવન વંટોળિયાથી ઊડેલા રૂ જેવું છે. આ પ્રમાણે જગતનું અસ્થિર સ્વરૂપ સ્થિર ચિત્તે હર ક્ષણે વિચારવું. તેનાથી તૃષ્ણારૂપી કાળી નાગણને વશ કરનાર મંત્ર જેવું નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. [૪/૫૫-૬૦]

२ अशरण-भावन

ઇંદ્રો ઉપેંદ્રો વગેરે પણ જે મૃત્યુના પંજામાથી છૂટકી શકતા નથી, તે મૃત્યુના ભયમાંથી પ્રાણીને કોણ શરણ આપી શકે તેમ છે? પિતા, માતા, બહેન ભાઈ, પુત્રો ગેરે જોઈ રહ્યા હોય છે ને અસહાય જીવને કર્મ યમને ઘેર પહોંચાડે છે. સ્વકર્મોથી મૃત્યુને વશ થતાં સ્વજનોને જોઈને લોકો શોક કરે છે, પરંતુ પોતાનાં કર્મો વડે નાશ પામતા પોતાના આત્માનો શોક તે મૂઢબુદ્ધિવાળાઓ કરતા નથી. દાવાગ્નિથી ભભકતા વનમાં જેમ મૃગના બચ્ચાનું કોઈ શરણ નથી, તેમ દુઃખરૂપી દાવાગ્નિથી સળગતા સંસારરૂપી વનમાં પ્રાણીનું કોઈ શરણ નથી. [૪/૬૧-૪]

३ संसार भावना

આ સંસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર પ્રાણી નટની પેઠે કોઈ વાર વેદવિત્ શ્રોત્રિય થાય છે, તો કોઈ વાર ચાંડાળ થાય છે, કોઈ વાર શેઠ બને છે, તો કોઈ વાર નોકર બને છે, કોઈ વાર પ્રજાપતિ બ્રહ્મા બને છે, તો કોઈ વાર ક્ષુદ્ર કીડો થાય છે સંસારી જીવ ભાડાની કોટડીની માફક કઈ યોનિમા નથી જતો અને કઈ યોનિમાથી નથી નીકળતો? આ સમસ્ત લોકાકાશમા[1] વાળની અણી જેટલુ પણ કોઈ સ્થાન બાકી નથી કે જ્યા જીવ પોતાનાં કર્મને લીધે ગયો ન હોય [૪/૬૫૭]

४ एकत्व भावना

જીવ એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે; એકલો જ મરણ પામે છે, અને કરેલા કર્મો પણ એકલો જ ભોગવે છે તેણે ભેગું કરેલું દ્રવ્ય બીજા જ ભેગા થઈને ભોગવે છે, પરંતુ તે પોતે તો નરકમા જઈ પોતાના કર્મોના ફળ જ ભોગવે છે [૪/૬૮૯]

५ अन्यत्व भावना

જે માણસ દેહ, ધન અને બંધુઓથી પોતાના આત્માને ભિન્ન ભિન્ન જુએ છે, તેને પછી શોકબાણ ક્યાથી લાગવાના? [૪/૭૧]

ટીકામાથી વિશેષ વિવરણ અન્યત્વ એટલે ભેદ — વિલક્ષણતા આત્મા અને દેહ વગેરેમા અન્યત્વ ઉઘાડુ દેખાય છે દેહ વગેરે ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય છે, પરંતુ આત્મા તો અનુભવગોચર છે તેઓમા અનન્યત્વ કેવી રીતે સંભવે? જેમને દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે એવુ જ્ઞાન છે, તેમને પછી દેહાદિ નિમિત્તે કેવી રીતે

૧ આકાશના જે ભાગમા જીવ-અજીવ દ્રવ્યો રહેલા છે, તે ભાગ 'લોક' અથવા લોકાકાશ કહેવાય છે તેથી બહાર 'અલોકાકાશ' છે જુઓ આ માળાનુ 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૧૬૨ (ત્રીજી આવૃત્તિ)

દુઃખ થાય? નમિરાજાને આત્મા અને ધન વચ્ચે અનન્યત્વનું જ્ઞાન હતું, તેથી મિથિલાનગરી બળતી સાંભળીને પણ તેને કાંઈ ન થયું. જે માણસને સગાસંબંધીઓથી આત્મા જુદો છે એવું જ્ઞાન છે, તેને પિતૃદુઃખ આવી પડે તોપણ દુઃખ નથી થતું, અને જેને તેવું જ્ઞાન નથી, તે દાસદુઃખથી પણ મૂર્છિત થઈ જાય છે.

અશુચિત્વ ભાવના

રસ, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર, આંતરડાં અને વિષ્ઠા જેવી અપવિત્ર વસ્તુઓના સ્થાનરૂપ શરીર કેવી રીતે પવિત્ર કહેવાય? આંખ, કાન, નાક, મુખ અને અધોદ્વારરૂપી છિદ્રોમાંથી મળ નીકળ્યા કરવાથી ચીકણા અને દુર્ગંધી રહેતા શરીરમાં પણ શુચિત્વનું અભિમાન કરવું એ મહામોહનું લક્ષણ છે[1] [૪/૭૨-૩]

૭ આસ્રવ-ભાવના

મન, વાણી અને કાયાની પ્રવૃત્તિઓથી જ શુભાશુભ કર્મ જીવમાં આસ્રવે છે — દાખલ થાય છે, માટે તેમને આસ્રવો કહે છે મૈત્રી, મુદિતા, કરુણા અને ઉપેક્ષારૂપી ભાવનાઓથી વાસિત થયેલા ચિત્તથી શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને કષાયો તથા વિષયોથી આક્રાંત થયેલા ચિત્ત વડે અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે જે વાણી સત્ય હોય છે, તથા શાસ્ત્રજ્ઞાન અનુસાર હોય છે, તેનાથી શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેનાથી વિપરીત વાણીથી અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી જ રીતે અસત્ પ્રવૃત્તિઓથી રહિત (અને ધ્યાનાદિ વખતે નિશ્ચેષ્ટ) શરીર વડે શુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ સતત હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યાપૃત શરીરથી અશુભ કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપી કષાયો (મલિન વૃત્તિઓ), હાસ્ય, રતિ, અરતિ,

---

૧. શરીર વિષે અપવિત્રતાની કે જુગુપ્સાની ભાવના કરવાથી મદ, અભિમાન અને કામવાસના દૂર થાય છે, અને તેના પ્રત્યે નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. —ટીકા

ભય, શોક, જુગુપ્સા, (સ્ત્રીની) પુરુષ માટેની કામેચ્છા, (પુરુષની) સ્ત્રી માટેની કામેચ્છા, અને (નપુંસકની) સ્ત્રી–પુરુષ બંનેની મિશ્ર કામેચ્છા, — એ નવ નોકષાય અથવા કષાયના સહચારીઓ; શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ વિષયો; મન–વાણી–કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપી યોગો; અજ્ઞાન, સંશય, વિપર્યય, રાગ, દ્વેષ, સ્મૃતિભ્રંશ, ધર્મનો અનાદર અને યોગદુષ્પ્રણિધાનરૂપી આઠ પ્રકારના પ્રમાદો, અવિરતિ (કોઈપણ બાબતમાં નિયમનો અભાવ); મિથ્યાત્વ; તથા આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન એ બધાં અશુભકર્મનાં હેતુભૂત છે.[1] [૪/૭૪-૮]

૮ સંવરભાવના

ઉપર જણાવેલો સર્વ આસ્રવોનો નિરોધ તે 'સંવર' કહેવાય જે જે ઉપાયથી જે જે આસ્રવનો રોધ થઈ શકતો હોય, તે તે આસ્રવના નિરોધ માટે તે તે ઉપાય બુદ્ધિમાને યોજવો. જેમકે ક્ષમાથી ક્રોધને રોકવો, મૃદુભાવથી માનને રોકવું, સરળતાથી માયાને રોકવી, સંતોષથી લોભને રોકવો, અખંડ સંયમ વડે ઇંદ્રિયોના ઉન્માદથી પ્રબળ બનેલા વિષ જેવા વિષયોને દૂર કરવા, મન–વાણી–કાયાના બરાબર નિયંત્રણ (ગુપ્તિ)થી મન–વાણી–કાયાના યોગો (વ્યાપારો)ને રોકવા, અપ્રમાદથી પ્રમાદને રોકવો, સદોષ વ્યાપારોના ત્યાગ વડે અવિરતિને રોકવી, સમ્યગ્દર્શન વડે મિથ્યાત્વને રોકવું તથા શુભ ધ્યાન[2] વડે આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનને રોકવાં એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક સંવર સાધવો [૪/૭૯-૮૫]

---

૧. જુદાં જુદાં કયાં કાર્યોથી કયા કયાં કર્મો બંધાય છે, તેનું વિગતવાર વર્ણન ટીકામાં છે. તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૩.

૨. ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન એ બે શુભ ધ્યાનો કહેવાય છે. ધાર્મિક વિષયનું ચિંતન તે ધર્મધ્યાન; અને આત્માના શુભ્ર સ્વરૂપનું ધ્યાન તે શુકલધ્યાન. તેમના પારિભાષિક અર્થ અને વિગતો આગળ પ્રકરણ ૭, ૮, ૯માં આવશે.

૭ નિર્જરા ભાવના

સંસારના કારણભૂત કર્મોને આત્મા ઉપરથી ખેરવી નાખવા તેને પરિભાષામાં 'નિર્જરા' કહે છે તે સકામ અને અકામ એમ બે પ્રકારની છે સયમી પુરુષો ઇરાદા પૂર્વક તપ આદિ ઉપાયો વડે કર્મ ખંખેરી નાખે છે, તે 'સકામ નિર્જરા' કહેવાય, પરતુ અન્ય પ્રમાદી જીવોનુ કર્મ તેનું ફળ ભોગવાયા બાદ દૂર થાય છે, તે 'અકામ નિર્જરા' કહેવાય બધાયેલુ કર્મ બે રીતે છૂટુ પડે છે કાતો તેનું ફળ ભોગવાઈ જવાથી તે આપોઆપ છૂટુ પડી જાય છે, અથવા તપ આદિ ઉપાયો વડે તેનુ ફળ ભોગવાતા પહેલા તેને છૂટુ પાડી શકાય છે જેમ સોનું અશુદ્ધ હોય તો પણ અગ્નિ વડે તેને શુદ્ધ કરી શકાય છે, તેમ તપરૂપી અગ્નિ વડે કર્મો બંધાવાથી મલિન થયેલો જીવ પણ શુદ્ધ થઈ શકે છે.

તપ

અનશન[1] (ઉપવાસ), ઊણું પેટ રાખીને ખાવુ (ઊણોદરી),[2] વિવિધ વસ્તુઓની લાલચને ટૂંકાવવી (વૃત્તિસંક્ષેપ),[3] ઘી, દૂધ, દારૂ, તથા મધ વગેરે વિકારકારક રસોનો ત્યાગ કરવો (રસપરિત્યાગ), બધા વિનાના એકાત સ્થાનમા વસવુ (વિવિક્તશય્યાસનસલીનતા), અને ટાઢમા, તડકામા કે વિવિધ આસનાદિક વડે શરીરને કસવુ (કાયક્લેશ), એ ૭ બાહ્ય તપના

---

૧ અનશન એટલે કે આહારત્યાગ બે પ્રકારનો હોય છે થોડા વખત સુધીનો (ઇત્વરિક) કે યાવજ્જીવિક તેમા ઇત્વરિક અનશન મહાવીરના તીર્થમા છ માસ સુધીનુ છે, ઋષભદેવના વખતમા એક વર્ષ સુધીનુ હતુ, અને વચલા ૨૨ તીર્થંકરોના વખતમા આઠ માસ સુધીનું હતુ

૨ સામાન્ય રીતના ૩૨ કોળિયા એ પુરુષનો આહાર છે, અને ૨૮ કોળિયા એ સ્ત્રીનો આહાર છે તેમાથી જેટલા ઓછા કરે તેટલા પૂરતુ ઊણોદરી તપ થાય. સામાન્ય રીતે ૮ કોળિયા કે ૧૨ કોળિયા કે ૧૬ કોળિયા એવો નિયમ લેવાય છે

૩ 'વૃત્તિસંક્ષેપ' એટલે જે જોઈતી વસ્તુઓ માગી લાવવાની હોય, તેમનો 'બે ત્રણ ઘેરથી જ માગીશ', 'એક શેરીમાથી જ માગીશ' વગેરે નિયમો વડે સક્ષેપ સાધવો

પ્રકાર છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, શુશ્રૂષા (વૈયાવૃત્ય), સ્વાધ્યાય, વિનય, (અહંત્વ-મમત્વના ત્યાગરૂપ) વ્યુત્સર્ગ, અને ધ્યાન — એ ૭ આભ્યંતર તપના ભેદો છે.[1] એ તપરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય છે, તેની સાથે જ સંયમી પુરુષ ગમે તેવાં અક્ષય કર્મોનો પણ ક્ષય કરી નાખે છે. [૪/૮૬-૯૧]

૧૦. ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના 'કેવળજ્ઞાની જિનોએ આ ધર્મ સારી રીતે કહેલો છે, તેનું આલંબન લેનારો પ્રાણી ભવસાગરમાં ડૂબી મરતો નથી', એ પ્રમાણે ચિંતન કરવું, એ ધર્મભાવના કહેવાય. ધર્મ નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકારનો છે: સંયમ, સત્ય, શૌચ, બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા, તપ, ક્ષમા, મૃદુતા, ઋજુતા, અને ત્યાગ.

ટીકામાં આપેલું વિશેષ વિવરણ: ઉપર જણાવેલ દશ પ્રકારના ધર્મમાંથી સંયમ સત્તર પ્રકારનો છે: પાંચ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, પાંચ અવ્રતનો ત્યાગ, ચાર કષાયનો જય, અને મન-વચન-કાયાની વિરતિ. તેના સત્તર પ્રકાર બીજી રીતે આમ પણ ગણાવાય છે: પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, બે ઇંદ્રિયવાળાં, ત્રણ ઇંદ્રિયવાળાં, ચાર ઇંદ્રિયવાળાં અને પાંચ ઇંદ્રિયવાળાં પ્રાણીઓને મન-વાણી-કાયાથી, તેમજ કરવા-કરાવવા-અનુમતિ આપવાથી એ પ્રકારે વધ-ક્લેશ આદિ ન કરવાં તે નવ પ્રકાર, જીવજંતુ રહિત સ્થળને આંખે જોઈ તપાસીને શયન આસનાદિ કરવાં તે પ્રેક્ષ્યસંયમ; આંખે જોયા બાદ પણ તે સ્થળને રજોહરણ વગેરેથી સાફ કરીને બેસવું-સૂવું તે પ્રમાર્જના-સંયમ; અનુપયોગી વસ્તુઓને જંતુરહિત સ્થળે નાખી આવવી તે પરિષ્ઠાપના સંયમ; મનને અભિમાન, ઈર્ષ્યાદિમાંથી નિવૃત્ત કરી, ધર્મધ્યાન આદિમાં લગાવવું તે મનઃસંયમ; તે રીતે વાણીનો સંયમ, તથા કાયાનો સંયમ; અજીવ ગણાતાં પુસ્તકાદિને

૧. તેમના વિશેષ વિવરણ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧૪.

પણ જીવજંતુ તપાસી સાફ રાખવા તે અજીવસંયમ, તથા સદોષ પ્રવૃત્તિઓમાં મચેલા ગૃહસ્થો પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી તે ઉપેક્ષાસંયમ

કઠોરતા, ચાડીચૂગલી, અસભ્યતા, અવિચારિતા, ગ્રામ્યતા વગેરેના ત્યાગપૂર્વક મધુર, ઉદાર, સ્ફુટ, હિત મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે સત્ય[1]

શૌચ એટલે નિર્લોભતા — ચોરીનો ત્યાગ પર વસ્તુના લોભથી જ સંયમ મલિન થાય છે

બ્રહ્મચર્ય એટલે ઉપસ્થેન્દ્રિયનો સંયમ તથા તેવી જ રીતે બીજી ઇંદ્રિયોના સંયમપૂર્વક ગુરુને ઘેર વાસ

અકિંચનતા એટલે કોઈ પણ વસ્તુમાં મમત્વબુદ્ધિ ન રાખવી તે

તપના બાર પ્રકાર આગળ[2] આવી ગયા છે

ક્ષમા એટલે સહનશીલતા તે કેળવવાની પાંચ રીતો છે ૧ કોઈ ગુસ્સો કરે ત્યારે તેના કારણની પોતામાં શોધ કરવી ૨ ક્રોધવૃત્તિથી અહિંસાદિ વ્રતોનો લોપ થાય છે, ઇત્યાદિ અનર્થપરંપરાનું ચિંતન કરવું ૩ મૂર્ખ લોકોનો સ્વભાવ જ ગુસ્સે થવાનો છે એમ વિચારી, તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખવી ૪ કોઈ સકારણ કે અકારણ ગુસ્સો કરે તો પણ એમ માનવું કે, એ મારા પૂર્વ કર્મોનું ફળ છે ૫ ક્ષમા ધારણ કરવાથી ચિત્ત સ્વસ્થ રહે છે, વગેરે ક્ષમાના ગુણોનું ચિંતન કરવું

---

૧ 'ભાષાસમિતિ' એટલે દરેક માણસ સાથેના સંભાષણ-વ્યવહારમાં વિવેક રાખવો તે અને અહીં જણાવેલો 'સત્ય ધર્મ' એટલે પોતાના સમશીલ સાધુ પુરુષો સાથેના સંભાષણવ્યવહારમાં હિત મિત અને યથાર્થ વચનનો ઉપયોગ કરવો તે — ટીકા

૨ જુઓ ઉપર પા ૭૪ તથા પુસ્તકને અંતે ટિ ન ૧૪

મૃદુતા, એટલે અંદર અને બહાર નમ્ર વૃત્તિ જાતિ, કુલ, રૂપ વગેરેના અભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી તે ધર્મ કેળવાય છે

ઋજુતા, એ બે વિચાર વાણી અને વર્તનની એકતા.

ત્યાગ, એટલે બાહ્યાભ્યંતર વસ્તુઓમાં તૃષ્ણાનો વિચ્છેદ

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ વગેરે વસ્તુઓ મનુષ્યને ઇચ્છિત સર્વ પદાર્થો પૂરા પાડે છે, ત્યારે અધર્મી લોકોને તો તે અલૌકિક વસ્તુઓ નજરે પણ પડતી નથી અપાર દુખસમુદ્રમાં પડતા પ્રાણીને ધર્મ અતિ વત્સલતાપૂર્વક બચાવે છે. સમુદ્ર આ પૃથ્વીને ડુબાડી નથી દેતો, અને મેઘ તેને સિંચિત કરે છે, તે ધર્મનો જ પ્રભાવ છે આ પૃથ્વી કશા આલંબન કે આધાર વિના આખા વિશ્વને આધાર આપી રહી છે, તે પણ ધર્મનું જ પરિણામ છે આ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ જગત ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે ઉદય પામે છે, તે પણ ધર્મનો જ હુકમ છે ધર્મ જ એક એવો છે કે, જે આખા જગત ઉપર વાત્સલ્ય રાખી બંધુરહિતનો બંધુ થાય છે, મિત્રરહિતનો મિત્ર થાય છે, અને અનાથોનો નાથ થાય છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ લીધું છે, તેમને રાક્ષસો, યક્ષો, નાગો, વાઘ, વરુ, વગેરે પણ જરાય ઈજા કરી શકતા નથી ધર્મ પ્રાણીને નરકમાં પડતો બચાવે છે, અને સર્વજ્ઞત્વરૂપી અનુપમ વૈભવ અર્પે છે[1] (૪/૯૨ ૧૦૨)

---

૧ 'ધર્મનું આવું સાચું સ્વરૂપ સમજવાને બદલે ગમે તેવી બાબતોને ધર્મ સમજતા મૂર્ખ લોકોની' ધર્મવિષયક વિવિધ કલ્પનાઓ આચાર્યશ્રીએ ટીકામાં આપી છે ગોમેધનરમેધાદિ યજ્ઞોથી જીવહિંસા કરવી, ઋતુકાળને સંભોગ વિના ન જવા દેવો, બ્રાહ્મણભોજન કરવાં, કૂવા તળાવ ખોદાવવા શ્રાદ્ધો કરવાં અમુક પાપ અપવાદોમાં સ્ત્રીઓને પુનર્લગ્ન કરાવવું, સ્ત્રીને પુત્ર ન થતો હોય તો નિયોગ કરાવવો વડ પીંપળાની પૂજા કરવી, આકડો ધતૂરો વગેરેના ફૂલોથી દેવપૂજા કરવી વગેરે. આ ઉપરાંત અન્યધર્મી સાધુઓ ધર્મને નામે જે અનાચારો કે દુરાચારો કરે છે, તેમનું પણ ટીકામાં સવિસ્તર વર્ણન છે

૧૧. लोकभावना

કેડે હાથ મૂકીને પહોળા પગ રાખીને ઊભેલા પુરુષ જેવી સમગ્ર લોકની આકૃતિ છે. તે આખો લોક ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયાત્મક[1] દ્રવ્યો વડે ભરેલો છે. લોકના અધો, મધ્યમ અને ઊર્ધ્વ એવા ત્રણ ભાગ છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કેડ આગળનો સાંકડામાં સાંકડો ભાગ (જે ઉપર નવસો યોજન છે તથા નીચે નવસો યોજન છે) એ મધ્યલોક છે. તેનો આકાર વચ્ચે સાંકડા અને ઉપર તથા નીચે પહોળા થતા ડાખલા જેવો છે. (મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેમાંથી અમુક અઢી દ્વીપ અને બે સમુદ્ર જેટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે. એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો કે મરતો નથી.[2]) મધ્ય લોકની ઉપરનો સંપૂર્ણ લોક ઊર્ધ્વ લોક છે. તેનો આકાર પખાજ જેવો છે, એટલે કે મધ્યમાં પહોળો અને ઉપર નીચે સાંકડો છે. (તેમાં દેવોનાં વિમાન વગેરે આવેલાં છે. છેક ઉપર ઈષત્પ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી છે. તેને સિદ્ધશિલા પણ કહે છે. ત્યાં મુક્ત જીવો રહે છે. તેની પાર અલોકાકાશ છે.[3]) નરકગતિમાં ગયેલા જીવોને રહેવાની ભૂમિઓ નરકભૂમિ કહેવાય છે અને તે અધોલોકમાં આવેલી છે. એ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે આવેલી છે. અને તેમની વચ્ચે ઘનોદધિ, મહાવાત, તનુવાત, વગેરે

---

૧. જૈન દર્શન મુજબ કોઈ પદાર્થને ‘સત્’ કહેવો તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તે પદાર્થ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયાત્મક છે. એટલે કે, દરેક પદાર્થ અમુક અંશે સ્થિર રહી, અમુક અંશોમાં ઉત્પત્તિ અને લય પામ્યા કરે છે. જેમકે, સોનું સોનારૂપે કાયમ રહી, કડું કુંડળ આદિ નવા નવા પર્યાયો — પરિણામો — રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. આની સવિસ્તર સમજ માટે જુઓ આ માળાનું ‘ત્રણ રત્નો’ પુસ્તક, પા. ૩૫, ૬૦.

૨. મધ્યલોક, મનુષ્યલોક, કર્મભૂમિ, આર્ય, અનાર્ય વગેરે વિભાગોની ટીકામાં આપેલી વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ. ન. ૧૫.

૩. ઊર્ધ્વલોકમાં આવેલા દેવલોકોના વર્ણન માટે જુઓ આ માળાનું ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ પુસ્તક, અધ્યા૦ ૪.

આવેલા છે નીચે નીચેની ભૂમિની લબાઈ પહોળાઈ અધિક અધિક છે[1] આમ અધોલોક નીચે પહોળો અને ઉપર સાકડો એમ વેત્રાસન જેવો છે

(આ સમગ્ર લોક કોઈ પ્રકૃતિ, ઈશ્વર, વિષ્ણુ, બ્રહ્મ, પુરુષ વગેરેએ બનાવેલો નથી પ્રકૃતિ તો અચેતન છે એટલે તે કશુ ન બનાવી શકે ઈશ્વરને લોક બનાવવાનુ કાંઈ પ્રયોજન નથી ઈશ્વરે લીલા કરવા ખાતર આ જગત રચ્યુ છે એમ કહેવુ, એ તો તેને છોકરાંની પેઠે ક્રીડા કરતો — રાગી — કહેવા જેવુ છે ઈશ્વરે જીવો ઉપર કૃપા કરવાની ખાતર આ જગત બનાવ્યુ છે એમ કહીએ, તો જગતમા દુખ જ ન હોવુ જોઈએ ઈશ્વરે જીવોના કર્મોની અપેક્ષાએ જગતને સુખી દુખી બના યુ છે એમ કહો, તો તો કર્મોને જ જગતનુ કારણ માનવુ ઠીક છે આમ) આ લોક કોઈએ બનાવ્યો પણ નથી, કે (શેષનાગ, કૂર્મ, વરાહ વગેરેએ) ટેકી રાખ્યો પણ નથી તે તો સ્વયસિદ્ધ છે તથા કોઈના આધાર વિના ગગનમા અવસ્થિત છે[2] [૪/૧૦૬]

૧૨ બોધિદુર્લભત્વ ભાવના

પોતપોતાની યોનિ અનુસાર પ્રવૃત્તિ કરતા કરતા, તેમ જ વિશિષ્ટ પ્રય ન કે અભિલાષા વિના કર્મોનો ક્ષય[3] થતાં થતા સ્થાવર યોનિમાથી જીવો જગમ યોનિમા કે પશુ આદિ યોનિમા આવે છે તે પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ક્યારેક તેમને મનુષ્યત્વ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ કુલ, પાચે ઇંદ્રિયો, અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે મનુષ્યજન્મમા પણ અનેક

૧ ટીકામા આપેલા નરકભૂમિઓના સવિસ્તર વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન ૨૬

૨ ટીકામા કેટલાક શ્લોકો ટાકીને જણાવ્યુ છે કે આ પ્રમાણે લોક ભાવના કરવાથી નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ ચિત્ત કોઈ ક્ષુદ્ર પદાર્થમા રાગ કરતુ અટકી વ્યાપક દૃષ્ટિવાળુ બને છે ઉપરાંત જિનોએ કહેલુ આ બધુ લોકનુ સ્વરૂપ ધ્યાનમા પ્રત્યક્ષ થતા, તેમણે કહેલા અતીંદ્રિય મોક્ષમાર્ગમા પણ શ્રદ્ધા પેદા થાય છે

૩ તેને 'અકામનિર્જરા' કહે છે નિર્જરા એટલે કર્મોનું ખરી જવું તે

પુણ્ય વડે ક્યારેક ધર્માભિલાષારૂપી શ્રદ્ધા, ધર્મોપદેષ્ટા ગુરુ, અને તેમના વચનનુ શ્રવણ પ્રાપ્ત થાય છે પરતુ તે બધુ પ્રાપ્ત થવા છતા તત્ત્વનિશ્ચયરૂપ બોધિરત્ન પ્રાપ્ત થવુ અતિ દુર્લભ છે આ પ્રકારના ચિતનને બોધિદુર્લભત્વભાવના કહે છે [૪/૧૦૭-૯]

ટીકામા આપેલુ વિશેષ વિવરણ રાજ્ય, ચક્રવર્તીપણુ કે ઇન્દ્રત્વ વગેરે દુર્લભ નથી, પરતુ જિન સિદ્ધાંતમા બોધિ પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે બધા જીવોએ પૂર્વના જન્મોમા બીજા તમામ ભાવો અનતવાર પ્રાપ્ત કર્યા છે, પરંતુ બોધિ કદી પ્રાપ્ત કરી નથી, તેથી તે સસારમાં રખડયા કરે છે કુશાસ્ત્રનુ શ્રવણ, મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓનો સગ, કુવાસના અને પ્રમાદશીલતા એ બધાં બોધિના વિરોધી છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત થવુ દુર્લભ કહેવાય છે, પરતુ તે ચારિત્રની પ્રાપ્તિ પણ બોધિ પ્રાપ્ત થાય તો જ સફળ છે, નહી તો નિષ્ફળ છે ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ સ્વર્ગલોકમા જવા છતા બોધિ વિના નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી જેમને બોધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે જીવો પછી આ સસારમા ક્યાંય આસક્ત નથી થતા, પરતુ મમત્વરહિત થઈને મુક્તિમાર્ગમા જ મગ્ન રહે છે જેઓ પરમપદ પામ્યા છે, પામવાના છે, કે પામે છે, તે બધા પણ બોધિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ જ તેમ કરી શકે છે માટે બોધિની જ ઉપાસના કરો

આ પ્રમાણે આ બાર ભાવનાઓ વડે અવિશ્રાતપણે મનને સુવાસિત કરતો માણસ નિર્મમત્વ પ્રાપ્ત કરી, સર્વ ભાવોમા સમત્વ પ્રાપ્ત કરે છે વિષયોમાથી વિરક્ત થયેલા અને સર્વત્ર સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને સુવાસિત થયેલા ચિત્તવાળા લોકોનો જ કષાયરૂપી અગ્નિ શાન્ત થાય છે, અને બોધિરૂપી દીપક ઉજ્જ્વલિત થાય છે [૪/૧૧૦-૧]

૭

ધ્યાન–૧

ગયા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જેને સર્વત્ર સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવો યોગી પછી ધ્યાન કરવા લાગે સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનાર પોતાની જ વિડંબના કરે છે કર્મોના ક્ષયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે, અને આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સિદ્ધ થાય છે માટે ધ્યાન આત્માને અત્યંત હિતકર છે પરંતુ, સમબુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યાન નથી સંભવતું અને ધ્યાન વિના નિષ્કંપ સમબુદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત નથી થતી આમ એ બંને અન્યોન્યનાં કારણ છે [૪/૧૧૨-૪]

ધ્યાનના પ્રકાર ધ્યાનના બે પ્રકાર છે ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન શુક્લધ્યાન વિશિષ્ટ અસાધારણ બાંધાવાળા તથા 'પૂર્વ' નામના શાસ્ત્રો જાણનારને જ સંભવી શકે છે પણ હાલમાં 'પૂર્વ' નામના શાસ્ત્રો સર્વથા લુપ્ત થયા હોવાથી, તદનુસાર મન વાણી કાયાના વ્યાપારોના સદંતર નિરોધરૂપ શુક્લધ્યાન સંભવી શકતું નથી હાલમાં ધર્મધ્યાન જ સંભવિત છે

ધ્યાન એટલે અંતર્મુહૂર્ત[1] પર્યંત મનની (કોઈ એક ધ્યેય વસ્તુમાં) સ્થિરતા આ વ્યાખ્યા અનમત્ત, સાધક અવસ્થાના છદ્મસ્થ યોગી માટે છે છેવટની કક્ષાએ[2] શુક્લધ્યાનમાં તો ધ્યાન એટલે મન વાણી કાયાના સર્વ વ્યાપારોનો નિરોધ એવી જ વ્યાખ્યા ઘટે છે પણ અહીં પ્રથમ ધર્મધ્યાનને અનુલક્ષીને જ વિવરણ કરવાનું છે [૪/૧૧૫]

---

૧ નવ સમયથી માંડીને બે ઘડી (એટલે કે ૪૮ મિનિટ) માં એક સમય ઓછો હોય ત્યાં સુધીના વખતને અંતર્મુહૂર્ત કહે છે

૨ ૧૪મા ગુણસ્થાન વખતે અયોગીપણાની દશામાં

ધ્યાન એક આલંબનમાં વધારેમાં વધારે અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ ટકી શકે. તેથી આગળ તેને ટકાવવું કઠણ છે. ત્યાર બાદ ફરી તે જ આલંબનનું કાંઈક રૂપાંતરથી કે બીજા આલંબનનું ધ્યાન કરવામાં આવે — એ રીતે ધ્યાનપ્રવાહ લંબાવી શકાય ખરો. [૪/૧૧૬]

મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓ ધ્યાનની પુષ્ટિ માટે રસાયનરૂપ છે.[1] 'કોઈ જીવ પાપ ન કરો, કોઈ જીવ દુઃખી ન થાઓ, આ આખું જગત મુક્ત થાઓ,' એવી ભાવના 'મૈત્રી' કહેવાય છે. જેમના સર્વ દોષો દૂર થઈ ગયા છે, અને જેઓ વસ્તુનું તત્ત્વ જોઈ શકે છે, એવા મુનિઓના ગુણો પ્રત્યે પક્ષપાતને 'પ્રમોદ'ભાવના કહે છે. દીન, દુઃખી, ભીત, અને જીવિત યાચતા પ્રાણીઓ પ્રત્યે, 'એ લોકોનું દૈન્યાદિ દૂર દૂર થઈ, તેઓ શાશ્વત શાંતિ કેમ કરીને પામે' એવી બુદ્ધિ,[2] તે 'કારુણ્ય' કહેવાય. અત્યંત ક્રૂર કર્મો કરનારા, દેવ-ગુરુની નિંદા કરનારા તથા આત્મપ્રશંસા કરનારા લોકો પ્રત્યે ઉપેક્ષાબુદ્ધિ તે 'માધ્યસ્થ્ય' કહેવાય. આ ભાવનાઓ વડે આત્માને ભાવિત કર્યા કરનારો બુદ્ધિમાન પુરુષ, ધ્યાનપ્રવાહ તૂટ્યો હોય તોપણ તેને સાંધી શકે છે. [૪/૧૧૭-૨૨]

ધ્યાનોપયોગી ભાવનાઓ

---

૧. સરખાવો યોગસૂત્ર ૧.૩૩ : मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ।

'સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાળી અને પાપી પુરુષો વિષે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ધ્યાનને યોગ્ય થાય છે.'

૨. 'બધા જ જીવોનું દુઃખ ખરેખર દૂર કરવા આશા રાખવી, તે તો દુરાશા જ છે. જેઓ 'બધાં પ્રાણીઓ મુક્ત થયા બાદ જ હું મુક્ત થઈશ' એવી વાતો કરે છે, તે ખાલી હવા ઉરાડે છે. માણસ બધા જીવો પ્રત્યે બહુ તો કરુણાભાવના જ રાખી શકે.' — ટીકા

ધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે યોગી કોઈ તીર્થસ્થાન[1] પસંદ કરે અથવા જ્યાં સ્વસ્થતા રહી શકે તેવું સ્ત્રી-પશુ આદિના અવરજવર વિનાનું એકાંત ગુફા આદિ સ્થાન પસંદ કરે તે પહેલાં તે કોઈ એક આસન ઉપર લાંબો વખત બેસી રહેવાની ટેવ પાડે

ધ્યાન માટે હિતકર સ્થાન

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, કાયોત્સર્ગ વગેરે બધાં આસનો[2] છે જે જે આસન કરવાથી મન સ્થિર થાય, તે તે આસનને જ ધ્યાનનું સાધન ગણી સ્થિર કરવું[3] તેના કોઈ પણ સુખકર આસન ઉપર બેસીને હોઠ બીડી દેવા અને આંખો નાસાગ્ર ઉપર સ્થિર કરવી, દાંતને દાંત અડકવા ન દેવા તથા મુખ પ્રસન્ન રાખવું એ પ્રમાણે પૂર્વ દિશા તરફ કે ઉત્તર દિશા તરફ મોઢું રાખી[4] અપ્રમાદીપણે ટટાર બેસી ધ્યાનપરાયણ થવું [૪/૧૨૩ ૩૬]

આસન

કેટલાક લોકોએ આસનજય પછી ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામ સ્વીકાર્યો છે તેઓને મતે પ્રાણાયામ વિના મન તેમજ પવનનો જય શક્ય નથી જ્યાં મન ગતિમાન હોય છે, ત્યાં વાયુ પણ ગતિમાન હોય છે, અને જ્યાં વાયુ ગતિમાન હોય છે, ત્યાં મન પણ ગતિમાન હોય છે તે

પ્રાણાયામ

---

૧ તીર્થંકરનું જન્મસ્થાન દીક્ષાસ્થાન જ્ઞાનસ્થાન કે નિર્વાણસ્થાન તેના તેમ જ બીજા યોગગ્રંથોમાં ધ્યાન માટે યોગ્ય કહેલાં સ્થાનોના વર્ણન માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ ન ૧૨

૨ તેમની મૂળમાં આપેલી વિગતો માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ

૩ યોગસૂત્રમાં (૨૪૬) પણ અમુક આસનનો આગ્રહ ન રાખતાં 'स्थिरसुखम् ...।' 'જે રીતે બેસતાં સ્થિરતા આવે અને વ્યથા ન થાય તે આસન'—એમ જ કહ્યું છે

૪ ઘેરંડસંહિતા (૫ ૩૩)માં પણ એ બે દિશાઓ કહી છે

બંને નીર-ક્ષીરની પેઠે સમરસ મળી ગયેલાં છે અને તેથી બંનેની ગતિ-સ્થિતિ સાથે જ થાય છે. તે બેમાંથી એકનો નાશ થતાં અન્યનો પણ નાશ થાય છે; અને જ્યાં એકની પ્રવૃત્તિ હોય છે, ત્યાં બીજાની પણ હોય છે.[1] જ્યાં મન અને પવન બંને નષ્ટ થયેલાં હોય છે, ત્યાં ઇંદ્રિયો તેમજ મનના વ્યાપારોનો પણ નાશ થયો હોઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. [૫/૧-૩]

પ્રાણાયામના પ્રકાર

પ્રાણાયામ એટલે શ્વાસ-પ્રશ્વાસની ગતિ રોકવી તે. તેના રેચક, પૂરક, અને કુંભક એમ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર, અને અધર એવા બીજા ચાર ઉમેરી તેના સાત પ્રકાર પણ કહે છે. ઉદરમાંથી અતિ યત્નપૂર્વક વાયુને નાસા, બ્રહ્મરંધ્ર અને મુખ[2] દ્વારા બહાર ફેંકવો તે રેચક પ્રાણાયામ કહેવાય. બહારથી વાયુ ખેંચીને ગુદા સુધી ઉદરને પૂરી કાઢવું તે પૂરક પ્રાણાયામ કહેવાય; અને નાભિપદ્મમાં વાયુને સ્થિર કરવો તે કુંભક પ્રાણાયામ કહેવાય. નાભિ વગેરે સ્થાનમાંથી હૃદય વગેરે અન્ય સ્થાનમાં વાયુને ખેંચીને લઈ જવો તે 'પ્રત્યાહાર' પ્રાણાયામ કહેવાય; તાલુ, નાસા, અને મુખનાં દ્વારો વડે વાયુનો નિરોધ તે 'શાંત' પ્રાણાયામ કહેવાય. બાહ્ય વાયુને અંદર ખેંચીને પછી તેને પાછો ઊંચે ખેંચી હૃદયાદિમાં ધારણ કરવો તે 'ઉત્તર' પ્રાણાયામ કહેવાય. અને તેનાથી ઊલટું કરવું, એટલે કે ઊર્ધ્વ ભાગમાંથી વાયુને અધોભાગમાં લઈ જવો તે 'અધર' પ્રાણાયામ કહેવાય. [૫/૪-૯]

'રેચક' પ્રાણાયામથી ઉદરવ્યાધિ અને કફ દૂર થાય છે. 'પૂરક' પ્રાણાયામથી પરિપુષ્ટતા અને રોગક્ષય પ્રાપ્ત થાય છે. 'કુંભક' પ્રાણાયામથી હૃદયકમળ ઝટ ખીલે છે, અંદરની ગ્રંથિઓ ભેદાઈ જાય છે

---

૧. જુઓ હઠયોગપ્રદીપિકા. ૨-૨.

૨. મૂળ: नासा ब्रह्मरंध्रेण आननेन वा॥ અહીં જે મુખથી રેચન કરવાનું જણાવ્યું છે. તેને અન્ય યોગગ્રંથોનો ટેકો નથી. ઘેરંડસંહિતા ૫-૭૦ માં ઉજ્જાયી કુંભક કરતી વખતે મુખથી રેચન કરવું એવા ભાવનું લખાણ દેખાય છે; પરંતુ હઠયોગપ્રદીપિકા (૨-૫૨)માં તે જ કુંભકમાં નાસિકાથી રેચન કરવાનું જ કહ્યું છે

તથા બલ અને સ્થૈર્યની વૃદ્ધિ થાય છે 'પ્રત્યાહાર'થી બલ પ્રાપ્ત થાય છે 'શાંત'થી કાંતિ અને દોષશાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા 'ઉત્તર' અને 'અધર' પ્રાણાયામથી 'કુંભક'ની સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે [૫/૧૦ ૨]

આ બધા પ્રાણાયામાદિથી કશો પારમાર્થિક લાભ તો થતો જ નથી પરંતુ શારીરિક આરોગ્ય, મૃત્યુજ્ઞાન, પરશરીરપ્રવેશ વગેરે કેટલીક અન્ય બાબતો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે[1]

प्राणायामादिनी अपारमार्थिकता

પ્રાણાયામાદિ વિવિધ ઉપયોગથી પવનને જીતીને, શરીરગત નાડીપ્રચારને પોતાને આધીન કરીને, તેમજ માની પણ ન શકાય એવો પરશરીરપ્રવેશ પણ સિદ્ધ કરીને છેવટે શો ફાયદો! તેનાથી કાંઈ મોક્ષમાર્ગ સધાતો નથી જ પ્રાણાયામથી મનસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થવાને બદલે ઊલટો ક્લેશ થાય છે કારણ કે પૂરણ, કુંભન અને રેચન વગેરે કરવામા શરીરને ઘણુ કષ્ટ પડે છે અને તેનાથી ચિત્તવિપ્લવ થાય છે આમ પ્રાણાયામ ઊલટો મુક્તિમા વિઘ્નકારક છે [૬/૧ ૫]

प्रत्याहार

માટે, મનને ઇંદ્રિયો સહિત વિષયોમાંથી ખેંચી લઈ, પ્રશાંત બુદ્ધિવાળા પુરુષે ધર્મધ્યાનને અર્થે નિશ્ચલ કરવુ તેને પ્રત્યાહાર કહે છે

धारणा

-એ પ્રમાણે વિષયોમાંથી પાછા ખેંચેલા મનને પછી નાભિ, હૃદય નાસાગ્ર, કપાળ, ભમર, તાલુ, આંખ, મુખ, કાન, માથુ એ બધા સ્થાનોમા નિશ્ચલ કરવુ પૂર્વેના લોકોએ એ બધા ધારણાના સ્થાનો વર્ણવ્યા છે[2] તે બધામાથી કોઈ એક સ્થાનમા મનને નિશ્ચલ કરનાર પુરુષના અનુભવમા યોગમાર્ગની ઘણી પ્રતીતિઓ ઉદ્ભવે છે [૬/૬ ૮]

---

૧ તેટલા પૂરતુ તેમનુ પ્રયોજન સ્વીકારી આચાર્યશ્રીએ પછીથી તેની વિગતો લબાણથી મૂળ ગ્રંથમા આપી છે તે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન ૧૭

૨ સરખાવો યોગસૂત્ર (૩ ૧) "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" અન્ય ગ્રંથોમા વર્ણવેલા ધારણાના સ્થળો તથા તેનાથી થતી પ્રતીતિઓ વગેરે માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ ન ૧૮

પરિશિષ્ટ

મૂળમા આપેલી આસનોની વિગતો:

પર્યંકાસન એટલે, બેઉ જંઘાના અધોભાગ પગની ઉપર મૂકવા, અને બન્ને હાથ નાભિ આગળ છતા દક્ષિણોત્તર રાખવા તે મહાવીર ભગવાનને નિર્વાણકાળે આ આસન હતુ 'પાતંજલો' 'जानुप्रसारितबाहुः शयनं पर्यंक' એવી વ્યાખ્યા આપે છે, એમ ટીકામા જણાવ્યુ છે [૪/૧૨૫]

વીરાસન એટલે ડાબો પગ જમણા સાથળ ઉપર અને ડાબા સાથળ ઉપર જમણો પગ મૂકવો તે હાથ પર્યંકાસન જેવા રાખવા આને જ કેટલાક પદ્માસન કહે છે. [૪ ૧૨૬]

વજ્રાસન એટલે, વીરાસન કર્યા પછી હાથને પીઠ પાછળ લઈ જઈ, ડાબા પગના અંગૂઠાને ડાબા હાથથી અને જમણા પગના અંગૂઠાને જમણા હાથથી પકડવો તે [૪ ૧૨૭] આને કેટલાક વેતાલાસન કહે છે હઠયોગપ્રદીપિકામા [૧ ૩૭] સિદ્ધાસનને જ કેટલાક વજ્રાસન કહે છે એમ જણાવ્યુ છે ઘેરંડ સહિતામા [૨ ૨૦] એમ જણાવ્યુ છે કે, પહેલા ઢીચણ ઉપર ઊભા રહી, પાછળ બન્ને પગના તળિયા સાથે લાવી પછી તે બન્નેની વચ્ચે ગુદા રહે તે રીતે બેસવુ તે વજ્રાસન

કેટલાક વીરાસનને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે સિંહાસન ઉપર બેસીને પગ નીચે ટેકવ્યા હોય એ રીતે સિંહાસન વિના અધ્ધર ઊભા રહેવુ તે વીરાસન [૪ ૧૨૮] "એક પગે ઊભા રહી બીજો પગ ઢીંચણથી વાળી ઊંચો રાખવો તે વીરાસન — એમ 'પાતંજલો' કહે છે" — એવું ટીકામા આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યુ છે હઠયોગપ્રદીપિકામા એક પગને બીજા પગના સાથળ ઉપર અને બીજા પગને સામા પગના સાથળ નીચે રાખવો તે વીરાસન એમ કહ્યુ છે [૧ ૨૧] ઘેરંડસહિતામા [૨ ૧૭] જણાવ્યુ છે કે જમણો પગ ડાબા સાથળ ઉપર મૂકી, ડાબો પગ પાછળી તરફ વાળીને બેસવુ તે વીરાસન

પદ્માસન એટલે, જાંઘના મધ્ય ભાગમા બીજી જાંઘનો મેળાપ કરવો તે. [૪ ૧૨૯] ઉપર જેને વજ્રાસન કહ્યુ છે તેને જ સામાન્ય રીતે અન્ય ગ્રંથોમા પદ્માસન કહેવામા આવે છે

ભદ્રાસન એટલે, પગના બે તળિયા વૃષણ આગળ એકઠા કરી તેમના ઉપર બેસવુ, તથા આમળા ભરાવી હાથ પગ ઉપર રાખવા તે [૪ ૧૩૦] હાથ

પીઠ પાછળ લઈ જઈ, ડાબા હાથે જમણા પગનો અંગુઠો પકડવો અને જમણા હાથે ડાબા પગનો અંગુઠો પકડવો એવી બીજી રીત પણ છે. [ઘેરંડ સં૦]

દંડાસન : આંગળીઓ જોડેલી રાખી તથા ધૂંટીઓ જોડેલી રાખી, બને સાથળ જમીનને ચોંટે તે રીતે પગ લાંબા કરીને બેસવું તે દંડાસન [૪/૧૩૧] કેટલાક હાથ પગને એકબીજાની પાસે રાખી, સીધા લાકડાની પેઠે ચતા સૂઈ રહેવું તેને દંડાસન કહે છે

ઉત્કટિકાસન એટલે, પાની અને કૂલા જમીનને અડકે તેમ બેસવું તે તે આસનમાં મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થયું હતું [૪/૧૩૨] ઘેરંડસંહિતામાં (૨-૨૭) અંગૂઠા જમીનને અડકે, પણ પાની ઊંચી રહે તેવી રીતે, તથા પાનીઓ ઉપર ગુદા મૂકીને બેસવું તેને 'ઉત્કટાસન' કહ્યું છે.

ગોદોહિકાસન એટલે, ઉત્કટિકાસનમાં પાની જમીનને ન અડે તે રીતે — ગાય દોહવા બેસે છે તેમ — બેસવું તે [૪/૧૩૨]

કાયોત્સર્ગ એટલે, બંને ભુજાઓને નીચી લટકતી રાખી કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના તેમજ સ્થાન, ધ્યાન અને મૌન એ ક્રિયાઓ વિના બીજી શરીરની બધી ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરી બેસવું કે ઊભા રહેવું તે [૪ ૧૩૩]

८

ધ્યાન – ૨

ध्याननो अधिकारी

ધ્યાન કરવા ઇચ્છનારાએ ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનુ ફળ, એ ત્રણેનું જ્ઞાન મેળવવુ જોઈએ કારણ કે, સંપૂર્ણ સામગ્રી પ્રાપ્ત કર્યા વિના કદી કાર્યો સિદ્ધ થતા નથી પ્રાણનો નાશ થવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ જે સંયમમાથી ચ્યુત થતો નથી, પારકાને જે પોતા જેવો ગણે છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાથી કદી ચ્યુત થતો નથી, ટાઢ, ગરમી, પવન વગેરે વડે જે ત્રાસતો નથી, અમર કરનાર યોગામૃતરસાયણ પીવાની જેને તીવ્ર ઇચ્છા છે, રાગાદિ જેના ઉપર ચડી વાગતા નથી, ક્રોધાદિથી જેનુ ચિત્ત દૂષિત નથી, જેને પોતાનુ મન આત્મામા જ લીન કરવાની ઇચ્છા છે અને તેથી જે અન્ય કર્મોમાં લેપાતો નથી, કામભોગોમાથી જે વિરત થયો છે, પોતાના શરીર વિષે પણ જે નિસ્પૃહ છે, વૈરાગ્યરૂપી સરોવરમાં જે ડૂબેલો છે, સર્વત્ર જેને સમભાવ છે, રાજા–રંક તમામનુ જે કલ્યાણ જ ઇચ્છે છે, અપૂર્વ દયાનો જે ભંડાર છે, સંસારસુખથી જે પરાઙ્મુખ થયેલો છે, સુમેરુ જેવો જે નિષ્કંપ છે, ચંદ્ર જેવો જે આનંદદાયક છે, પવન જેવો જે નિસંગ છે, એવો બુદ્ધિમાન પુરુષ ધ્યાનનો અધિકારી— ધ્યાતા — કહેવાય છે [૭/૧૭]

शरीरस्थ ध्येय

ધ્યેય એટલે ધ્યાનનુ આલંબન તેને વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનુ જણાવ્યુ છે શરીરસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત 'શરીરસ્થ' એટલે કે શરીરગત ધ્યેયનો દાખલો નીચે પ્રમાણે છે શારીરિક સપ્ત ધાતુ વિનાના, પૂર્ણ ચંદ્ર જેવી નિર્મળ કાંતિ વાળા, તથા સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવા શુદ્ધ આત્માનુ શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચિંતન કરવુ તે આત્મા જાણે

પોતાના શરીરની મધ્યમા પુરુષની આકૃતિવાળો[1] થઈ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો છે, તે તેના 'અતિશયો' એટલે કે વિભૂતિઓથી શોભી રહ્યો છે, તેના સમસ્ત કર્મ નાશ પામી ગયા છે, તથા તે કલ્યાણકારી મહિમાથી યુક્ત છે એમ ચિંતવવુ આ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરનારો યોગી કલ્યાણસુખ પ્રાપ્ત કરે છે આ તથા તેના બીજા શરીરગત ધ્યેયો[2]નો અવિરત અભ્યાસ કરનાર યોગીના શરીર ઉપર મેલી વિદ્યાઓ, મંત્રો કે મંડળોની શક્તિઓ ચાલતી નથી, શાકિણીઓ, ક્ષુદ્ર યોગિનીઓ, કે માંસભક્ષી પિશાચો તેનુ તેજ સહન ન કરવાથી તત્ક્ષણ ત્રાસ પામી તેની આગળથી દૂર ભાગી જાય છે તથા હણવાની ઇચ્છાથી નજીક આવતા ગાંડા હાથીઓ, સિંહો, શરભો અને સાપો પણ દૂરથી જ સ્તંભિત થઈ જાય છે [૭/૨૩૮]

પદસ્થ ધ્યાન

અમુક પદો અથવા અક્ષરોનુ જપપૂર્વક ધ્યાન, 'પદસ્થધ્યેય નુ ધ્યાન કહેવાય છે તેનો દાખલો આ પ્રમાણે છે અર્હંતભગવાન, સિદ્ધો,[3] આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓ એ પાંચ વર્ગો, 'પંચ પરમેષ્ઠી' એટલે કે પાંચ પરમ આત્માઓ ગણાય છે તેમને નમસ્કાર કરવાનો જે મંત્ર છે કે, "અર્હંતભગવાનોને નમસ્કાર, સિદ્ધોને નમસ્કાર, આચાર્યોને નમસ્કાર, ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર તથા સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર, આ પાંચ નમસ્કારવાળો મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગળોમા પ્રથમ મંગળ છે — તે મંત્ર લઈ એ આઠ પાંખડીનુ કમળ ચિંતવવુ તેના બીજકોશમા 'नमो अरिहंताणं' એ પદ ચિંતવવુ પૂર્વાદિ ચાર દિશાની ચાર પાંખડીમા 'नमो सिद्धाणं' नमो

---

૧ 'नराकर' પાઠ પ્રમાણે બોલે 'निराकार' પાઠ પણ છે પરંતુ નિરાકાર આત્માને સિંહાસન ઉપર બેઠેલો કલ્પવો એમ કહેવા કરતા ઉપર લીધેલો પાઠ સુસંગત લાગે છે

૨ આને 'તત્ત્વભૂધારણા' કહે છે મૂળમા આપેલા બીજા દાખલાઓ તેમજ અન્ય યોગગ્રંથોમા આપેલા દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિપ્પણ નં ૧૯

૩ સિદ્ધ એટલે કે મુક્ત થયેલા આત્મા

आयरियाण ', ' नमो उवज्झायाणं ' तथा ' नमो लोए सव्वसाहूण ' એ ચાર પદો ચિંતવવાં; તથા ચાર દિશાઓ વચ્ચેના અગ્નિ વગેરે ખૂણાઓમાં ' एसो पंच नमुक्कारो ', ' सव्वपावप्पणासणो ', ' मंगलाणं च सव्वेसिं ' पढमं हवइ मंगलं ' એ પદો ચિંતવવાં. મન-વચન-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ૧૦૮ વાર જે મુનિ આ પ્રમાણે તેનું ધ્યાન કરે, તો આહાર કરવા છતાં તેને ચાર ટંક ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મળે. આ મંત્રની આરાધના કરનારા યોગીઓ પરમ મોક્ષલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરીને ત્રિલોકમાં પણ પૂજ્ય છે. હજારો પાપ કરીને, તેમજ સેંકડો જંતુઓ મારીને પણ આ મંત્રની આરાધનાથી જાનવરોય સ્વર્ગલોક પામ્યાં છે.

પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારમંત્રમાંથી ' अरिहंत सिद्ध आयरिय उवज्झाय साहु ' એ સોળ અક્ષરો ૨૦૦ વાર જપવાથી પણ ચાર ટંકના ઉપવાસનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમાંથી ' अरिहंतसिद्ध ' એ ૭ અક્ષર ત્રણસો વાર જપવાથી, કે ' अरिहंत ' એ ચાર અક્ષર ચારસો વાર જપવાથી કે ' असिआउसा ' એ પાંચ અક્ષર પાંચસો વાર, જપવાથી પણ એ જ ફળ મળે છે. આ પંચપરમેષ્ઠીમંત્ર અતિપવિત્ર છે તથા ત્રણે જગતને પાવન કરનાર છે. તેના જપ – ચિંતનથી ઉપર જે ઉપવાસનું ફળ બતાવ્યું, તે તો જીવોને તેના જપમાં પ્રવૃત્તિ કરવા અર્થે જ બતાવ્યું છે; બાકી, વાસ્તવિક રીતે તેનું ફળ સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે[1] [૮/૩૩-૪૧]

રૂપસ્થ ધ્યેય

અર્હંત ભગવાનના રૂપને અવલંબીને કરેલું ધ્યાન ' રૂપસ્થ ધ્યેય 'નું ધ્યાન કહેવાય છે તે જેમકે, જેને મોક્ષશ્રી પ્રાપ્ત થયેલી છે, જેનાં અખિલ કર્મો નાશ પામ્યાં છે, જેને ચાર મુખ[2] છે, જે સમસ્ત ભુવનોને અભયદાન દેનારા છે, ચંદ્રમંડળ જેવી કાંતિવાળાં જેને ત્રણ છત્ર છે, પોતાના સ્ફુરતા તેજના વિસ્તારથી જેણે સૂર્યને ઝાંખો કરી દીધો છે,

૧. મૂળમાં આપેલા અન્ય દાખલાઓ માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે ટિ૦ ૧૯.
૨. ઉપદેશ આપતી વખતે ચારે બાજુના જીવો સાંભળી શકે તે માટે દેવો તેવો દેખાવ કરે છે

જેની સામાજ્યસંપત્તિનો ઘોષ દિવ્ય દુંદુભિઓ વડે થઈ રહ્યો છે, ગુંજારવ કરતા ભમરાઓથી મુખર બનેલા અશોક વૃક્ષ નીચે સિંહાસન ઉપર જે બેઠેલા છે, જેમને ચામર ઢોળાઈ રહ્યાં છે, સુરાસુરના મુકુટમણિઓથી જેમના પગના નખ પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે, દિવ્ય પુષ્પોના સમૂહોથી જેમની સભાની જમીન ઢંકાઈ ગઈ છે, જેમના મધુર અવાજનું પાન મૃગકુલો ઊંચે કાને કરી રહ્યાં છે. જેમની સમીપમાં હાથી સિંહ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનું સહજ વેર ભૂલીને ઉભાં છે, જેમની આસપાસ દેવ મનુષ્ય અને તિર્યંચોનો મેળો જામ્યો છે, જેમનામાં સર્વ 'અતિશયો' એટલે કે વિભૂતિઓ[1] મોજૂદ છે, તથા જે કેવળજ્ઞાનથી પ્રકાશિત છે. [૯/૧-૭]

એ જ પ્રમાણે જિનેન્દ્રની પ્રતિમાના રૂપનું ધ્યાન કરનારો પણ રૂપસ્થ ધ્યાન કરનારો કહેવાય. તે જેમકે રાગદ્વેષ, મહામોહ વગેરે વિકારોથી અકલંકિત, શાંત, કાંત, મનોહર, સર્વ લક્ષણોયુક્ત, અન્ય તીર્થિકોને ભાન પણ નથી એવી યોગમુદ્રાની શોભાયુક્ત, તથા જેની આંખોમાંથી અદ્ભુત તેમજ વિપુલ આનંદપ્રવાહ વરસી રહ્યો છે વગેરે. [૯/૮-૧૦]

અભ્યાસયોગ વડે પોતાના તે ધ્યેય સાથે તન્મયતા પામેલો યોગી પોતાના આત્માને સર્વજ્ઞરૂપ બનેલો જુએ છે, તથા આ સર્વજ્ઞ ભગવાન હું પોતે જ છું એમ જાણે છે. એવી તન્મયતાને પામેલો યોગી 'સર્વને જાણનાર' કહેવાય છે. કારણ કે, વીતરાગ પ્રભુનું ધ્યાન કરનારો વીતરાગ થઈને મુક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે રાગવાનનું ધ્યાન કરનારો તત્ક્ષણ રાગવાન બને છે. સ્ફટિક મણિ જે જે પદાર્થની સાથે યોગ પામે છે, તે તે રૂપ બની જાય છે, તેમ ધ્યાન કરનારો પણ જે જે ભાવનું ધ્યાન કરે છે, તે તે ભાવ સાથે તન્મય બની જાય છે. [૯/૧૧-૪]

યોગીએ અસદ્ધ્યાનો કૌતુકથી પણ ન સેવવાં, કારણ કે, તેમને પરિણામે સ્વનાશ જ થાય છે. મોક્ષનું જ અવલંબન લેનારાને બધી

1. તીર્થંકરને અમુક ૩૪ ખાસ વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તે માટે જુઓ આગળ પ્રકરણ ૯.

સિદ્ધિઓ સ્વયં સિદ્ધ થાય છે; જ્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી પણ સંશયગ્રસ્ત છે, અને પુરુષાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થવાપણું તો નિશ્ચિત જ છે. [૯/૧૫-૬]

રૂપાતીત ધ્યેય

અમૂર્ત, ચિદાનંદસ્વરૂપ, નિરંજન, અને સિદ્ધ એવા પરમાત્મારૂપી ધ્યેય તે 'રૂપાતીત ધ્યેય' છે. એવા અરૂપી પરમાત્માનું સતત ધ્યાન કરનાર યોગી ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક ભાવથી રહિત એવું તન્મયત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તેનું અનન્યભાવે શરણ લેનારો તેમાં જ લીન થાય છે; અને ધ્યાતા – ધ્યાન એ બંનેનો અભાવ થતાં ધ્યેય સાથે જ એકરૂપ બની જાય છે. આવો જે સમરસ ભાવ તેનું નામ જ આત્મા અને પરમાત્માનું એકીકરણ છે; કારણ કે, તે વખતે આત્મા જરા પણ પૃથક્ત્વ વિના પરમાત્મામાં લીન થાય છે. [૧૦/૧-૪]

આ પ્રમાણે શરીરગત વગેરે સ્થૂલ ધ્યેયો વડે શરૂઆત કરી, અંતે નિરાલંબ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવું. સ્થૂલ ધ્યેયોમાંથી સૂક્ષ્મ ઉપર આવવું; અને આલંબયુક્ત ધ્યેયો વડે નિરાલંબ તત્ત્વ ઉપર આવવું. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં મગ્ન થયેલું મુનિનું મન જગતના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરી, શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૦/૫-૬]

ध्यानना अन्य प्रकार

ઉપર જણાવેલ ધ્યેયના ચાર પ્રકાર અનુસાર ધ્યાનના જે ચાર પ્રકાર જણાવ્યા, તેને બદલે બીજી રીતે ચાર પ્રકારનાં ધ્યેય સ્વીકારી, ધ્યાનના બીજા પણ ચાર પ્રકાર જણાવાય છે. તેમાં અમુક સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ આલંબન લઈ તેના ઉપર ચિત્ત એકાગ્ર કરવાને બદલે, અમુક ધાર્મિક વિચાર લઈ, તેનું ચિંતન કરવાનું હોય[1] છે. તેના ચાર પ્રકારો આ પ્રમાણે છે: આજ્ઞા અપાય, વિપાક અને સંસ્થાન. [૧૦/૭]

---

૧. આવા ધાર્મિક ચિંતનને ધ્યાન કહેવાનું કારણ એ છે કે, એ ચિંતન ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા વાસ્તવિક ધ્યાન કરવાની યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરે છે.

આજ્ઞાવિચય — "સર્વજ્ઞ પુરુષોએ જે વચન (આજ્ઞા) કહ્યાં છે, તે બહુ સૂક્ષ્મ હોઈ, બીજાં પ્રમાણોથી બાધિત થઈ શકતાં નથી. માટે સર્વજ્ઞ પુરુષોએ ઉપદેશેલ જ્ઞાન જ સ્વીકારવું, અને તે અનુસાર જ પદાર્થોનો વિચાર કરવો," એવી ભાવનાપૂર્વક સર્વજ્ઞકથિત અર્થોનું ચિંતન, તે આજ્ઞાવિચય[1] કહેવાય છે. [૧૦/૮-૯]

अपायविचय — રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે દોષોથી જે વિવિધ બાધાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમનું ચિંતન કરવું, તે અપાયવિચય કહેવાય છે. એ ચિંતન કરવાથી મનુષ્ય રાગદ્વેષાદિથી થતાં ઐહિક અને પારલૌકિક દુઃખોમાથી અથવા તત્પર થાય છે, અને અંતે તેમનો ક્ષય કરી, બધા પાપકર્મોમાથી નિવૃત્ત થઈ શકે છે. [૧૦/૧૦-૧]

विपाकविचय — 'અર્હંત ભગવાનનું જે ઐશ્વર્ય છે, તે પુણ્યકર્મોનું ફળ છે અને નારકી જીવોના જે દુઃખ છે, તે તેમના પાપકર્મોનું ફળ છે', એ પ્રમાણે કર્મના વિવિધ ફળોનું જે ચિંતન કરવું, તે વિપાકવિચય કહેવાય [૧૦/૧૨-૩]

सस्थानविचय — આખા લોકનુ સંસ્થાન—આકૃતિ—સ્વરૂપ વિચારવુ, તે સંસ્થાનવિચય કહેવાય. જેમકે, "આ આખો અનાદિ અને અનંત લોક સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે" આ પ્રમાણે લોકમા આવેલા વિવિધ દ્રવ્યોની પરિવર્તનશીલતા જાણ્યા બાદ, મન તેમા આસક્તિરહિત થાય છે, તથા પછી રાગાદિથી વ્યાકુળ બનતુ નથી [૧૦/૧૪ ૫]

धर्मचिंतननु फळ — ઉપર જણાવેલ ધાર્મિક ચિંતનથી ચિત્તનો ભાર વિશુદ્ધ થાય છે, તથા બધા કર્મજનિત વિકારો કા તો ઉપશમ પામી જાય છે, યા તો કાંઈક દરજ્જે ક્ષીણ થાય છે, કે તદ્દન નષ્ટ પણ થાય છે વળી, ચિત્તની મલિનતા અને શુદ્ધિની નિદર્શક જે કૃષ્ણ વગેરે ૭

---

1. 'વિચય' એટલે ચિંતન

લેશ્યાઓ* ગણાય છે, તેમાંથી, આવું ધર્મચિંતન કરનારને ક્રમે ક્રમે પીત લેશ્યા, તેનાથી પણ વિશુદ્ધ પદ્મ લેશ્યા અને તેનાથી પણ વિશુદ્ધ એવી શુક્લ લેશ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત વૈરાગ્યથી અભિવૃદ્ધ થયેલા ધર્મચિંતનથી દેહીઓને અતીન્દ્રિય અને સ્વસંવેદ્ય એવું અનુપમ આત્મસુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મચિંતનપૂર્વક શરીર ત્યાગનારા અનાસક્ત યોગીઓ, ગ્રૈવેય-[૧] વગેરે ઉત્તમોત્તમ સ્વર્ગલોકમાં શ્રેષ્ઠ દેવોરૂપે જન્મે છે. ત્યાં તેમને મહા મહિમા અને સૌભાગ્યવાળું, શરદઋતુના ચંદ્ર જેવી કાંતિવાળું, અને માળાઓ, આભૂષણો અને વસ્ત્રોથી સુશોભિત એવું ઉત્તમ શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં તેઓ વિશિષ્ટ વીર્ય અને જ્ઞાનથી યુક્ત, કામાગ્નિ વગેરે જ્વરથી રહિત, અંતરાય વિનાનું તથા અનુપમ એવું દિવ્ય સુખ લાંબો કાળ ભોગવે છે. જ્યાં પોતાની ઇચ્છિત સર્વ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મનોહર સુખામૃત નિર્વિઘ્ને ભોગવતા તેઓ પોતાનું આયુષ્ય ક્યારે પૂરું થયું તે પણ જાણતા નથી. એ દિવ્ય ભોગો પૂરા થયા બાદ તેઓ સ્વર્ગમાંથી ચ્યવીને પૃથ્વી ઉપર ઉત્તમ વંશમાં ઉત્તમ શરીર સાથે જન્મે છે. ત્યાં પણ તેઓ રોજ રોજ નવા ઉત્સવોથી મનોરમ એવા વિવિધ ભોગો મનોરથ પ્રમાણે ભોગવીને, અંતે વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, તમામ ભોગોમાંથી વિરક્ત થઈ, ધ્યાન વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, અવ્યય પદને પામે છે. [૧૦/૧૬-૨૪]

---

* લેશ્યા શબ્દથી બે ભિન્ન બાબતો સમજવામાં આવે છે. એક તો વિવિધ કર્મોના સાન્નિધ્યથી આત્મામાં થતો વૃત્તિઓનો ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ અને બીજું, તે ફેરફાર કે વિશિષ્ટ વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનાર વિશિષ્ટ દ્રવ્ય-પદાર્થ. તે દ્રવ્યની બાબતમાં ભિન્ન ભિન્ન મતો છે. કેટલાક તેને કર્મપરમાણુઓ જેવા વિશિષ્ટ પરમાણુરૂપ માને છે, કેટલાક તેને બધ્યમાન કર્મપ્રવાહરૂપ જ માને છે, ત્રીજા તેને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માને છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૧૭ ઇ૦ (આવૃત્તિ ત્રીજી)

૧ ગ્રૈવેયક વગેરે સ્વર્ગલોકની વિશેષ વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૨૩૦ (આવૃત્તિ ૩)

૯

મોક્ષપ્રાપ્તિ

અત્યાર સુધી સ્વર્ગ તેમજ (પરંપરાથી) મોક્ષ અપાવનારું ધર્મધ્યાન વર્ણવ્યુ, હવે મોક્ષનુ જ અસાધારણ કારણ એવુ શુક્લધ્યાન વર્ણવવામા આવે છે

शुक्लध्यान

એ ધ્યાન પ્રથમ કોટીના[1] ઉત્તમ શારીરિક બાંધાવાળાથી, તેમજ 'પૂર્વ'[2] નામના શાસ્ત્રો જાણનારથી જ થઈ શકે છે કારણ કે, અ૫ બળવાળા તેમજ વિવિધ વિષયો વડે વ્યાકુળ બનતા ક્ષુદ્ર માણસોનુ ચિત્ત કેમે કર્યું સ્વસ્થ તેમજ નિશ્ચલ થઈ શકતું નથી માટે અ૫સાર મનુષ્યોનો શુક્લધ્યાનમા અધિકાર નથી આ પ્રમાણે આધુનિક યુગના લોકોનો શુક્લધ્યાનમા અધિકાર ન હોવા છતા, સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ ન થઈ જાય તે માટે શાસ્ત્રાનુસાર તેનુ થોડી વિવેચના કરવામા આવે છે [૧૧/૧૪]

शुक्ल ध्यानना चार भद

શુક્લ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે તેમાના પ્રથમ બેનો આશ્રય એક છે અર્થાત્ એ બને 'પૂર્વ' ગ્રંથોના જ્ઞાનવાળા આત્મા વડે જ આરંભાય છે[3] તે બને ધ્યાનોના નામ અનુક્રમે 'નાનાત્વ શ્રુત વિચાર' અને 'ઐક્ય શ્રુત અવિચાર' છે 'શ્રુત' એટલે શાસ્ત્ર કોઈ યોગી પૂર્વ નામના 'શ્રુત (શાસ્ત્ર) અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનુ અવલંબન લઈ,

---

૧ શરીરના બાંધા છ પ્રકારના ગણાવાય છે વિગત માટે જુઓ આ માળાનુ 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા ૧૨૪ (આવૃત્તિ ત્રીજી)

૨ એ શાસ્ત્રો ઘણા જૂના વખતથી લુપ્ત થઈ ગયા મનાય છે જુઓ આ માળાનુ 'સંયમધર્મ' પુસ્તક પા ૫-૭ (આવૃત્તિ બીજી)

૩ મરુદેવી વગેરે કેટલાક જીવો પૂર્વધર નથી પરંતુ તેમને માટે એ બાબતમા અપવાદ મનાયો છે (શ્લોક ૧૩) બાકીના જીવો જો 'પૂર્વ' ગ્રંથો ન ભણ્યા હોય તો તેમને શુક્લધ્યાન નહી, પણ ધર્મધ્યાન જ સંભવી શકે છે,

ધ્યાન કરે, તથા તે દરમ્યાન તે દ્રવ્યના કોઈ એક પરિણામ ઉપર સ્થિર ન રહેતાં, તેના વિવિધ પરિણામો ('નાનાત્વ') ચિત્તમાં લાવ્યા કરે, તથા કોઈ વાર દ્રવ્ય ઉપરથી પરિણામ ઉપર કે પરિણામ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે કે દ્રવ્ય ઉપરથી તેના વાચક શબ્દ ઉપર, કે શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર આવે, તેમજ મન-વાણી-કાયા એ ત્રણના વ્યાપારોમાં પણ કોઈ એક ઉપર સ્થિર રહેવાને બદલે વારંવાર સંક્રમણ ('વિચાર') કર્યા કરે, તો તે 'નાનાત્વ-શ્રુત-વિચાર' નામનું પ્રથમ શુક્લ ધ્યાન થાય. પરંતુ, કોઈ યોગી 'પૂર્વ' નામના 'શ્રુત' અનુસાર કોઈ એક દ્રવ્યનું અવલંબન લઈ, તેના કોઈ એક પરિણામ ઉપર જ ('ઐક્ય') ચિત્તને નિશ્ચલ કરી, શબ્દ અને અર્થના ચિંતનનું કે મન-વાણી-કાયાની પ્રવૃત્તિઓનું કશું પરિવર્તન ન કરે ('અવિચાર'), તો તે 'ઐક્ય-શ્રુત-અવિચાર' નામનું દ્વિતીય શુક્લ ધ્યાન થાય.* [૧૧/૧૮]

ઉક્ત બેમાંથી પહેલા ભેદપ્રધાન ધ્યાનનો અભ્યાસ પ્રથમ દૃઢ થયા પછી જ બીજા અભેદપ્રધાન ધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૧૧/૧૭] જેમ આખા શરીરમાં વ્યાપેલા સર્પઆદિના ઝેરને મંત્રઆદિ ઉપાયો વડે ડંખની જગાએ લાવી મૂકવામાં આવે છે, તેમ આખા જગતના ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભમતા મનને ઉપર મુજબ કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવામાં આવે છે. એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં, જેમ ઘણાં ઈંધણાં કાઢી લેવાથી અને બચેલાં થોડાં ઈંધણાં સળગાવી દેવાથી, અગર તમામ ઈંધણાં લઈ લેવાથી, અગ્નિ ઓલવાઈ જાય છે, તેમ છેવટે મન પણ તદ્દન શાંત થઈ જાય છે. અર્થાત્ તેનું ચંચલપણું દૂર થઈ તે નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે. [૧૧/૧૯-૨૦] એને પરિણામે આત્માના જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, દર્શનને આવરણ કરનારાં, મોહનીય અને અંતરાયક એવાં સર્વ

* વાચકને અહીં યોગસૂત્ર (૧-૪૨ ૪૦)માં જણાવેલી સવિતર્ક-નિર્વિતર્ક, અને સવિચાર-નિર્વિચાર સમાપત્તિની સરખામણી કરી લેવા ભલામણ છે.

ઘાતી કર્મો[1] વિલય પામી, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે, અને તે યોગી લોક તેમજ અલોકને ધ્યાન દરમ્યાન યથાવસ્થિતપણે જોઈ શકે છે.[2] [૧૧/૨૧-૩] પછી જ્યારે તે સર્વજ્ઞ ભગવાન નિર્વાણ પામવાને સમયે મન વાણી કાયાના બધા સ્થૂલ યોગોનો નિરોધ કરી, માત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ જેવી 'સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને જ બાકી રહેવા દે છે, ત્યારે તે તૃતીય શુક્લધ્યાન કહેવાય છે, અને તેમાંથી પતન થવાનો સંભવ ન હોવાથી તે 'સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતી' કહેવાય છે [૧૧/૮]

પછી જ્યારે શરીરની શ્વાસપ્રશ્વાસ જેવી સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જાય, અને તે યોગી શૈલની પેઠે અકંપનીય બને ('શૈલેશીગત'), ત્યારે તે 'ઉત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતી' નામનું ચોથું ધ્યાન કહેવાય છે. તે સ્થિતિમાંથી પણ પાછું જવાપણું હોતું નથી [૧૧/૯] આ ચતુર્થ ધ્યાનને પ્રભાવે સર્વ આસ્રવ અને બંધનો નિરોધ થઈ તથા શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે ત્રીજા અને ચોથા શુક્લધ્યાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું આલંબન નથી હોતું, તેથી તે બંને અનાલંબન પણ કહેવાય છે [૧૧/૧૪]

પહેલા શુક્લધ્યાન વખતે મન-વાણી-કાયાના ત્રણ વ્યાપારોમાંથી મન વગેરેનો એક અથવા ત્રણે પણ સંભવે છે, બીજા શુક્લધ્યાન વખતે તે ત્રણમાંથી ગમે તે એક વ્યાપાર હોય છે ત્રીજા વખતે સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપાર જ હોય છે અને ચોથા વખતે તો સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ વ્યાપાર નથી હોતો [૧૧/૧૦]

---

૧ તેઓ આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત કરે છે, માટે ઘાતિકર્મો કહેવાય છે

૨. સરખાવો યોગસૂત્ર ૧ ૪૭, ૧ ૪૮ વગેરે સૂત્રો ત્યાં પણ જણાવ્યું છે કે નિર્વિચાર સમાધિના અભ્યાસથી ચિત્તનો દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ અત્યંત શુદ્ધ થઈ, પદાર્થોને યથાવસ્થિતપણે જાણનારી 'ઋતંભરાપ્રજ્ઞા' તેને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી 'સર્વનિરોધ' થતાં નિર્બીજ સમાધિ થાય છે પરંતુ યશોવિજયજી (યોગસૂત્રવૃત્તિ ૧-૪૯) તે પ્રજ્ઞાને કેવલજ્ઞાનરૂપ નથી માનતા

બીજા ધ્યાનને પરિણામે કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થંકર થનારા જીવને જે વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે હવે વર્ણવવામાં આવે છે. તે સર્વજ્ઞ, અને સર્વદર્શી દેવ આખી પૃથ્વીમાં સુર, અસુર, મનુષ્ય અને સર્પાદિક વડે નમસ્કાર કરાતો વિહરે છે. તે પોતાની વાણીરૂપી ચંદ્રિકાવડે મોક્ષનાં અધિકારી પ્રાણીઓરૂપી કુમુદોને વિકસાવે છે; અને બાહ્ય તેમજ આંતર* મિથ્યાત્વને ક્ષણમાત્રમાં દૂર કરે છે. તેનું નામ લેવા માત્રથી મુમુક્ષુ જીવોનું અનાદિ સંસારનું દુઃખ તત્કાળ નષ્ટ થઈ જાય છે. તેની ઉપાસના કરવા આવેલા શતકોટી સુરો નરો વગેરે તેના પ્રભાવથી એક યોજન જેટલા ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે. દેવો, મનુષ્યો, પશુપંખીઓ તેમ જ બીજાં પણ પ્રાણીઓ તેના ધર્મોપદેશને પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે ચંદ્રના ઉદયથી જેમ પૃથ્વીની ગરમી ચારેબાજુથી શાંત થઈ જાય, તેમ તેની આજુબાજુ સો યોજન સુધીમાં ઉગ્ર રોગો પણ શાંત થઈ જાય છે. સૂર્યના સાન્નિધ્યમાં જેમ અંધારું ન સંભવે, તેમ તે જ્યાં વિહરતો હોય છે ત્યાં મહામારી દુષ્કાળ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, કલહ અને વેર સંભવતાં નથી. તેના શરીરની આસપાસ સૂર્યમંડળ જેવું તેજોમંડળ બધી દિશાઓને પ્રકાશતું પ્રગટ થાય છે. તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકે છે, ત્યાં ત્યાં ભક્તિમાન દેવો ખિલેલાં કમળ સરકાવતા જાય છે; પવન અનુકૂળ વાવા લાગે છે; શુકનનાં પક્ષીઓ તેમને જમણે હાથે ઊતરે છે; વૃક્ષો નીચાં નમે છે; અને કાંટાઓ અધોમુખ થઈ જાય છે તે જ્યારે ધર્મોપદેશ આપે છે, ત્યારે તેની ઉપર લાલાશયુક્ત પલ્લવોવાળો, તેમજ ખિલેલાં પુષ્પોની સુગંધીવાળો તથા ભમરાઓના ગુંજન વડે જાણે સ્તુતિ કરતો હોય

---

* મૂળમાં 'દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ', અને 'ભાવગત મિથ્યાત્વ' એમ છે. મિથ્યાત્વરૂપી જડકર્મ' એ દ્રવ્યગત મિથ્યાત્વ; અને તેનાથી આત્મામાં થતો વિપરીત ભાવ એ ભાવગત મિથ્યાત્વ.

તેવો અશોકવૃક્ષ છાઈ રહે છે. છયે ઋતુઓ જાણે કામદેવને કરેલી મદદને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવા આવી હોય તેમ તેની એકસાથે સેવા કરે છે. મોક્ષમાર્ગનું આગમન પોકારતો હોય તેમ દુન્દુભિનાદ તેની આગળ ને આગળ ઊંચે અવાજે આકાશમાં ગગડયા કરે છે. [૧૧/૨૪-૩૬]

પાંચેય ઇંદ્રિયોના વિષયો તેના સાન્નિધ્યમાં વધુ મનોહરતા પ્રાપ્ત કરે છે. કારણ કે, મહાપુરુષના સાન્નિધ્યમાં કોણ ગુણોત્કર્ષ નથી પામતું? તેના નખ અને રોમ વધવા ઇચ્છતાં હોવા છતાં વધતાં નથી; જાણે કે સેંકડો ભવોથી સંચિત થયેલાં કર્મોનો તેણે કરેલો છેદ જોઈને બીન્યાં ન હોય! દેવો સુગંધી જળની વૃષ્ટિ દ્વારા તેની નજીકની ધૂળ બેસાડી દે છે; તેમ જ ખિલેલાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ દ્વારા પૃથ્વીને સુગંધી કરી મૂકે છે. દેવરાજો ભક્તિપૂર્વક તેના ઉપર ત્રણ છત્રો ધારણ કરે છે; તે જાણે ગંગાના ત્રણ પ્રવાહોને જ મંડળાકાર કરી ધારણ કર્યા ન હોય તેમ શોભે છે! 'આ એક જ અમારો પ્રભુ છે', એવું જણાવવા આંગળી ઊંચી કરી હોય તે પ્રમાણે ઇંદ્રે ઊંચકેલો ઊંચો રત્નધ્વજ તેની આગળ શોભે છે. શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવાં સુંદર ચામરો તેને ઢોળવામાં આવે છે; તે જાણે તેના મુખારવિંદ તરફ રાજહંસો ધસતા ન હોય, તેવાં દેખાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે તેની આસપાસ ત્રણ ઊંચા કિલ્લાઓ વીંટાઈ રહે છે; તે જાણે તેનાં જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર મૂર્તિમંત ન થયાં હોય તેવા દેખાય છે. તે જ્યારે ધર્મોપદેશ કરે છે, ત્યારે ચારે દિશાઓનાં પ્રાણીઓને એકી વખતે અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કર્યાં હોય તેમ તેને ચાર શરીર અને ચાર મુખ પ્રાપ્ત થાય છે. જેના ચરણકમળને સુરાસુર વગેરે નમસ્કાર કરે છે એવો તે ભગવાન, ઉપદેશ આપતી વખતે ઉદયાચળના શિખર ઉપર સૂર્યભગવાન આરૂઢ થાય તેમ સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે. તેજના પુંજથી તમામ દિશાઓને ઉજાળતું, તેમજ તેના ત્રિલોકના ચક્રવર્તીપણાને જાહેર કરતું એક ચક્ર તેની આગળ રહે છે. તે

વખતે તેની સભામાં ઓછામાં ઓછા કરોડ જેટલા ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, જ્યોતિઃપતિ અને વાનવ્યંતર એમ ચારે વર્ગના-દેવો* હોય છે.

આ બધી વિભૂતિઓ તો જે તીર્થંકર થવાના હોય છે તેવા યોગીઓને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ, જે યોગીઓએ તીર્થંકર થવાનું કર્મ નથી બાંધ્યું હોતું, તેવા યોગીઓ તો યોગબળથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, આયુષ્ય દરમ્યાન સમગ્ર પૃથ્વીને સદુપદેશ આપતા વિહરે છે. [૧૧/૩૭-૪૮]

કેવલિસમુદ્‌ઘાત

આ પ્રમાણે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પ્રાપ્ત થયા બાદ, જ્યારે આયુષ્ય એક મુહૂર્તથી પણ ઓછું રહે, ત્યારે યોગીએ તૃતીય શુક્લધ્યાન જલદી આરંભવું જોઈએ. તેમાં એટલો વિશેષ છે કે, પોતાના આયુષ્યકર્મની જેટલી સ્થિતિ હોય, તેટલી જ વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ હોય, તો જ ત્રીજું ધ્યાન આરંભવું. પરંતુ આયુષ્યકર્મની સ્થિતિથી વેદનીય વગેરે કર્મની સ્થિતિ વિશેષ હોય, તો તેને સરખી કરી મૂકવા માટે તે પ્રથમ 'સમુદ્‌ઘાત' કરે. સમુદ્‌ઘાત એટલે પ્રબળતાથી જીવપ્રદેશોને શરીરની બહાર કાઢવા તે. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે: પ્રથમ સમયે જીવપ્રદેશોને બહાર કાઢીને તેમનો પોતાના શરીર જેટલો પહોળો અને ઉપર તથા નીચે લોકના અંત સુધી લાંબો એવો દંડ બનાવે. પછી બીજી ક્ષણે તે જ દંડને પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ફેલાવી લોકના છેડા સુધી જતા કમાડ જેવો કરે. ત્રીજી ક્ષણે તે જ કમાડને (વચ્ચેથી) દક્ષિણ તથા ઉત્તર તરફ ફેલાવીને વલોણાનાં પાંખડાં જેવું કરે. ચોથે સમયે બાકીના ખાલી ભાગોને પૂરી, આખા લોકને વ્યાપી લે. આમ ચાર ક્ષણની અંદર આખો લોક પૂરી લઈને બીજાં કર્મોને

* દેવોના એ ચાર વર્ગોના વર્ણન માટે જુઓ, આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૨૪૦. (આવૃત્તિ ત્રીજી.)

આયુષ્યકર્મ જેટલાં જ કરી નાખી, ધ્યાની ઉપર જણાવેલ ઊલટે ક્રમે પાછો પહેલો હતો તેવો થઈ જાય.[1] [૧૧/૪૯-૫૨]

મોક્ષપ્રાપ્તિ

ત્યારબાદ, જેનું પરાક્રમ અચિંત્ય છે તેવો એ યોગી 'સ્થૂલ કાયયોગને આશરે રહી, વાણી અને મનના સ્થૂલ વ્યાપારોનો નિરોધ કરે; પછી સૂક્ષ્મ કાયયોગને આશરે રહી, સ્થૂલ કાયવ્યાપારનો નિરોધ કરે. જ્યાં સુધી સ્થૂલ કાયવ્યાપારનો નિરોધ ન થાય, ત્યાં સુધી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારનો પણ નિરોધ ન થઈ શકે. પછી સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારને આશરે રહીને, તે વાણી અને મનના સૂક્ષ્મ વ્યાપારોનો પણ નિરોધ કરે. આટલું કર્યા બાદ તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાવાળું તૃતીય ધ્યાન આરંભી, સૂક્ષ્મ કાયવ્યાપારનો પણ નિરોધ કરે ત્યાર બાદ જેમાં સૂક્ષ્મ ક્રિયાનો પણ સદંતર વિચ્છેદ થયો હોય છે, તેવું ચોથું શુક્લધ્યાન આરંભે. તેને અંતે તેનાં બાકીના આયુષ વગેરે ચાર અઘાતી કર્મો[2] પણ ક્ષય પામે છે અ, ઇ, ઉ, ઋ, અને લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ સ્વરો બોલતાં જેટલો વખત લાગે, તેટલો વખત મેરુપર્વત જેવી નિશ્ચલ દશા (શૈલેશી) પામીને તે એ ચારે કર્મોનો એક સાથે ક્ષય કરે છે. ત્યાર બાદ, સંસારના મૂલભૂત સાધનરૂપ ઔદારિક, તૈજસ, અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીરો[3]નો ત્યાગ કરી, તે સીધી લીટીમાં એક સમયમાં જ લોકની

---

૧. સરખાવો યોગસૂત્ર (૪૪) મા જણાવેલ 'નિર્માણચિત્તો' વાળા અનેક શરીરો પેદા કરી, એક સાથે કર્મો ભોગવી નાખવાનો સિદ્ધાંત.

૨. વેદનીય, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર એ ચાર કર્મો આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત ન કરતા હોવાથી અઘાતી કર્મ કહેવાય છે. જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિ. ૧૩.

૩. 'ઔદારિક' એટલે બહાર દેખાતું સ્થૂલ શરીર. 'તૈજસ' એટલે આહારાદિને પચાવવામા અને દીપ્તિમા કારણભૂત થનારું શરીર અને જીવે બાંધેલો કર્મસમૂહ તે 'કાર્મણ' શરીર. વધુ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ, પુસ્તક પા. ૧૮૫. ટિ. ૪. (~~આવૃત્તિ~~ ત્રીજી.)

લોકાગ્રે જઈ પહોંચે છે. ત્યાંથી ઉપર ગતિને સહાયક તત્ત્વ* ન હોવાથી તે આગળ જઈ શકતો નથી, તેમજ કોઈ (કર્મોરૂપી) ભાર ન હોવાથી તે નીચે પણ જતો નથી શરીરાદિ વ્યાપાર ન હોવાથી તેમજ બીજાનો ધક્કો પણ ન હોવાથી તે તિરછો પણ જતો નથી ધુમાડો જેમ હલકો હોવાથી ઊંચે જાય છે, તુંબડા ઉપરના માટીના લેપ ઊખડી જવાથી જેમ તે પ્રાણીની અપાટીએ ઉપર તરી આવે છે, તથા કોશમાં રહેલું એરંડમીંજ કોશ તૂટતા જ ઊડીને બહાર નીકળે છે, તેમ કર્મબંધન વિનાનો બનેલો જીવ સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર — ઊંચે ગતિ કરે છે [૧૧/૫૩૬૦]

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુક્ત બનેલો તે મુક્ત જીવ આદિવાળું પણ અનંત, અનુપમ, બાધા વિનાનું અને સ્વાભાવિક એવું પરમ સુખ પામે છે [૧૧/૬૧]

---

* તે તત્ત્વને જૈન પરિભાષામાં 'ધર્મ' તત્ત્વ કહે છે તે ગતિમાં સીધી મદદ નથી કરતુ, પરંતુ તે ન હોય તો ગતિ સંભવી ન શકે જેમ પાણી માછલીને ચાલવામાં મદદ નથી કરતુ પરંતુ પાણી ન હોય તો માછલી ચાલી ન શકે તેમ તે જ પ્રમાણે સ્થિતિમાં સહાયક તત્ત્વને 'અધર્મ' તત્ત્વ કહે છે વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા ૧૬૨, ટિ ૩' (આવૃત્તિ ત્રીજી)

૧૦

સ્વાનુભવકથન

શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તેમજ ગુરુને મુખેથી જાણેલી બાબતો અત્યાર સુધી વર્ણવી. હવે જે કાંઈ અનુભવસિદ્ધ છે, તે વર્ણવવામાં આવે છે. [૧૨/૧]

चार प्रकारना चित्त

યોગાભ્યાસના ક્રમમાં ચાર પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે: વિક્ષિપ્ત, યાતાયાત, શ્લિષ્ટ અને સુલીન.* તેમાં શરૂઆતના અભ્યાસીને પ્રથમ બે પ્રકારનાં ચિત્ત સંભવે છે: 'વિક્ષિપ્ત' એટલે કે અહીંથી તહીં ભટકતું; તેમજ 'યાતાયાત' એટલે કે ક્યારેક અંદર સ્થિર થતું અને ક્યારેક બહાર દોડતું. તે બીજું ચિત્ત આત્મામાં કાંઈક અંશે સ્થિર થતું હોવાથી તેમાં અમુક આનંદ પણ વિદ્યમાન હોય છે. વિકલ્પપૂર્વક બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ તો તે બંને ચિત્તોમાં હોય છે. જ્યારે ચિત્ત તેનાથી પણ વધુ સ્થિર અને પરિણામે વધુ આનંદયુક્ત બને, ત્યારે તે ચિત્ત 'શ્લિષ્ટ' કહેવાય છે. અને અતિ નિશ્ચલ હોવાને લીધે પરમાનંદયુક્ત બનેલું ચિત્ત 'સુલીન' કહેવાય છે. તે બંને ચિત્તમાં બાહ્ય વિષયોનું ગ્રહણ નથી હોતું, તેમનો વિષય ચિત્તગત ધ્યેય જ હોય છે. [૧૨/૪]

એમ ક્રમપૂર્વક અભ્યાસની પ્રબળતા વધતા વધતાં અંતે નિરાલંબ ધ્યાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી સમરસભાવ પામેલો ધ્યાતા પરમાનંદ અનુભવે છે. [૧૨/૫]

---

* યોગસૂત્રની પરંપરામાં (૧ ૨) મૂઢ, ક્ષિપ્ત, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એમ ચિત્તના પાંચ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. પરંતુ, અહીં યોગાભ્યાસના ક્રમમાં સંભવતા ચિત્ત જ ગણાવ્યાં હોવાથી, ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તો ગણતરીમાં નથી લીધાં.

તેવી તન્મયતા પ્રાપ્ત કરવા સારુ યોગી બાહ્યાત્મભાવ દૂર કરી, એકાગ્ર થયેલા અંતરાત્મા વડે પરમાત્માનું સતત ચિંતન કરે [૧૨/૬]

परमात्मचिंतन

આત્મબુદ્ધિથી સ્વીકારેલા કાયાદિ બાહ્ય પદાર્થો એ બહિરાત્મા છે અને કાયાદિનો જે અધિષ્ઠાતા છે, તે અંતરાત્મા છે તે ચિદ્રૂપ, આનંદમય, સમગ્ર ઉપાધિરહિત, શુદ્ધ, અતીંદ્રિય તથા અનંતગુણવાળો છે, તેને જ્ઞાનીઓ પરમાત્મા કહીને વર્ણવે છે આત્માને શરીરથી પૃથક્ જાણવો અને આત્માથી શરીરને પૃથક્ જાણવું એ બંનેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે, તે યોગી આત્મનિશ્ચયમાં સ્ખલન પામતો નથી જેનું આંતર તેજ ઢંકાઈ ગયેલું છે, એવો મૂઢ પુરુષ જ આત્મા કરતાં અન્ય વસ્તુ વડે સંતુષ્ટ થાય છે, પરંતુ જેનો બાહ્ય ભ્રમ નિવૃત્ત થઈ ગયો છે, એવો જ્ઞાની આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહે છે માણસો જો આત્મજ્ઞાન માત્રની જ આકાંક્ષા રાખે, તો પરમાત્મસ્વરૂપતારૂપી અવ્યય પદ પ્રાપ્ત કરવું બહુ સહેલું છે જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોઢું સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ પરમાત્માના ધ્યાનથી આત્મા પરમાત્માપણું પામે છે [૧૨/૭-૧૨]

गुरुनी आवश्यकता

જેમ ઊંઘીને ઊઠેલાને પહેલાં જાણેલી બધી વસ્તુઓ કોઈએ કહ્યા વિના આપોઆપ યાદ આવી જાય છે, તેમ કેટલાકને પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી કોઈના ઉપદેશ વિના પોતાની મેળે જ આત્મજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે પરંતુ, જેને એવો પૂર્વજન્મનો અભ્યાસ નથી, તે પ્રશાંતભાવે, શુદ્ધ ચિત્તે સદ્‌ગુરુના ચરણ સેવે, તો તેને પણ ગુરુકૃપાથી આત્મજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે પહેલા દાખલામાં મેળે જાણેલા તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં ગુરુ ખાતરી કરાવનાર નીવડે છે, બીજા દાખલામાં તો ગુરુ તત્ત્વજ્ઞાન દેખાડનાર જ હોય છે માટે ગુરુની જ સોબત હંમેશ કરવી સૂર્ય જેમ ગાઢ અંધારામાં પડેલી વસ્તુનો પ્રકાશક બને છે, તેમ ગુરુ પણ અજ્ઞાનાંધકારમાં પડેલા તત્ત્વનો પ્રકાશક બને છે માટે

યોગીપુરુષ પ્રાણાયામ વગેરે શરીરક્લેશ કરવો છોડી દઈ, ગુરુનો ઉપદેશ મેળવી, આત્માનું રટણ કરવામાં જ પ્રીતિ કરે. [૧૨/૧૩૭]

ઉદાસીનતા

તેવો સાધક મન વાણી અને કાયાનો ક્ષોભ પ્રયત્નપૂર્વક તજીને શાંત રહે. તથા રસથી છલોછલ ભરેલું પાત્ર હોય તેમ આત્માને હમેશા નિશ્ચલ રીતે ધારણ કરે. બધી વસ્તુઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા ધારણ કરીને તે કશાનું ચિંતન ન કરે, કારણ કે, સંકલ્પોથી આકુલ બનેલું ચિત્ત સ્થિર થઈ શકતું નથી જ્યાં સુધી પ્રયત્નની ઊથલ છે, તેમજ જ્યાં પણ સંકલ્પકિલ્પ છે, ત્યાં સુધી ચિત્તનો લય જ થઈ શકતો નથી, તો તત્ત્વદર્શનની તો વાત જ શી? જે તત્ત્વને સાક્ષાત્ ગુરુ પોતે પણ 'આ છે' એમ કહી શકતા નથી, તે તત્ત્વ ઉદાસીનતા ધારણ કરનારને પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે જેનો ઇંદ્રિયોના વિષયો સંબંધી મોહ દૂર થઈ ગયો છે, અને તેથી જે રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીન વૃત્તિવાળો બન્યો છે, તેવો યોગી એકાંત એવા અતિ પવિત્ર તથા રમ્ય સ્થળમાં સદા સુખપૂર્વક બેસે, અને શિખાથી ચરણ સુધીના બધા અવયવો શિથિલ કરી દે પછી સુંદર રૂપ નજરે પડે, કે મનોહર વાણી સાંભળવામાં આવે, સુગંધ કે સ્વાદુ રસો અનુભવમાં આવે મૃદુ પદાર્થોનો સ્પર્શ થાય તેમ જ ચિત્તની વૃત્તિ ચલાયમાન થાય, તો પણ તેને વાર્યા વિના, અંદર અને બહાર ચિંતા અને ચેષ્ટા વિનાનો બની આત્મામાં તન્મય બને એ રીતે અન્ય સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીન બનેલો અને તન્મયભાવ પામેલો યોગી અત્યંત ઉન્મનીભાવ પામે છે [૧૨/૧૮ ૨૫]

ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત કરેલા યોગીએ ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરે, તેમાં તેમને રોકવી નહિ, તેમ જ તેમને તે તે વિષયોમાં પ્રવૃત્ત પણ કરવી નહિ ચિત્ત પણ જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્ત થાય, ત્યાં ત્યાંથી તેને વારવું નહિ, કારણ કે જેમ તેને વારવા જઈએ તેમ તે પ્રબળ થાય છે, પરંતુ તેને વારો નહિ તો તે શાંત થઈ જાય છે મત્ત હાથીને યત્નપૂર્વક રોકવા જાઓ, તો તે વધારે જોર કરે છે, પરંતુ તેને રોકો

નહિ, તો તે ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈ જાય છે. તેવું જ મનનું પણ છે. વળી, અમુક જ રીતે કે અમુક જ સ્થળે ચિત્તને એકાગ્ર કરવાનો આગ્રહ પણ ન રાખવો. પરંતુ, જ્યાં, જેવી રીતે, જેના વડે ચંચળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યાં, ત્યારે, ત્યાંથી તેને જરા પણ ચલિત કરવું નહિ.[1] આ યુક્તિ વડે અભ્યાસ કરનારનું અતિ ચંચળ ચિત્ત પણ આંગળીને ટેરવે રાખેલા દંડની પેઠે સ્થિર થઈ જાય છે. દૃષ્ટિ જે કોઈ ધ્યેય સ્થાનમાં લીન થાય, ત્યાં સ્થિરતા પામીને ધીરે ધીરે વિલય પામે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રસરેલી પરંતુ ધીમે ધીમે અંદર વળેલી દૃષ્ટિ પરમતત્ત્વરૂપી નિર્મળ અરીસામાં આત્મા વડે આત્માને જુએ છે. [૧૨/૨૬-૩૨]

ઉદાસીનતામાં નિમગ્ન, પોતાની ઉપર કશા જોરજુલમ વિનાનો, તેમ જ સતત પરમાનંદની ભાવનાવાળો આત્મા સ્વાભાવિક રીતે જ કદી મનને કશામાં યોજતો નથી. આત્મા વડે એ પ્રમાણે ઉપેક્ષા કરાયેલું ચિત્ત પણ ઇંદ્રિયો ઉપર અધિષ્ઠિત થતું નથી; અને તેથી ઇંદ્રિયો પણ પોતાના ગ્રાહ્ય વિષયોમાં પ્રવર્તતી નથી. ન આત્મા મનને પ્રેરે અને ન મન ઇંદ્રિયોને પ્રેરે; એમ ઉભયભ્રષ્ટ થયેલું મન પછી સ્વયં વિનાશ પામે છે. [૧૨/૩૩-૫]

આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને ફળ

એ પ્રમાણે પોતાની વિવિધ કલાઓ સહિત સંપૂર્ણ મન બધી બાજુથી નષ્ટ થઈ સર્વત વિલય પામે, ત્યારે પવન વિનાના સ્થાનમાં દીવાની જેમ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનરૂપી પરમ તત્ત્વ ઉદય પામે છે.[2] આત્મજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું અંગ સ્વેદન–મર્દન વિના પણ મૃદુતા પ્રાપ્ત કરે છે; તથા તેલ વિના પણ સ્નિગ્ધતા ધારણ કરે છે.

---

૧. જુઓ યોગસૂત્ર ૧–૩૯. ત્યાં પણ अभिमतध्यानाद्वा 'પોતાને ઇષ્ટ એવે સ્થળે ધ્યાનથી પણ' એમ કહીને આ જ વસ્તુ સ્વીકારી છે

૨. સરખાવો ઉપનિષદનું મંતવ્ય પણ: 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह। बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥—કઠ૦ ૨, ૬, ૧૦

મનરૂપી ખીનો દૂર થઈ અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતા જ શરીર જાની પેઠે સ્તબ્ધતા છોડીને શિથિલ બને છે સતત કલેશ આપતા અંતઃકરણરૂપી ખીલાને દૂર કરવા માટે અમનસ્કતા વિના બીજુ કાંઈ ઔષધ નથી કદલી જેમ ફલ આપ્યા બાદ સર્વ પ્રકારે વિનાશ પામી જાય છે, તેમ મનરૂપી કદલાળી અને ચપળ ઇંદ્રિયોરૂપી પત્રવાળી અવિદ્યા, અમનસ્કતારૂપી ફળ આપતા નાશ પામી જાય છે [૧૨/૩૬ ૪૦]

ચિત્ત અતિ ચપળ છે, અતિ સૂક્ષ્મ છે, અને વેગવાન હોવાથી દુર્લક્ષ્ય છે, તેને પ્રમાદરહિતપણે, થાક્યા વિના, અમનસ્કતારૂપી શસ્ત્ર વડે ભેદી નાખવુ અમનસ્કતા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે યોગીને પોતાનુ શરીર પોતાથી છુટુ પડી ગયુ હોય તેવુ, બળી ગયુ હોય તેવુ, ઊડી ગયુ હોય તેવુ, વિલય પામી ગયુ હોય તેવુ, અને જાણે હોય જ નહિ તેવુ લાગે છે મદોન્મત્ત ઇંદ્રિયોરૂપી સર્પો વિનાના અમનસ્કતારૂપી નવા સુધાકુડમા મગ્ન થયેલો યોગી અનુત્તમ પરામૃતનો આસ્વાદ અનુભવે છે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતા રેચક, પૂરક કે કુંભકના અભ્યાસક્રમ વિના જ વાયુ વિના પ્રયત્ને સ્વય વિનાશ પામી જાય છે લાખો વખત પ્રયત્ન કર્યાં છતા જે વાયુ કાબૂમા લાવી શકાતો નથી, તે અમનસ્કતા પ્રાપ્ત થતાં તત્ક્ષણ સ્થિર થઈ જાય છે અભ્યાસથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતા, તેમ જ નિર્મળ તત્ત્વ પ્રકાશિત થતા, શ્વાસોચ્છ્વાસ રહિત થયેલો યોગી મુક્ત જેવો દેખાય છે જાગ્રત અવસ્થામા પણ જે સ્વસ્થ તેમ જ લીન હોવાથી સુપ્ત જેવો દેખાય છે, તેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ વિનાનો યોગી મુક્ત જીવ કરતા જરાય ઊતરતો રહેતો નથી પૃથ્વીના તળ ઉપર જે લોકો છે, તે હમેશા ઊંઘવુ અને જાગવુ એ બે સ્થિતિઓમા હોય છે, પરતુ લયાવસ્થા પામેલા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાગતા પણ નથી હોતા કે ઊંઘતા પણ નથી હોતા ઊંઘમા શૂન્યભાવ હોય છે, અને જાગૃતિમા બધા વિષયોનું ગ્રહણ હોય છે, પરતુ આનંદમય તત્ત્વ એ બન્ને અવસ્થાઓથી પર રહેલુ છે [૧૨/૪૧ ૪૮]

આમ, કર્મો જો દુ ખનું જ કારણ હોય, અને શુદ્ધાત્મજ્ઞાન જ સુખનો એકમાત્ર હેતુ હોય, તો પછી એ જાણ્યા

અંતિમ ઉપદેશ

બાદ કયો માણસ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મારૂપી સુલભ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અરે મોક્ષ તો મળો કે ન મળો, પરંતુ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયે જે પરમાનંદ અનુભવાય છે, તેની આગળ સંસારના બધા સુખો તુચ્છ જેવા દેખાય છે એ પરમાનંદ આગળ મધુ પણ મધુર નથી, ચંદ્રના કિરણો પણ શીતલ નથી, અને 'અમૃત' તો નામનું જ અમૃત છે માટે હે મન! સુખપ્રાપ્તિના આ બધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો તજીને, તું પોતે જ શાંતિ ધારણ કર, કારણ કે, તું શાંત થતાં જ તે અવિકારી સુખ તને પ્રાપ્ત થશે મન જ્યાં સુધી છે, ત્યાં સુધી પ્રિય અપ્રિય વસ્તુ દૂર હોય તેમ છતાં ગ્રહણ કરાય છે, પરંતુ મન નષ્ટ થાય છે એટલે તે વસ્તુ નજીક હોવા છતાં ગ્રહણ કરાતી નથી આવું જેઓ સમજ્યા છે, તેઓ મનને ઉન્મૂલ કરવા માટે સદ્ગુરુની ઉપાસનાની ઇચ્છા કેમ ન કરે? માટે હે આત્મભગવાન! પરમેશ્વર સુધીના વિવિધ પર પદાર્થોને અનેક ઉપાયો વડે પ્રસન્ન (એટલે કે ખુશ) કરવાની ખટપટ કરવાનું છોડી, તું તારી જાતને જ થોડીક વાર પ્રસન્ન (એટલે કે નિર્મલ — શાંત) કર, એટલે તને આ બધું સ્થૂલ ઐશ્વર્ય તો શું, પરંતુ પરમ જ્યોતિરૂપ પ્રકાશનું પ્રચુર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે! [૧૨/૫૦ ૪]

શ્રી ચૌલુક્ય કુમારપાલરાજાના અત્યંત આગ્રહથી, શ્રીહેમાચાર્યે શાસ્ત્ર, ગુરુમુખ, અને સ્વાનુભવથી આ ગૂઢ યોગોપનિષદ પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર જેટલે અંશે જાણી હતી, તેટલે અંશે વાણીમાં ઉતારી છે તે વિવેકીજનોના મનને આનંદ આપનારી થાઓ! [૧૨/૫૫]

ટિપ્પણો

૪૨ ભિક્ષાદોષો

[પા ૯ માટે]

નીચેના ૧૬ દોષો 'ઉદ્દગમદોષો' એટલે કે ભિક્ષા આપનાર ગૃહસ્થને લગતા દોષો છે

૧ આધાકર્મ એટલે કે સાધુને ધ્યાનમા રાખી આહાર તૈયાર કરવો તે

૨ ઉદ્દેશ પહેલેથી તૈયાર કરેલ આહારને સાધુને ઉદ્દેશી દહી ગોળ વગેરેથી સ્વાદુ કરવો

૩ સમિશ્ર શુદ્ધ હોવા છતા આધાકર્મિક વગેરે અશોથી મિશ્રિત

૪ મિશ્ર પહેલેથી જ પોતાને તેમજ સાધુને માટે જે ભેગુ ગધવામા આવે તે

૫ સ્થાપના સાધુએ માગેના દૂધ વગેરેને જુદુ રાખી મૂકવુ તે

૬ પ્રાભતિક પોતાને ત્યા વિવાહ વગેરે પ્રસગે થોડા વખત બાદ આવનાના હોય, પરતુ સાધુઓ હમણા જ આવી પહોચ્યા હોય તો તેમને પણ કામ આવે એમ માની, એ પ્રસગો નજીક આણવા તે, અથવા સાધુઓ મોડા આવવાના હોય તો તે માટે નજીક આવેલા પ્રસગો દૂર ધકેલવા તે

૭ પ્રાદુષ્કરણ અધારામા મૂકેલા દ્રવ્યને પ્રકાશ વગેરે કરી કે બહાર લાવી પ્રગટ કરવુ તે

૮ ક્રીત સાધુને માટે ખરીદેલુ

૯ પ્રામિત્યક સાધુને અર્થે ઉછીનુ આણીને આપેલુ

૧૦ પરિવર્તિત પોતાનુ આપી બદલામા નવુ લાવીને આપેલુ

૧૧ અભ્યાહૃત ઘર અથવા ગામથી સાધુને માટે આણેલુ

૧૨ ઉદ્‌ભિન્ન ઘાડવા વગેરેમાં બંધ મૂકેલું હોય, તેને સાધુને અર્થે દાટો વગેરે ઉખાડીને આપેલું

૧૩ માલાપહૃત બીજે માળ કે શીકેથી કે ભોંયરામાંથી કાઢીને આપેલું

૧૪ આચ્છેદ્ય બીજાનું ઝૂટવીને આપેલું

૧૫ અનિસૃષ્ટ ઘણાનું સહિયારું હોય તેને તેઓમાંનો એક જ બધાની રજા વિના આપે તે

૧૬ અધ્યવપૂરક પોતાને માટે રાંધવા માંડયું હોય, તેમાં સાધુને આવેલો જાણી નવું ઉમેરવું તે

નીચેના સોળ દોષો ભિક્ષા લેનાર સાધુને લગતા હોઈ 'ઉત્પાદનદોષો' કહેવાય છે

૧ ધાત્રીપિંડ ગૃહસ્થનાં છોકરાં રમાડી કરીને મેળવેલો પિંડ

૨ દૂતીપિંડ દૂતકર્મ કરીને મેળવેલો પિંડ

૩ નિમિત્તપિંડ ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળમાં થનાર લાભાદિ કહી બતાવીને મેળવેલો પિંડ

૪ આજીવપિંડ પોતે દાન આપનારના જાતિ કુળ ધંધા વગેરેમાં સરખો છે એમ કહી મેળવેલો પિંડ.

૫ વનીપકપિંડ જે જેનો ભક્ત હોય, તેની આગળ પોતે પણ તેનો ભક્ત છે એમ કહીને મેળવેલો પિંડ

૬ ચિકિત્સાપિંડ વૈદું કરીને મેળવેલો પિંડ

૭ ક્રોધપિંડ પોતાની વિદ્યા તથા તપ વગેરેનો પ્રભાવ બતાવી મેળવેલો પિંડ

૮ માનપિંડ પોતે બોલી હોડ વગેરેનું અભિમાન ગૃહસ્થમાં ઉપજાવી મેળવેલો પિંડ

૯ માયાપિંડ વિવિધ વેશ કે વગેરેનું પરિવર્તન કરીને મેળવેલો પિંડ

૧૦ લોભપિંડ અતિ લોભપૂર્વક ભિક્ષા માટે રખડીને મેળવેલો પિંડ

૧૧. સસ્તવપિંડ પોતાનું આગનુ પાછ્લું ઓળખાણુ બતાવીને મેળવેલો પિંડ

૧૨ વિદ્યાપિંડ કોઈ દેવતાની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ

૧૩ મંત્રપિંડ મંત્રનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ

૧૪ ચૂર્ણપિંડ આંખોમાં આંજી અંતર્ધાન થઈ શકાય તેવા ૪૦ ચૂર્ણોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ

૧૫ યોગપિંડ પગે ચોપડવા વગેરેથી સૌભાગ્ય, દૌભાગ્ય ઉપજાવી શકે તેવા યોગોનો પ્રયોગ કરીને મેળવેલો પિંડ

૧૬ મૂલકર્મપિંડ ગર્ભસ્તંભ, ગર્ભાધાન, પ્રસવ, રક્ષાબંધન વગેરે કરીને મેળવેલો પિંડ

નીચેના ૧૦ 'એષણાદોષો' છે, તે ગૃહસ્થ તેમ જ સાધુ બંનેને લગતા છે

૧ શંકિત આધાકર્મિક આદિ દોષોની શંકાવાળુ અન્નાદિ

૨ મ્રક્ષિત પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ આદિ સચિત્ત તથા મધ વગેરે અચિત્ત પણ ગર્હિત પદાર્થોથી લિપ્ત

૩ નિક્ષિપ્ત અચિત્ત હોવા છતા સચિત્ત પદાર્થ ઉપર મૂકેલું

૪ પિહિત સચિત્ત પદાર્થથી ઢંકાયેલુ

૫ સંહૃત આપવાના વાસણમાંનું અયોગ્ય અન્નાદિ સચિત્ત પૃથ્વી આદિ ઉપર નાખી, તે વાસણ વડે આપેલુ

૬ દાયક બાલ, વૃદ્ધ, બીમાર, ઉન્મત્ત, વગેરે અયોગ્ય દાતાની પાસેથી લીધેલુ

૭ ઉન્મિશ્ર સચિત્ત પદાર્થથી મિશ્ર

૮ અપરિણત બરાબર અચિત્ત ન થયેલુ

૯ લિપ્ત વસા વગેરેથી ખરડાયેલા હાથ યા પાત્રથી આપેલુ

૧૦ છર્દિત ઘી વગેરે ઢોળાતું હોય એ રીતે આપેલુ

૨

સુભૂમ ચક્રવર્તીની કથા

[પાના ૧૬ માટે]

વસંતપુર ગામમાં મા–બાપના પત્તા વિનાનો અગ્નિ નામનો કોઈ અનાથ છોકરો હતો. એક વખતે કોઈ સંઘ સાથે બીજે ગામ જવા નીકળતાં, જંગલમાં ભૂલો પડવાથી જમ નામના તાપસે તેને પોતાના પુત્ર તરીકે રાખી લીધો. પછી તે તપસ્વી થઈ જમદગ્નિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તેના સાંભળવામાં એક વાર આવ્યું કે, 'પુત્ર વિનાના માણસની ગતિ થતી નથી.' તેથી તે નેમિકકોષ્ટક ગામમાં જિતશત્રુ રાજા પાસે ગયો અને તેની પાસે તેની કન્યાની માગણી કરી. રાજાએ તેને પોતાની રેણુકા નામની કન્યા પરણાવી. તે કન્યા યૌવનમાં આવતાં જમદગ્નિએ તેને કહ્યું કે, હું એક ચરુ તારે માટે તૈયાર કરું છુ, તે તું ખાઈશ તો તને બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ એવો પુત્ર થશે. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હસ્તિનાપુરના અનંતવીર્ય નામના રાજાને મારી બહેન પરણાવી છે, તેને માટે પણ તમે ચરુ તૈયાર કરો. જમદગ્નિએ તેને માટે ઉત્તમ ક્ષત્રિય પુત્ર થાય તેવો ચરુ તૈયાર કર્યો. પરંતુ, રેણુકાએ માન્યું કે, મારી પેઠે મારો પુત્ર પણ જંગલના જાનવર જેવો થાય તે ઠીક નહિ; તેથી તેણે પોતાની બહેનને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ ખાધો, અને પોતાને માટે તૈયાર થયેલો ચરુ બહેનને મોકલાવ્યો. રેણુકાને રામ નામે પુત્ર થયો અને અને તેની બહેનને કૃતવીર્ય થયો. રામે કોઈ વિદ્યાધરને વાગ્યુ હતું ત્યારે મદદ કરી હતી તેના બદલામાં તેણે તેને પરશુવિદ્યા શીખવી હતી. ત્યારથી તે પરશુરામ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એક વખત રેણુકા પોતાની બહેનને મળવા હસ્તિનાપુર ગઈ. ત્યાં તેનો બનેવી અનંતવીર્ય તેના પ્રેમમાં પડી ગયો. તેના સંબંધથી રેણુકા ફરી ગર્ભવતી

થઈ; તથા તેને બીજો પુત્ર થયો જમદગ્નિ તેમ જતાં તેને પોતાને આશ્રમે પાછી લાવ્યા; પરંતુ પરશુરામે ક્રોધથી તેનું માથું કાપી નાખ્યું આ વાત રેણુકાની બહેને સાંભળતાં, તેણે પોતાના પતિ અનંતવીર્યને તેનો બદલો લેવાનું કહ્યું. તેથી તેણે આવી આશ્રમમાં ઉપદ્રવ મચાવવા માંડ્યો, પરંતુ અંતે તે પરશુરામને હાથે માર્યો ગયો. તેના પુત્ર કૃતવીર્યને તેની માએ તેના પિતાના મરણનું કારણ જણાવ્યું, આથી ગુસ્સે ભરાઈ તેણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો. તેથી ગુસ્સે થઈ પરશુરામે કૃતવીર્યને મારી નાખ્યો. કૃતવીર્યની રાણી તે વખતે ગર્ભિણી હતી. તે ત્યાંથી નાઠી અને તાપસોના આશ્રમમાં તેણે સુભૂમ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો પરશુરામ ક્ષત્રિયો ઉપર ખૂબ ચિડાયેલો હતો, તેથી તેણે સાત વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નાખી, પરંતુ તાપસોને આશ્રયે સુભૂમ છૂપી રીતે મોટો થવા લાગ્યો. મોટો થતાં તેણે પરશુરામને મારી પિતાનું વેર લીધું, અને બદલામાં ૨૧ વાર પૃથ્વી બ્રાહ્મણ વિનાની કરી.

૩

બ્રહ્મદત્તની કથા

[પાન ૧૬ માટે]

ચાર ગોવાળિયાઓએ એક વાર જંગલમાં માર્ગ ભૂલેલા કોઈ મુનિની ખાનપાન વગેરેથી સેવા કરી હતી. તેના બદલામાં મુનિએ તેમને ધર્મોપદેશ આપી દીક્ષા આપી હતી. પરંતુ તેમાંના બે અંતે સાધુજીવનથી કંટાળ્યા. તેથી તેઓ મર્યા બાદ સ્વર્ગે જઈ, ત્યાંથી ચ્યુત થઈ દશપુર નગરમાં દાસીને પેટે જન્મ્યા. તે જન્મમાં સાપ કરડવાથી મરણ પામીને તે બંને કાલિંજર પર્વતમાં મૃગ તરીકે જન્મ્યા. ત્યાં પણ પારધીથી હણાઈ તેઓ વારાણસીમાં ભૂતદત્ત નામના ચંડાલપતિને ત્યાં ચિત્ર અને સંભૂત નામના બે પુત્રો તરીકે જન્મ્યા. ત્યાંના રાજાનો પ્રધાન રાજાના ગુનામાં આવતાં તેણે તેને ભૂતદત્તને મારી નાખવા સોંપી દીધો. પરંતુ ભૂતદત્તે તેને પોતાના પુત્રોને વિદ્યા શીખવવાની શરતે ઘરમાં છુપાવી રાખ્યો. તેની પાસે પેલા બે ભાઈઓ સંગીત શીખ્યા. પરંતુ તેઓ ચંડાળ હોવાથી સંગીતની મિજલસમાં વારંવાર લોકોને હાથે તિરસ્કાર પામતા; આથી કંટાળી તેમણે આપઘાત કરવાનો વિચાર કર્યો. પણ કોઈ મુનિએ તેમને પોતાનાં પૂર્વકર્મોને તપથી ધોવાની સલાહ આપીને દીક્ષા આપી. પછી તે બંને ઉગ્ર તપસ્વી બન્યા. એક વખત સનત્કુમાર ચક્રવર્તી સંભૂતને દર્શને આવેલો, તે વખતે તે રાજાની રાણી સુનંદાના વાળની લટોનો પગને સ્પર્શ થતાં સંભૂત મોહિત થઈ ગયો અને બીજે જન્મે પોતે તેવા સ્ત્રીરત્નનો પતિ ચક્રવર્તી રાજા થાય એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો. બીજે જન્મે તે કાંપિલ્ય નગરમાં બ્રહ્મરાજાની રાણીને પેટે પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. તેનું નામ બ્રહ્મદત્ત પાડવામાં આવ્યું. તેનો ભાઈ ચિત્ર પુરિમતાલમાં નગરશેઠને ત્યાં જન્મ્યો અને સાધુ થયો. તેના અને બ્રહ્મદત્તના મેળાપનું

વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આવે છે. (જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક, પા. ૬૯ ૭૦. આવૃત્તિ ત્રીજી.) બ્રહ્મદત્તનો પિતા તેના બચપણમાં જ મરણ પામતાં, બ્રહ્મદત્તના પિતાનો મિત્ર દીર્ઘરાજ તેની સંભાળ રાખવા લાગ્યો; પણ પછી બ્રહ્મદત્તની માતા સાથે મોહમાં પડી અંતે રાજા થઈ બેઠો. બ્રહ્મદત્તને મારી નાખવા તેણે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ તેના પિતાના વફાદાર પ્રધાનની મદદથી તે નાસી છૂટ્યો અને પછી બળ ભેગું થતાં દીર્ઘને મારીને ચક્રવર્તી રાજા થયો.

એક દિવસ તેના શરૂઆતના દુઃખના દિવસોનો પરિચિત કોઈ બ્રાહ્મણ તેની પાસે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, તું પોતે રોજ જે ભોજન કરે છે, તે જ પ્રકારનું ભોજન મને પણ રોજ આપ. બ્રહ્મદત્તે તેને સમજાવીને કહ્યું કે, મારું અન્ન બહુ ઉન્માદક હોય છે; એટલે તારા જેવા માટે તે હિતકર નથી. પરંતુ તેણે ન માન્યું. એટલે આખરે રાજાએ તેનું કહેવું કબૂલ રાખ્યું. પરંતુ ચક્રવર્તીનું અન્ન તે બ્રાહ્મણકુટુંબના પેટમાં જતાં જ, રાત્રે તે કુટુંબને તીવ્ર કામોન્માદ થયો અને આખું કુટુંબ મા-બહેન-દીકરી-પિતા-પુત્ર ઇત્યાદિનો ભેદભાવ ભૂલી કામક્રીડા કરવા લાગ્યું. બીજે દિવસે ઉન્માદ શમતાં તે આખું કુટુંબ શરમનું માર્યું મૃતપ્રાય થઈ ગયું. પેલો બ્રાહ્મણ શરમાઈ જંગલમાં જતો રહ્યો. ત્યાં તેણે એક ભરવાડને કાંકરી વડે ઝાડનાં પાન તાકતાં જોયો. પછી તે ભરવાડ દ્વારા તે બ્રાહ્મણે ગામમાં સવારીએ નીકળેલા બ્રહ્મદત્તની આંખો કાંકરીઓ મરાવીને ફોડાવી નાંખી. તે ભરવાડને રાજાના માણસોએ પકડતાં તેણે પોતાને પ્રેરનાર બ્રાહ્મણનું નામ દઈ દીધું. એ સાંભળી રાજાને આખી બ્રાહ્મણજાતિ ઉપર અત્યંત રોષ આવ્યો અને તેના આવેશમાં તેણે એક થાળ ભરીને બ્રાહ્મણોની આંખો પોતાની પાસે લાવવાનો હુકમ આપ્યો. તેવા થાળનો સ્પર્શ તે રોજ કરતો ત્યારે જ તેને શાંતિ થતી. આ પ્રમાણે છેવટના દિવસોમાં દુર્ધ્યાન થવાથી તેની દુર્ગતિ થઈ.

૪

વસુરાજાની કથા

[પાન ૨૧ માટે]

વસુરાજાની વાર્તા બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયમાં પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ક્ષીરકદંબ મુનિને ત્યાં તેમનો પુત્ર પર્વત, રાજપુત્ર વસુ અને નારદ એ ત્રણ ભણતા હતા. ભણી રહ્યા બાદ ત્રણે છૂટા પડી ગયા. પર્વત પિતાના મૃત્યુ પછી તેમની જગાએ આચાર્ય થયો. એક વખત નારદ તેને ત્યાં આવ્યા. તે વખતે શિષ્યોને ભણાવતાં પર્વતે, 'યજ્ઞમાં અજનો હોમ કરવો જોઈએ,' એ વાક્યમાં 'અજનો' અર્થ બકરો કર્યો. નારદે કહ્યું કે, ગુરુએ તો તેનો અર્થ 'ત્રણ વર્ષ બાદ બીજશક્તિ નાશ પામવાથી ન ઊગે તેવું ધાન્ય' કર્યો છે. પરંતુ પર્વતે તે કબૂલ ન કર્યું. બંનેમાં વિવાદ વધતાં એમ નક્કી થયું કે, આપણે વસુરાજાને પૂછવું અને જે હારે તેની જીભ કાપી નાખવી. ગુરુપત્ની આ બધું સાંભળતાં હતાં. તેમને ખાતરી હતી કે, 'અજ'નો અર્થ ઉપર જણાવેલું 'ધાન્ય' જ કરવો જોઈએ. તેથી તે વસુરાજા પાસે ગયાં અને બંને જણ આવે ત્યારે જૂઠું બોલી પર્વતનો અર્થ ખરો છે એમ કહેવાનું તેના ઉપર દબાણ કર્યું. ન છૂટકે રાજા કબૂલ થયો, પણ તેથી તેની દુર્ગતિ થઈ.

૫

મંડિક અને રૌહિણેયની કથા

[પાન ૨૩ માટે]

મંડિકની વાર્તા આ પ્રમાણે છે મૂળદેવ રાજાના રાજ્યમા રોજ ચોરી થતી છતા ચોર પકડાતો નહિ આથી એક દિવસ મૂળદેવ જાતે જ વેશપલટો કરી નગરમા રાત્રે ફરવા નીકળ્યો ચારે બાજુ રખડીને થાકી જવાથી અંતે તે કોઈ મંદિરના ખંડેરમા સૂઈ ગયો મોડી રાતે ત્યા થઈને જતા મંડિક ચોરની લાત વાગતા તે જાગી ઊઠ્યો પેલાએ પૂછ્યુ 'તું કોણ છે'? રાજાએ કહ્યુ, 'ભિખારી' ચોરે તેને કહ્યુ કે, 'ચાલ મારી સાથે, તને આજ શ્રીમંત બનાવી દઉં પછી તેને સાથે લઈ તેણે ગામમા ખાતર પાડ્યુ અને બધો ભાર મૂળદેવને માથે મૂકી તે તેને ગામ બહાર પોતાની છૂપી ગુફામા લઈ ગયો ત્યા માન ઊતરાવી, તેણે પોતાની બહેનને રાજાના પગ કૂવા પાસે લઈ જઈ ધોવાનુ કહ્યુ રોજના નિયમ પ્રમાણે પગ ધોતી વખતે તેને કૂવામા ગબડાવી પાડવાને બદલે તેની બહેન રાજાનુ રૂપ જોઈ મોહિત થઈ ગઈ અને તેને છૂપી રીતે ભગાડી દીધો બીજે દિવસે રાજાએ તે ચોરને નગરમા આવેલો જોઈ પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને શંકા ન આવે તે રીતે તેની બહેન સાથે પરણવાની માગણી કરી પેલાએ તે કબૂલ કર્યું અને રાજાએ તેને વડો પ્રધાન બનાવ્યો પછી તે જાણે નહી તેમ ધીમે ધીમે તેનુ બધુ ધન મંગાવી લીધા બાદ અંતે રાજાએ તેનો વધ કર્યો

રૌહિણેયની વાત આ પ્રમાણે છે તેનો બાપ અઠંગ ચોર હતો તેણે મરતી વખતે છોકરાને પોતાની વિદ્યાનો વારસો આપતી વખતે મહાવીર ઉપદેશ આપતા હોય ત્યા કદી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી રૌહિણેય ચોરવિદ્યામાં તેના બાપ કરતા પણ સવાઈ નીકળ્યો એક દિવસ પોતાના જવાના રસ્તામા તેણે મહાવીરને ઉપદેશ આપતા જોયા

તેમનો ઉપદેશ કાનમા ન પેસી જાય તે માટે તેણે કાનમા આંગળીઓ ખોસી દીધી. પર'તુ પગમાં કાંટો વાગવાથી, તે કાઢવા હાથ કાન ઉપરથી ઉઠાવતા તેને આટલા શબ્દો સભળાઈ ગયા, કે, 'દેવોના પગ જમીનને ન અડકે, તેમની આમો ન મીચાય, તેમની માળાઓ ન કરમાય, તેમને પરસેવો ન થાય, અને તેમને દ્વિસે મેલ ન હોય!' ગામમાથી રોજ ચોર ચોરી કરી નાસી છૂટતો હોવાથી રાજાના પુત્ર અભયકુમારે એક વખત જાતે આખા ગામને છૂપી રીતે ઘેરો ઘાલ્યો, અને અ દર ચોરની પાછળ દોડાદોડ મચાવી રૌહિણેય બહાર નીકળવા જતા જ લશ્કરના હાથમા સપડાયો પર'તુ તેની પાસે ચોરીનો કોઈ મુદ્દો ન હોવાથી તેને કોઈ શિક્ષા કરી શકાય તેમ નહોતુ' તેથી અભયકુમારે તેને મોએ તેના પાપની કબૂલાત કરાવવા નીચેની યુક્તિ રચી . તે ચોરને તેણે ખૂબ ર ગરાગમા ચડાવી, દારૂ પાઈ, તેનુ ભાન ભુલાવી દીધુ ત્યારબાદ તેણે તેની આસપાસ સ્વર્ગ'નો દેખાવ રચી દીધો ચોરે ઘેનમાં એમ માન્યુ કે પોતે સ્વર્ગ'મા છે ત્યા તેને દેવદૂતો અપ્સરાઓ પાસે લઈ જવા આવ્યા તે ઉત્સાહમા આવી તેમની પાસે જવા લાગ્યો, તેટલામા એક દેવદૂતે આવી તેને રોક્યો અને કહ્યુ કે, અહીંથી આગળ જતા પહેલા જીવને, પોતાના બધા સારા માઠાં કર્મ' કહી બતાવવાં પડે છે પેલો ચોર અપ્સરાઓના મોહમા પોતાનુ બધુ કહેવા તૈયાર થયો, એટલામા તેને મહાવીરનો પેલો ઉપદેશ યાદ આવ્યો કે, દેવોના પગ જમીનને ન અડકે ઇ૦. એટલે તે એકદમ થભી ગયો અને તે દેવદૂતોના પગ વગેરે જેવા લાગ્યો તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે, આ સ્વર્ગ અને દેવદૂતો વગેરે બધુ બનાવટી છે એટલે તેણે પોતાના સત્કર્મ' જ વખાણી બતાવ્યા અ તે થાકીને અભયકુમારે તેને છોડી દીધો છૂટયા પછી તે ચોરને વિચાર આવ્યો કે, કાંટો કાઢતા સુધીમા જ જેમના વચનો સભળાઈ જવાથી હુ' રાજાની શિક્ષામાથી બચી ગયો, તેમનુ સાચેસાચ શરણ લેવાથી મારુ' કેવુ ભલુ થશે? પછી તેણે મહાવીર પાસે જઈ દીક્ષા લીધી, અને આજીવન ધર્મ'રત રહી સ્વર્ગ' પ્રાપ્ત કર્યુ'

૬

રામાયણની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

લંકાના રાજા રાવણના ગળામાં વડીલપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય નવરત્નોની એક માળા હતી. તેમાં તેનું મુખ પ્રતિબિંબિત થવાથી તેને દશ મુખ હોય તેમ દેખાતું હતું. તેણે અનેક વિદ્યાઓ સાધેલી હતી, અને તેમના પ્રતાપે તે દુર્ધર્ષ તથા મહા બળવાન બનેલો હતો. તેના પુત્ર મેઘનાદે પણ ઇંદ્ર નામના વિદ્યાધરોના રાજાને રણમાં હરાવી કેદ પકડ્યો હતો. રાવણે પાતાલલંકા જીતીને તેનું રાજ્ય ખરને સોંપ્યું હતું તથા તેને પોતાની બહેન પરણાવી હતી. મરુત્ત નામના રાજાને યજ્ઞ કરતો જોઈ, તેણે તેને અહિંસાનો ઉપદેશ આપી યજ્ઞ બંધ કરાવ્યો હતો.

અયોધ્યાના રાજા દશરથને કૌશલ્યાદિ રાણીઓથી રામાદિ પુત્રો થયા હતા. એક વખત રોષે ભરાયેલી સુમિત્રાને મનાવવા જતાં તે રાજાએ પોતાના અંતઃપુરના વૃદ્ધ કંચુકીને જોયો. તેને જોઈ રાજાને વિચાર આવ્યો કે, વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી તેમણે રામને રાજગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પહેલાં કોઈ વખત કૈકેયીને એ વરદાન આપેલાં તે અનુસાર કૈકેયીએ રામનો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ અને ભરતનો રાજ્યાભિષેક માગ્યા. પરિણામે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે રામ દંડકવનમાં પંચવટી આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. ત્યાં કોઈ વાર બે મુનિ આવી ચડ્યા. તેમને કારણે દેવોએ કરેલી પુષ્પવૃષ્ટિથી ખેંચાઈ જટાયુ નામનો ગીધ ત્યાં આવ્યો તથા મુનિઓનો ઉપદેશ સાંભળતાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થવાથી રામની પાસે રહ્યો. એક વખત લક્ષ્મણ જંગલમાં ફળાદિ માટે બહાર ગયા

હતા; ત્યાં તેમણે એક દિવ્ય તલવાર જોઈ. તેની ધારની પરીક્ષા કરવા તેમણે વાંસના એક ઝુંડ ઉપર તેને ચલાવી. તેથી તે જાળાની સાથે અંદર બેઠેલા એક માણસનું માથું પણ કપાઈ ગયું. લક્ષ્મણે આવી રામને તે બધી વાત કહેતાં રામે કહ્યું કે, આ તો સૂર્યહાસ નામની દિવ્ય તરવાર છે; પેલો પુરુષ તેની સાધના કરતો હશે. એટલામાં રાવણની બહેન અને ખરની પત્ની ચંદ્રણખા પોતાના પુત્રને મારનારની શોધમાં ત્યાં આવી; પરંતુ રામનું રૂપ જોતાં પુત્રશોક ભૂલી રામ ઉપર મોહિત થઈ ગઈ. રામે તેને કહ્યુ કે, મારી પાસે તો મારી પત્ની છે; માટે તું પત્ની વિનાના લક્ષ્મણ પાસે જા. તે તદનુસાર લક્ષ્મણ પાસે ગઈ; પરંતુ લક્ષ્મણે તેને કહ્યું કે, એક વાર તું મારા વડીલ–મોટાભાઈને મનથી અર્પિત થઈ ચૂકી છે, એટલે હવે તો તું મારી મા સમાન થઈ. આમ નિરાશ થયેલી, તથા પુત્રશોકથી વ્યાકુળ બનેલી ચંદ્રણખાએ જઈને ખર વગેરેને પુત્રવધની વાત કરી, અને તેનો બદલો લેવા તેમને ઉશ્કેર્યા. લક્ષ્મણ તેમની સાથે લડવા લાગ્યા; તેટલામાં ચંદ્રણખાએ લંકા જઈને રાવણને પણ રામની સુંદર પત્ની સીતાને હરી લાવવા ઉશ્કેર્યો. રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં ત્યાં આવ્યો. રામને સીતા પાસેથી દૂર ખસેડવા તેણે માયાથી, લક્ષ્મણ રણક્ષેત્રમાં મદદ માટે બોલાવતા હોય તેવો અવાજ કર્યો. રામ જતાં રાવણ સીતાને લઈ, જટાયુને ઘાયલ કરીને નાઠો. રામ અને લક્ષ્મણ પાછા આવતાં જટાયુ પાસે બધો વૃત્તાંત જાણી, સીતાની શોધમાં નીકળ્યા.

કિષ્કિંધા નગરીનો રાજા સુગ્રીવ એક વખત ગામ બહાર ક્રીડા કરવા ગયો હતો. તે વખતે આકાશમાં ફરતા સાહસગતિ નામના વિદ્યાધરે તેના અંતઃપુરમાં તેની પત્ની તારાને જોઈ. તેથી મોહિત થઈને તે સુગ્રીવનું રૂપ લઈને ત્યાં આવ્યો. પરંતુ તે અંતઃપુરમાં પહોંચે ત્યાર પહેલાં સાચો સુગ્રીવ પાછો આવ્યો અને તે બંને વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. સાચો સુગ્રીવ થાકીને નગર બહાર કોઈ બળિયાની મદદની શોધમાં ચાલ્યો ગયો. (તેનો મોટો ભાઈ બળવાન વાલી તો તે અગાઉ રાજ્ય

તજી, મોક્ષ પામ્યો હતો.)એ અરસામાં સુગ્રીવે સાંભળ્યુ કે, રામે ખરને મારી તેની જગાએ પાતાલ લંકાના સાચા રાજાના પુત્રને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો છે. તેથી તેની મદદ માગવા તે ગયો. રામે કિષ્કિંધા આવીને ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો, તેથી પેલા બનાવટી સુગ્રીવની માયા દૂર થઈ ગઈ પછી રામે તેને એક જ બાણથી પૂરો કરી, સુગ્રીવને રાજ્ય આપ્યુ

આણી બાજુ રાવણે સીતાને પોતાને વશ થવા સમજાવવા પોતાની રાણી મંદોદરીને મોકલી હતી પોતાના પતિનુ જ દૂતીકર્મ કરતી તે સ્ત્રીને જોઈ સીતાને ઘણો ગુસ્સો આવ્યો. તે જ અરસામા સુગ્રીવે મોકલેલા હનુમાને સીતાને રામની વીંટી આપી અને દિલાસો આપ્યો, તથા પછીથી લંકાને પગ વડે છિન્નભિન્ન કરી નાખી, તે પાછા આવ્યા અહી, રામે સેતુ બાધી લકા ઉપર ચડાઈ કરી. લડાઈમા રાવણે લક્ષ્મણને ઘાયલ કર્યા. કોઈ વિદ્યાધરે તે વખતે ખબર આપી કે, અયોધ્યાથી ૧૨ યોજન દૂર આવેલા કૌતુકમંગલ નગરના રાજા, તથા કૈકેયીના ભાઈ દ્રોણઘનની વિશલ્યા નામની કન્યાના નાહેલા પાણીનો સ્પર્શ કરાવો તો જ લક્ષ્મણ જીવશે તેથી હનુમાન વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા ગયા અને ભરતને સાથે લઈ દ્રોણઘન પાસે વિશલ્યાની માગણી કરી. રાજાએ તે ખુશીથી કબુલ રાખી પછી પેલી કન્યાએ આવી લક્ષ્મણને નિઃશલ્ય કર્યા, તથા બીજા બધા લડવૈયાઓને પણ પોતાના નાહેલા પાણીથી જીવતા કર્યા. કુંભકર્ણ વગેરેને પણ રામે જીવતા કરાવ્યા, અને તેઓ તરત જ પ્રવ્રજ્યા લઈ ચાલતા થયા પછી રામે લક્ષ્મણને તે વિશલ્યા સાથે જ પરણાવ્યા ત્યારબાદ ફરી યુદ્ધ શરૂ થયુ તેમાં લક્ષ્મણે રાવણનું માથું કાપી નાખ્યુ પછી વિભીષણને લંકાનુ રાજ્ય સોંપી, રામ સીતા સાથે અયોધ્યા પાછા આવ્યા

७

સુદર્શન શેઠની કથા

[પાન ૨૫ માટે]

અંગદેશમાં ચંપાનગરીમાં દધિવાહન નામનો રાજા હતો. તેને અભયા નામની પરમ સુંદર રાણી હતી. તે નગરમાં વૃષભદાસ નામનો જૈન શેઠ રહેતો હતો. તેને સુદર્શન નામનો પુત્ર હતો. તેને યોગ્ય વયનો થતાં મનોરમા નામની કન્યા સાથે પરણાવવામાં આવ્યો. સુદર્શનને રાજાના પુરોહિત કપિલ સાથે પરમ મૈત્રી હતી. તેની સ્ત્રી કપિલા સુદર્શન ઉપર મોહિત થઈ હતી. એક વખત કપિલ બહારગામ ગયેલો તે અરસામાં કપિલાએ સુદર્શનને કહેવરાવ્યું કે, તમારા મિત્ર રાજપુરોહિત કપિલ બહારગામથી ઘણા બીમાર થઈને પાછા આવ્યા છે, અને તમને બોલાવે છે. સુદર્શન ઘરમાં આવતાં કપિલાએ બારણાં બંધ કરી પોતાનો મનોભાવ તેની આગળ પ્રગટ કર્યો. પરંતુ સુદર્શને કહ્યું કે, હું તો નપુંસક છું.* એટલે કપિલાએ તેને જવા દીધો. એક વખત કપિલા અભયારાણી સાથે બગીચામાં ફરતી હતી, ત્યાં તેણે સુદર્શનની સ્ત્રી મનોરમાને ૭ પુત્રો સાથે જોઈ. તે જોઈ તેણે રાણીને કહ્યું કે, સુદર્શન તો નપુંસક છે, અને આને તો ૭ પુત્રો છે! રાણીએ પૂછ્યું, 'તે કેવી રીતે જાણ્યું કે સુદર્શન નપુંસક છે?' ત્યારે કપિલાએ પોતાનો વૃત્તાંત તેને કહી સમજાવ્યો. ત્યારે રાણી બોલી કે 'તું મૂર્ખ, એટલે એ રીતે તને સુદર્શન છેતરી ગયો.' ત્યારે કપિલાએ ટોણો માર્યો કે, 'હું ભલે મૂર્ખ રહી, પણ તમે કુશળ છો તો સુદર્શનને ફસાવો તો ખરા!' રાણીએ સુદર્શનને ફસાવવાનું માથે લીધું. એક વખત રાજા

*પરસ્ત્રી પ્રત્યે તે નપુંસક જેવો જ હતો. એટલે તે જૂઠું બોલ્યો એમ પણ ન કહેવાય — કથા.

બહાર ગયેલા તે વખતે તેણે ધ્યાનમાં બેઠેલા સુદર્શનને છૂપી રીતે વીનવવા માંડ્યો. પરંતુ સુદર્શન ધ્યાનથી ચલિત થયો નહીં. ત્યારે રાણીએ પોતાને શરીરે ઉઝરડાં ભરીને બૂમ પાડી કે, 'બચાવો, બચાવો, આ દુષ્ટ મારા ઉપર બળાત્કાર કરે છે.' એટલે સુદર્શનને તરત પકડવામાં આવ્યો અને તેને વધની શિક્ષા કરવામાં આવી. પરંતુ તેના ઉપર ઉગામેલી તરવાર ફૂલનો હાર બની જતી. રાજાએ જાતે આવીને પણ આ જોયું. આથી નવાઈ પામી તેણે સુદર્શનને બધી વાત પૂછી, તો સુદર્શને તેને બધું કહી સંભળાવ્યું. રાજાએ તરત તેને પોતાને હૃદયે ચાંપ્યો, અને હાથી ઉપર બેસાડી સાથે લીધો. અભયા આ સાંભળી ફાંસો ખાઈ મરી ગઈ. ત્યારબાદ સુદર્શન સાધુ થયો. એક વખત પાટલિપુત્ર નગરમાં ફરતાં ફરતાં દેવદત્તા નામની ગણિકાએ તેને જોયો. તેણે પણ મોહિત થઈ જઈ મનાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ સુદર્શન જરા પણ ચલિત ન થયો, એટલે દેવદત્તાએ તેને જવા દીધો.

૮

સગર રાજાની કથા

[પાન ર૬ માટે]

અયોધ્યાના ચક્રવર્તી રાજા સગરને ૬૦,૦૦૦ પુત્રો હતા. તેમાંનો મોટો જહ્નુકુમાર એક વખત પિતાનો દિવ્ય દંડ લઈ, ભાઈઓ સાથે પૃથ્વીપર્યટન કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભરતે કરાવેલું ચૈત્ય જોઈ, તેને વિચાર આવ્યો કે, ભરત જેમ આ ચૈત્યથી અમર થઈ ગયા છે, તેમ આપણે તેની આજુબાજુ અપૂર્વ ખાઈ બનાવીને અમર થઈએ. તેથી તેણે પિતાનો દિવ્ય દંડ ફેરો મૂકયો. તે દંડે પૃથ્વીને નાગોનાં ભુવન જેટલી ઊંડી ખોદી નાખી. આથી બધા નાગો જ્વલનપ્રભ નામના પોતાના રાજાને શરણે ગયા. તેણે આવી સગરના પુત્રોને ખૂબ ધમકાવ્યા. પેલાઓએ ભૂલથી થયેલા અપરાધની ક્ષમા માગી, તેથી તેણે તેમને જવા દીધા. હવે તેમણે વિચાર કર્યો કે, આટલી ઊંડી ખાઈ ઉઘાડી રહેશે તો કાલક્રમે પુરાઈ જશે તેથી તેમણે પેલા દંડ વડે ગંગા નદીને ખેંચી આણીને તે ખાઈમાં વાળી દીધી. તેથી નાગલોકોનાં ભુવનોમાં પાણી પેસી ગયું. આ જોઈ નાગરાજ જ્વલનપ્રભે ગુસ્સે થઈ તે ૬૦,૦૦૦ પુત્રોને બાળી નાખ્યા. સગરરાજાને તે ખબર મળતાં, દુઃખથી અભિભૂત થઈ, તેણે જહ્નુના પુત્ર ભગીરથને ગાદીએ બેસાડી અજિતનાથ પાસે પ્રવ્રજ્યા લીધી.

૯

સગમકની કથા

[પાન ૪૦ માટે]

અનાથ સગમક લોકોના વાછરડા વગેરે ચારીને તથા તેની માતા ધન્યા લોકોને ઘેર કામકાજ કરીને જેમ તેમ ગુજરાન ચલાવતા હતા એક દિવસ કોઈ ઉત્સવ નિમિત્તે ઘેર ઘેર ખીર થતી જોઈ, સગમક પણ ઘેર જઈ મા પાસે ખીર માગવા લાગ્યો પરતુ ગરીબ માથી તે ન આપી શકાતા રડવા લાગ્યો તેનુ દુ ખ જોઈ મા પણ વિલાપ કરવા લાગી પાડોશીઓને તેની ખબર પડતા તેઓએ દયા લાવી ધન્યાને દૂધ વગેરે સામગ્રી આપી તેની તેણે ખીર બનાવી અને એક થાળીમા થોડીક પીરસીને સગમકને જમવા બેસાડ્યો, તથા પોતે અદર કશુ લેવા ગઈ તેટલામા એક મહિનાનો ઉપવાસી કોઈ સાધુ ત્યા આવી ચડ્યો અને ભિક્ષા માગવા લાગ્યો તેને જોઈ સગમકે પોતાની થાળીમા પીરસેલી ખીર તેના વાસણમા ઠાલવી દીધી તે લઈને સાધુ ચાલ્યા ગયા પછી તેની મા બહાર આવી તેની થાળી ખાલી થયેલી દેખી તેણે બીજી ખીર તેમા પીરસી તે દિવસે અકરાંતિયા પણે ખીર ખાવાથી સગમક આફરો ચડતા મરી ગયો મરતા પહેલાં ભૂખ્યા સાધુને દાન કર્યું હોવાથી તે રાજગૃહમા ગોભદ્ર શેઠને ત્યા ભદ્રા શેઠાણીને પેટ જન્મ્યો તેનું નામ શાલીભદ્ર પાડવામાં આવ્યુ ગોભદ્ર શેઠને ત્યા અતિ વિપુલ વૈભવ હતો અને શાલીભદ્ર પણ માતાપિતાએ પરણાવેલી ૩૨ પત્નીઓ સાથે વિહાર કરતો હવેલીને સાતમે માળે જ રહેવા લાગ્યો તેના પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ બધો આર્થિક તેમજ કૌટુબિક વ્યવહાર ચલાવવા માડ્યો અને શાલીભદ્રને તેના સુખોપભોગમા જરા પણ મણા ન આવવા દીધી એક વખત

કોઈ વેપારી રાજગૃહમા શ્રેણિકરાજા પાસે 'રત્નકબન' લઈને આવ્યા પરતુ તેમની કિમત વધારે હોનાથી રાજાએ તે ન લીધા પછી ભદ્રા શેઠાણીને તે બતાવતાં તેણે તે બધા રત્નકબલો ખરીદી લીધા ત્યાર બાદ ચેલ્લણા રાણીએ પોતાને માટે ગમે તે મૂયે પણ એક રત્નકબલ ખરીદવાનો રાજાને આગ્રહ કર્યો રાજાએ તે વેપારીઓને પાછા બોલાવતાં તેમણે કહ્યુ કે, તે બધા કબલો તો ભદ્રાશેઠાણીએ ખરીદી લીધા છે એટલે રાજાએ કિમત આપી એક કબલ ખરીદવા માટે પોતાના માણસને ભદ્રા પાસે મોકલ્યો ત્યારે ભદ્રાએ કહ્યુ કે, મારા પુત્રની સ્ત્રીઓના પગલૂછણિયા કરવા માટે તે કબલોના તો મે નાના ટુકડા કરાવી દીધા છે! આવા ધનાઢ્ય માણસો પોતાના રાજ્યમાં છે એ જાણી, શ્રેણિકરાજાને અતિ આનદ થયો, અને ભદ્રાના ઘરનો વૈભવ જાતે જોવા તે એક દિવસ તેને મહેલે ગયો ભદ્રાએ ચોથા માળ ઉપર તેને બેસાડી તેની બહુ બરદાસ કરી પછી, રાજા ઘેર મળવા આવ્યો છે, એમ કહી ભદ્રાએ શાલીભદ્રને નીચે તેડાવ્યો ત્યારે તેને વિચાર આવ્યો કે, મારે આ પરાધીનતા શી? મારે તો એવુ સુખ જોઈએ, કે જેમા કોઈની તાબેદારી ઉઠાવવાની ન હોય તે નામને રાજા પાસે આવ્યો અને આવીને તરત જ ઉપર પાછો ચાલ્યો ગયો પણ તેના મનમા એ વાતનો ડખ રહી ગયો એક દિવસ ધર્મઘોષ નામના મુનિ રાજગૃહમા આવી પહોચ્યા તેમની વાત સાભળી શાલીભદ્ર તેમને મળવા ગયો અને તેમને પૂછ્યુ કે, એવુ શુ કરીએ તો પોતાનો કોઈ ઉપરી ન રહે? ત્યારે તેમણે તેને કહ્યુ કે, દીક્ષા લઈને સાધુ થનારનો કોઈ ઉપરી નથી રહેતો એટલે શાલીભદ્રે પોતાની માને આવીને તે વાત કરી ત્યારે તેની માએ તેને સમજાવીને કહ્યુ કે, તારો વિચાર સારો છે, પરતુ બધી વસ્તુનો ત્યાગ એકદમ કરવા જઈશ તો તુ દુખી થઈશ, માટે રોજ થોડી થોડી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી તુ ટેવાતો જા એટલે શાલીભદ્રે રોજ રોજ એક એક પથારી અને એક એક સ્ત્રી તજવાનો નિશ્ચય કર્યો શાલીભદ્રની નાની બહેન તે જ ગામમાં પરણાવેલી

હતી તે આ ખબરથી દુખી થઈ પોતાના પતિ ધન્ય આગળ પોતાના ભાઈએ કરેલો કઠોર નિર્ણય કહેવા લાગી. ત્યારે તેના પતિએ તેની મશ્કરી કરીને કહ્યુ કે, એમ રોજ એક એક સ્ત્રી અને પથારી છોડનારાથી સાધુ ન થવાય! ત્યારે તેની સ્ત્રી ગુસ્સામા આવીને બોલી કે, જો સાધુ થવુ સહેલુ હોય, તો તમે જ કેમ થતા નથી? આ સાંભળતાં તે તરત જ ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યો અને વીર પ્રભુ પાસે જઈ તેણે દીક્ષા લીધી આ વાત સાભળી શાલીભદ્ર પણ તરત જ બધુ છોડી ચાલી નીકળ્યો

૧૦

સ્થૂલભદ્રની કથા

[પા ૫૭ માટે]

પાટલિપુત્ર નગરમા નદ નામનો રાજા હતો. તેને શકટાલ નામનો વડો પ્રધાન હતો તે શકટાલને સ્થૂલભદ્ર અને શ્રીયક નામના બે પુત્રો હતા તેમાંનો નાનો શ્રીયક રાજાના અગરક્ષકનુ કામ કરતો હતો અને રાજાનો વિશ્વાસપાત્ર હતો, પરંતુ સ્થૂલભદ્ર અતિશય બુદ્ધિશાળી હોવા છતા કોશા નામની ગણિકામા આસક્ત થઈ, તેને ત્યા જ પડી રહેતો હતો તેના પિતાના મૃત્યુ પછી રાજાએ તેને બોલાવીને પ્રધાનપદ લેવાનુ કહ્યું સ્થૂલભદ્રે વિચાર્યું કે, રાજાનુ પ્રધાનપદુ સ્વીકારીશ તો પ્રિયા સાથે નિરાતે રહી શકાશે નહી, ઉપરાંત, ગમે તેવું કામ કરીશ, તો પણ તે પદ પામવાની ઇચ્છા રાખનાર અન્ય લોકોની ખટપટ હમેશા ચાલ્યા જ કરવાની. અને પ્રધાનપદુ નહિ સ્વીકારુ, તો રાજા ગુસ્સે થશે. એટલે તેણે જઈને સંભૂતિવિજય પાસે દીક્ષા લીધી અને સસારનો ત્યાગ કર્યો એક વખત વર્ષાકાળ આવતા મુનિઓ સભૂતિ પાસે ચાતુર્માસના નિયમો લેવા લાગ્યા એકે કહ્યું કે, હું ચારે મહિના સિંહની ગુફાના

મોં આગળ ઉપવાસ કરી સ્થિર થઈને રહીશ બીજાએ મહા ઝેરી[1] નાગના દરના મોં આગળ તેવી રીતે ચાર માસ રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્રીજાએ કૂવાના ભારવટ ઉપર ચાર મહિના ઊભા રહેવાનો નિયમ લીધો. ત્યારે સ્થૂલભદ્રે એવો નિયમ લીધો કે, કોશા ગણિકાની જે ચિત્રશાળા છે, કે જેમાં કામશાસ્ત્ર વિષયક ઉદ્દીપક ચિત્રો ચારે તરફ ચીતરેલાં છે, તેમાં ૭ રસવાળાં ભોજન ખાઈને ચારે માસ રહીશ એ પ્રમાણે નિયમો લઈ મુનિઓ ચાલ્યા ગયા. કોશાને સ્થૂલભદ્ર ઉપર હાર્દિક અનુરાગ હતો; અને તેના ચાલ્યા જવાથી તે દુઃખપૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. તે સ્થૂલભદ્રને આ વેશે આવેલો જોઈ દુઃખી થઈ, પરંતુ તેને પોતાને ત્યાં થોડા વખત માટેય આવેલો જોઈ હર્ષિત પણ થઈ. તેણે તેના કહ્યા મુજબ પોતાની ચિત્રશાળામાં તેનો ઉતારો કરી આપ્યો. તે હંમેશાં તેને ષડ્રસવાળાં ઉત્તમ ભોજનો કરાવતી, અને પોતાના ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી અલંકૃત થઈને તેની પાસે બેસતી, પરંતુ સ્થૂલભદ્ર જરા પણ ક્ષોભ પામ્યા વિના પોતાના ધ્યાનમાં લીન રહેતો. કોશાને ધીમે ધીમે તેના ઇંદ્રિયજયની ખાતરી થતા તેના તરફ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થયો, અને પોતાના દુરાચારી જીવનનો અનુતાપ પણ થયો. રાજાના હુકમથી કોઈ પુરુષને પરણવું પડે, તો તે સિવાય બીજા કોઈ પુરુષ સાથે શરીરસંબંધ ત્યાગવાનો તેણે તે વખતે જ નિયમ લીધો ત્યારબાદ અતિ ભક્તિપૂર્વક ચારે માસ તેણે સ્થૂલભદ્રની શુશ્રૂષા કરી. ચાતુર્માસ પૂરો થતાં બધા મુનિઓ ગુરુ પાસે પાછા આવ્યા. ગુરુએ તે દરેકનું યોગ્ય શબ્દોમાં અભિવાદન કર્યું, પરંતુ સ્થૂલભદ્રને દેખીને તો ઊભા થઈ તેને 'દુષ્કરથી પણ દુષ્કરનો કરનાર,' તથા 'મહાત્મન' કહીને તેનો

---

૧. મૂળ, 'દૃગ્વિષાહિ.' તેની નજર પડવા માત્રથી ઝેર ચઢી જાય છે; અથવા તે સાપ સામા માણસની આંખમાં ઝેર થૂંકે છે, જેથી અસહ્ય દાહ ઉત્પન્ન થતાં તે ભાગને વલૂરવાથી તે ઝેર તે માણસના શરીરમાં દાખલ થઈ તેનો પ્રાણ લે છે.

સત્કાર ર્યો તેથી બધા શિષ્યોને અદેખાઈ આવી, અને 'અમે આવુ ઉપવાસ જેવુ કાર્યુ નન અને તે પણ સિહની ગુફા જેવા ભયાનક સ્થાને આચર્યું, ત્યારે સ્થૂલભદ્ર તો ગણિકાના મ ડેપમા ષડ્રસ ખાઈને રહ્યો, છતા તેનો આવા શબ્દોમા ગુરુએ સત્કાર કર્યો,' તેનુ તેઓ દુ ખ માનવા લાગ્યા બીજે વર્ષે ફરી ચાતુર્માસનો વખત આવતા પેલા સિહગુફાવાસીએ કોશાની ચિત્રશાળામા જઈને રહેવાની માગણી કરી ગુરુએ તેને કહ્યુ કે, એ વસ્તુ તારાથી નહી થાય, માટે અશક્ય વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા છોડી દે પરતુ તેથી તો પોતાના નિશ્ચયમા વધુ મક્કમ બની તે ત્યા જ ગયો પરતુ ત્યા તો પહેલી જ રાત્રે તે વિહ્વળ થઈ ગયો અને કોશા પાસે કામભોગની માગણી કરવા લાગ્યો તેને વ્રત ભગવાથી બચાવવા માટે કોશાએ તેને કહ્યુ કે, નેપાલના રાજા પાસેથી રત્નકબલ તુ લાવી આપે, તો હુ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરુ તે સાભળી, સાધુએ ચોમાસામા મુસાફરી ન કરવી જોઈએ છતા તે નેપાલ સુધી જઈને ત્યાથી તે રત્નકબલ લઈ આવ્યો રસ્તામા લૂટારુઓએ તેને પકડ્યો ત્યારે તેમને પણ કરગરીને તે સાજેસમો તે કબલ લઈને કોશા પાસે આવ્યો કોશાએ તે રત્નકબલ લઈને તરત જ દુર્ગંધી ખાળમા નાખી દીધો તે જોઈ પેલો કહેવા લાગ્યો કે મે આટલી મહેનતે આણેલી આવી કીમતી વસ્તુ તુ આવી ગદકીમા કેમ નાખી દે છે? ત્યારે કોશાએ કહ્યુ કે, આટલા વર્ષોથી કઠોર તપ વગેરે આચરીને મેળવેલુ ચારિત્ર તમે ગદકીભર્યા મારા શરીરમા રગદોળવા તૈયાર થયા છો, તેના કરતા તો મે કાઈ જ વધારે નથી કર્યું આ સાભળી પેલાને ભાન આવ્યુ અને ત્યાથી ગુરુ પાસે પાછો આવી તે પસ્તાવો કરવા લાગ્યો અને પોતે કરેલા અતિચારો માટે પ્રાયશ્ચિત્ત આચરવા લાગ્યો

પછી વચન જતા કોશાને રાજાએ પોતાના રથિકને આપી પરતુ, કોશાની કુશળતાથી પ્રસન્ન થઈ, તથા તેને મોઢે સ્થૂલભદ્રના ઇન્દ્રિયજયની વાતથી મુગ્ધ થઈ તેણે ગુરુ પાસે જઈ દીક્ષા લીધી

ગે વખત મગધમા ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો તે દરમ્યાન સાધુઓ શાસ્ત્રના ભૂલી જવા લાગ્યા તેથી પાટલિપુત્રમા તેમનો સઘ ભેગો થયો અને ત્યા તેમણે અગિયાર અગો તો એકઠા કર્યા પરંતુ બારમુ દૃષ્ટિવાદ અગ કોઈ જાણતુ ન હોવાથી બાકી રહ્યુ ભદ્રબાહુ જ તે બારમું અગ જાણતા હતા પરંતુ તે તો નેપાળમા મહાપ્રાણ ધ્યાન સિદ્ધ કરતા હતા એટલે પાટલિપુત્ર આવી શકે તેમ નહોતા તેથી સઘે તેમની પાસે સ્થૂલભદ્ર વગેરે પાચસો સાધુઓને દૃષ્ટિવાદ શીખી લાવવા મોકલ્યા ભદ્રબાહુને વખત બહુ થોડો રહેતો તેથી તે વણ ભણાવી શકતા ન હ. તેથી બીજા સાધુઓ તો કટાળીને પાછા ચાલ્યા ગયા પરંતુ સ્થૂલભદ્ર કાયમ રહ્યા પોતાનુ વ્રત પૂરુ થયા બાદ ભદ્રબાહુએ સ્થૂલભદ્રને ૧૪ પૂર્વોમાથી ૧૦ તો શીખવી દીધા તે અરસામા ભદ્રબાહુ ફરતા ફરતા પાટલિપુત્ર આવી પહોચ્યા સ્થૂલભદ્રને પણ આ વાત જાણી તેની બહેન તેને વદન કરવા આવી અને સ્થૂલભદ્ર ક્યા છે એમ ભદ્રબાહુને પૂછવા લાગી સ્થૂલભદ્ર પાસના ઓરડામા હતા ત્યા તેને જવાનુ ભદ્રબાહુએ કહ્યુ સ્થૂલભદ્ર પોતે નવી શીખેલી વિદ્યાથી બહેનને આશ્ચર્ય પમાડવા તે વખતે સિહનુ રૂપ ધારણ કર્યું ઓરડામા સ્થૂલભદ્રને બદલે સિહ જોઈ બેની બહેન ભદ્રબાહુ પાસે પાછી આવી ત્યારે ભદ્રબાહુએ સાચી વાત જાણી લઈ તેને કહ્યુ કે, તે તારો ભાઈ જ છે એમ કહેને ત પાછી આવી અને પાછુ મનુષ્યરૂપ ધારણ કરેલા સ્થૂલભદ્ર સાથે વાતો કરવા લાગી બહેન પાછી ગયા પછી સ્થૂલભદ્ર ભદ્રબાહુ પાસે આગળ શીખવા માટે ગયા ત્યારે ભદ્રબાહુએ કહ્યુ કે, તે તારી વિદ્યાનો આ રીતે ઉપયોગ કર્યો માટે હવે હું તને ભણાવીશ નહી કારણકે પછીના સમયમા સાધુઓ બહુ જ હીનસત્ત્વ થશે તે વખતે તેમના હાથમા આ બધી વિદ્યાઓ જાય તે ઠીક નહી પછીથી પોતાના હાથે પૂર્વોના લુપ્ત ન થાય તે પ્રકારથી, બાકીના ચાર પૂર્વ તેમણે સ્થૂલભદ્રને શીખવ્યા તો ખરા પરંતુ તે બીજા કોઈને શીખવવાની મના કરી

૧૧

ગૃહસ્થની અગિયાર પ્રતિમાઓ

[પાન ૫૮ માટે]

૧ દર્શનપ્રતિમા એટલે કે સમ્યકૂત્વવ્રતનું એક માસ સુધી સંપૂર્ણ પાલન કરવું ૨. વ્રતપ્રતિમા એટલે કે બે માસ સુધી અણુવ્રતોનું બરાબર પાલન કરવું ૩ સામાયિક પ્રતિમા એટલે કે ત્રણ માસ સુધી સામાયિક બરાબર કરવું ૪ પૌષધપ્રતિમા. એટલે કે આઠમ, ચૌદશ, અમાસ, અને પૂર્ણિમાને દિવસે સંપૂર્ણ પૌષધવ્રત લેવું અને તેમ ચાર માસ સુધી કરવું. ૫ કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા એટલે કે પાંચ મહિના સુધી સ્થિરપણે જિનનું ધ્યાન રવું, સ્નાન ન કરવું, રાત્રે ભોજન ન કરવું, દિવસે સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું, રાત્રે મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવું, પોતાના દોષનું નિરીક્ષણ કરવું અને કાછડી ન ખોસવી ૬ અબ્રહ્મવર્જન પ્રતિમા એટલે કે ૭ મહિના સુધી શૃંગારનો ત્યાગ કરવો સ્ત્રીસંબંધનો ત્યાગ કરવો, તથા સ્ત્રી સાથે અતિપ્રસંગ ન રવો ૭. સચિત્ત આહાર વર્જન પ્રતિમા એટલે કે, સજીવ વસ્તુ સાત મહિના સુધી ન ખાવી ૮ સ્વયં આરંભવર્જન પ્રતિમા એટલે કે આઠ મહિના સુધી જાતે સપાપ પ્રવૃત્તિ જાતે ન કરવી ૯ ભૃત્ય પ્રેષ્ય આરંભ વર્જન પ્રતિમા એટલે કે નવ મહિના સુધી નોકર ચાકર દ્વારા પણ કોઈ જાતની સપાપ પ્રવૃત્તિ ન કરાવવી ૧૦ ઉદ્દિષ્ટ ભક્ત વર્જન પ્રતિમા એટલે કે પોતાને ઉદ્દેશીને કરેલા ખાનપાન વગેરે પદાર્થનો દશ મહિના સુધી ઉપયોગ ન કરવો તથા મુંડ રહેવું અથવા ચોટલી રાખવી ૧૧ શ્રમણભૂત પ્રતિમા એટલે કે અગિયાર મહિના સુધી શ્રમણ – સાધુ જેવી પ્રવૃત્તિ રાખવી પછીની દરેક પ્રતિમા વખતે આગળની દરેક પ્રતિમા ચાલુ રહેલી જ ગણવી

૧૨

ધ્યાનાદિ માટે યોગ્ય સ્થાનો

[પાન ૫૯ તથા ૮૩ માટે]

મૂળમાં ધ્યાનાદિના અભ્યાસ માટે તીર્થંકરનાં જન્માદિ સ્થાનો પસંદ કરવાં એમ કહ્યું છે તે સ્થાનોની વિગત નીચે પ્રમાણે છે :

જિન	જન્મસ્થાન	દીક્ષાસ્થાન	જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાન	મોક્ષસ્થાન
૧ ઋષભદેવ (આદિનાથ)	અયોધ્યા (વિનીતા)	અયોધ્યા સિદ્ધાર્થવન	પુરિમતાલ *	અષ્ટાપદ (કૈલાસ)
૨ અજિતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સમેતપર્વત
૩ સંભવનાથ	શ્રાવસ્તી	શ્રાવસ્તી	શ્રાવસ્તી	,,
૪ અભિનંદન	વિનીતા (અયોધ્યા)	વિનીતા (અયોધ્યા)	વિનીતા (અયોધ્યા)	,, ,,
૫ સુમતિનાથ	કૌશલપુર (અયોધ્યા)	કૌશલપુર (અયોધ્યા)	કૌશલપુર (અયોધ્યા)	,, ,,
૬ પદ્મપ્રભ	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	કૌશામ્બી	,,
૭ સુપાર્શ્વનાથ	વારાણસી	વારાણસી	વારાણસી	સમેતપર્વત
૮ ચંદ્રપ્રભ	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	ચંદ્રપુર	,,
૯ સુવિધિનાથ	કાકંદી	કાકંદી	કાકંદી	,,
૧૦ શીતલનાથ	ભદ્દિલપુર	ભદ્દિલપુર	ભદ્દિલપુર	,,
૧૧ શ્રેયાંસનાથ	સિંહપુર	સિંહપુર	સિંહપુર	,,
૧૨ વાસુપૂજ્ય	ચંપા	ચંપા (વિહારગૃહ)	ચંપા	ચંપા
૧૩ વિમલનાથ	કંપિલપુર	કંપિલપુર	કંપિલપુર	સમેતપર્વત

* આજના અલ્લાહાબાદનો એક ભાગ

૧૪ અનંતનાથ	અયોધ્યા	અયોધ્યા	અયોધ્યા	સંમેત પર્વત
૧૫ ધર્મનાથ	રત્નપુર	રત્નપુર *	રત્નપુર	,,
૧૬ શાન્તિનાથ	હસ્તિનાપુર	હસ્તિનાપુર	હસ્તિનાપુર	,,
૧૭ કુન્થુનાથ	,,	,,	,,	,,
૧૮ અરનાથ	,,	,,	,,	,,
૧૯ મલ્લિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	,,
૨૦ મુનિસુવ્રત	રાજગૃહ	રાજગૃહ (નીલગુહા)	રાજગૃહ	,,
૨૧ નમિનાથ	મિથિલા	મિથિલા	મિથિલા	,,
૨૨ નેમિનાથ (અરિષ્ટનેમિ)	શૌર્યપુર	દ્વારિકા	દ્વારિકા	ઉજ્જયંત (ગિરનાર)
૨૩ પાર્શ્વનાથ	વારાણસી	વારાણસી	વારાણસી (આશ્રમપદ)	સમેતપર્વત
૨૪ વર્ધમાન (મહાવીર)	કુંડપુર	કુંડપુર (જ્ઞાતખંડ)	ઋજુવાલુકા નદીને કિનારે	પાપાપુરી

દીક્ષાસ્થાન અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિસ્થાનમાં જ્યાં ખાસ જુદું ન જણાવ્યું હોય ત્યાં સહસ્રામ્રવણ સમજી લેવું

આ બધા સ્થળોની ભૌગોલિક માહિતી આ પ્રમાણે છે

શ્રાવસ્તી એ કોશલ દેશની રાજધાની હતી અલ્હાબાદથી ૩૦ માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું કોસમ, એ તેનું અવશેષ મનાય છે

કપિલપુર એ દક્ષિણ પંચાલની રાજધાની હતી બદાઓન અને ફરૂખાબાદ વચ્ચે આવેલું અત્યારનું કપિલ એ તેનું અવશેષ મનાય છે

* આઉધ એન્ડ રોહિલખંડ રેલ્વેના સોહાવલ સ્ટેશનથી દોઢેક માઈલ ઉપર આવેલું અત્યારનું 'રૂનાઈ'

ચંપા : એ અંગ દેશની રાજધાની હતી. ભાગલપુર નજીક ગંગા નદી ઉપર આવેલું અત્યારનું ચંપાપુર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

કાકંદી : ગોરખપુર પાસે નોનવાર સ્ટેશનથી દોઢ માઈલ દૂર આવેલું અત્યારનું ખુખંદા, એ તેનુ અવશેષ ગણાય છે.

રાજગૃહ : એ મગધ દેશની રાજધાની હતી. બિહારથી લગભગ ૧૩ માઈલ દક્ષિણે આવેલું અત્યારનું રાજગિર, એ તેનું અવશેષ ગણાય છે.

મિથિલા : પટણાથી ઉત્તરે ૫૦ ગાઉ ઉપર આવેલા અત્યારના સીતામઢીને કેટલાક મિથિલા કહે છે; અને કેટલાક જનકપુરરોડ સ્ટેશનની પૂર્વોત્તર ૨૪ માઇલ ઉપર આવેલા જનકપુરને મિથિલા કહે છે,

કુંડપુર : એ જૂના વૈશાલી શહેરના જ એક જિલ્લાનું નામ હતું. પટણાથી ૨૭ માઈલ ઉત્તરે આવેલ બસારને જૂના વૈશાલીનો અવશેષ માનવામાં આવે છે.

સિંહપુર : કાશીથી ત્રણ કોશ દૂર સિંહપુરી છે. હમણા તે નગરી નથી, પણ તદ્દન નાનુ ગામડું છે સારનાથ અને સિંહપુરી બંને પાસે પાસે આવેલાં છે.

ચંદ્રપુર : સિંહપુરીથી ચંદ્રપુરી ચાર ગાઉ દૂર છે. એ પણ અત્યારે નાનુ ગામ છે.

ભદ્દિલપુર : પટણાથી દક્ષિણમાં પચાસ ગાઉ ઉપર આ તીર્થ છે. હાલમાં તેને દંતારા (દુતારા) કહે છે.

શૌર્યપુર : આ સ્થાન ફિરોઝાબાદથી ૭ કોશ ઉપર જમના નદીના કાંઠે આવેલું છે. 'શૌરિ' એ કૃષ્ણનું નામ છે. મથુરા છોડયા બાદ કૃષ્ણે દ્વારિકા વસાવ્યું હતું. નેમિનાથના પણ બીજાં કલ્યાણક દ્વારિકામાં છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવુ છે.

સંમેતશિખર : હજારીબાગ જિલ્લામાં આવેલી અત્યારની પાર્શ્વનાથહીલ.

પાવાપુરી બિહારથી દક્ષિણમા ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલુ છે

ઋજુવાલુકા ઉપર જણાવેલી પાર્શ્વનાથહીલથી દક્ષિણપૂર્વમા આજી નામની નદીને કેટલાક આ નદી માને છે શાસ્ત્રગ્રથોમા ઋજુવાલુકા નદી સાથે જૃ ભીયગ્રામનો ઉલેખ છે, તથા તેને પાવાપુરીથી ૧૨ યોજન દૂર બતાવેલુ છે અત્યારે પણ આજી નદી પાસે જમગામ નામનુ ગામ છે, તે પાવાપુરીથી લગભગ તેટલુ જ દૂર છે

યોગના અન્ય ગ્રથોમા ધ્યાનાદિ માટે પસદ કરવાના સ્થળો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યા છે

શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ સમ નચૌ શકરાવહ્નિવાલુકાविवर्जित शब्दजलाश्रयादिभि । मनोनकूल न तु चक्षुपीडन गुहानिवाताश्रयण प्रयोजयत ॥

'ઊચુ તથા નીચુ નહિ એવુ ગોમય ભૂમિ આદિથી શુદ્ધ રેતુ, કાકરા, અગ્નિ, રેતી, કલહાદિધ્વનિ અને જલાશયથી રહિત મનને આનદ આપે તેવુ નેત્રને પીડન ન કરનારુ એકાત તથા પવન વાળ નહિ એવા ગુફા વગેરે સ્થાન પસદ કરી, તમા યોગ કરવો

હઠયોગપ્રદીપિકા (૧-૧૨) મા પણ

सुराज्य धार्मिकदश सुभिक्ष निरुपद्रव ।
धनुःप्रमाणपर्यन्त शिलाग्निजलवर्जित ।
एकान्त मठिकामध्य स्थातव्य हठयोगिना ॥

'સારા રાજ્યવાળા, ધાર્મિક પુરુષોવાળા, સારી ભિક્ષા મળી શકે તેવા, ઉપદ્રવરહિત, એકાત, તથા ધનુષ્યમાથી બાણ જાય તેટલે સુધી શિલા, અગ્નિ અને જળ ન હોય તેવા દેશમા મઠ બાધીને હઠયોગીએ રહેવુ'— એમ જણાવ્યુ છે

૧૩

જુદા જુદા કર્મોના આસ્રવો

[પાન ૬૮ તથા ૭૩ માટે]

જીવન દરમ્યાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી જીવાત્મા જે કર્મો બાંધે છે, તે આઠ પ્રકારના છે ૧ જ્ઞાનાવરણીય એટલે કે જીવના સ્વાભાવિક જ્ઞાનને આવરણ કરનારા ૨ દર્શનાવરણીય, એટલે જીવની દર્શન શક્તિને આવરણ કરનારા ૩ વેદનીય, એટલે કે જીવને સુખદુઃખ અનુભવાવનારા ૪ મોહનીય એટલે કે જીવને મોહ પમાડનારા— મૂઢ બનાવનારા ૫ આયુ એટલે જીવને ભવ ધારણ કરાવનારા ૬ નામ એટલે કે જીવને વિશિષ્ટ ગતિ, જાતિ આદિ પ્રાપ્ત કરાવનારા ૭ ગોત્ર એટલે કે જીવને ઉચ્ચપણુ કે નીચપણુ પમાડનારા અને ૮ અંતરાય, એટલે કે દેવા-લેવા-ભોગવવા આદિમાં વિઘ્ન કરનારા એ જુદા જુદા કર્મ જુદી જુદી પાપપ્રવૃત્તિને લીધે બંધાય છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે

૧ જ્ઞાનાવરણીય જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે દ્વેષ ધારણ કરવો પોતાની પાસે નથી કે નથી સાધન હોવા છતા બીજો માગે ત્યારે તેને છુપાવવુ યોગ્ય અધિકારી મળે તોપણ તેને માત્સર્ય બુદ્ધિથી ન આપવુ કોઈને જ્ઞાન મેળવવામા અંતરાય નાખવો બીજો કોઈ જ્ઞાન આપતો હોય ત્યારે તેનો શરીર કે વાણીથી નિષેધ કરવો તથા કોઈએ સાચુ કહ્યુ હોય છતા તેમા દોષ કાઢવો — એ બધા કારણોથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બંધાય છે

૨ દર્શનાવરણીય [જ્ઞાનાવરણીય મુજબ દર્શન પરત્વે]

૩ વેદનીય બીજામા કે પોતામા દુઃખ શોક, તાપ આક્રંદ, વધ અને પરિદેવન વગેરેના નિમિત્તો ઉત્પન્ન કરવાથી અસાતાવેદનીય

એગને કે દુખ ભોગવાવનાર કર્મ મધાય છે અને બીજા ઉપર અનુકપા દાન, તથ સયમાદિનો અધૂરો કે બુદ્ધિરહિત સ્વીકાર ક્ષાંતિ અને (લોભાદિ વિકારોથી રહિતપણારૂપી) શૌચથી સાતાવેદનીય કર્મ બંધાય છે

૪ મોહનીય જ્ઞાની પુરુષોની નિંદા શાસ્ત્રની નિંદા, સાધુ વગેરેની નિંદા ધર્મની નિંદા અને દેવોની નિંદા વગેરેથી દર્શન મોહનીય કર્મ બંધાય છે અને ક્રોધ લોભાદિ બીજાને આચરવા કે બીજામા ઉત્પન્ન કરવા સત્ય ધર્મ કે દીન મનુષ્ય વગરેનો ઉપહાસ કરવાની વૃત્તિ કે ટેવ રાખવી વિવિધ ક્રીડાઓમા પરાયણ રહી વ્રત-નિયમાદિ પ્રત્યે અણગમો રાખવો બીજાઓની બેચેની ઉપજાવવી હલકાઓની સોબત કરવી કોઈના આરામમા ખલેલ કરવી પોતે શોકાતુર રહેવુ અને બીજાને શોકમગ્ન કરવા પોતે ડરવુ અને બીજાને ડરાવવા હિતકર ક્રિયા કે આચારની ઘણા કરી, સ્ત્રીજાતિને યોગ્ય, પુરુષજાતિને યોગ્ય અને નપુસકજાતિને યોગ્ય સસ્કાર કેળવવા —એ બધા ચારિત્રમોહનીય કર્મ બધવાનાના કારણ છે

૫ આયુષ્ય પ્રાણીઓને દુખ થાય તેવા આરભ પરિગ્રહ, કાર્ય અને અતિ માસભોગ—એ નરકઆયુષ કર્મ બધાવાના કારણ છે છળ, પ્રપચ, માયા વગેરે તિર્યચ(પશુપક્ષી)આયુષ્યના કારણ છે આરભપરિગ્રહ ઓછા રાખવા મૃદુતા અને સરળતા એ બધા મનુષ્ય આયુષ્યના કારણો છે આ ત્રણેના સામાન્ય કારણ નિર્ધનપણુ અને નિર્શીલપણુ પણ છે ઈચ્છા અને અપૂરા તેમજ પરાધીનપણે કે અનુકરણબુદ્ધિથી બુદ્ધિરહિત તપ સયમાદિ આચરણ તે દેવઆયુષ્યનુ કારણ છે

૬ નામ મન વચન અને કાયાની કુટિલતા (એટલે કે બોલવુ કંઈ, કરવુ કંઈ અને ચિતવવુ કંઈ) બીજાને આડે રસ્તે દોરવા વગેરે અશુભ નામકર્મના કારણ છે અને તેથી ઊલટુ એ શુભ નામકર્મના કારણ છે વીતરાગ પુરુષોએ કહેના તત્ત્વો ઉપર

નિર્મળ અને દઢ રુચિ, મોક્ષમાર્ગ અને તેના સાધન પ્રત્યે બહુમાન રાખવું, વ્રતો અને તેમના પાલનમાં ઉપયોગી શીલોમાં જરા પણ પ્રમાદ ન કરવો, તત્ત્વ વિષે સદા જાગ્રતપણું, સાંસારિક ભોગોની લાલચમાં દીન ન પડવું, જરા પણ શક્તિ ચોર્યા વિના દાનાદિ કરવા, તેમજ તપાદિ સહન કરવા, સાધુસંઘને સ્વસ્થતા પહોંચાડવી, કોઈને મુશ્કેલીમાં મદદ કરવી, અર્હંત-આચાર્ય-બહુશ્રુત-શાસ્ત્ર એ ચારમાં શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અનુરાગ, સામાયિકાદિ ૭ આવશ્યક ક્રિયાઓને* કદી ન છોડવી, મોક્ષમાર્ગનું પાલન તથા ઉપદેશ કરી તેનો પ્રભાવ વધારવો, તેમજ સમાનધર્મી ઉપર વાત્સલ્ય — એ તીર્થંકર નામકર્મનાં કારણો છે.

૭ ગોત્ર પરનિંદા અને આત્મપ્રશંસા એ નીચ ગોત્રકર્મનાં કારણ છે અને તેથી ઊલટું કરવું તે ઉચ્ચગોત્રકર્મનું કારણ છે.

૮ અંતરાય કોઈને દાન, ભોગ, ઉપભોગ આદિમાં અડચણ નાખવી કે તેવી વૃત્તિ રાખવી તે અંતરાયકર્મનું કારણ છે.

આમ દરેક કર્મ બંધાવાનાં જુદાં જુદાં કારણ બતાવ્યાં છે. પણ તેમાં યાદ રાખવું કે, તે તે પાપપ્રવૃત્તિને પ્રસંગે મુખ્યત્વે તે કર્મ બંધાય છે એટલું જ. બાકી તે જ પાપપ્રવૃત્તિથી બીજાં પણ કર્મ ઓછેવત્તે અંશે બંધાય છે જ.

* જુઓ પાનું ૫૪.

૧૬

આભ્યંતર તપની વિગતો

[પાન ૭૬ માટે]

૭ પ્રકારના આભ્યંતર તપની વિશેષ વિગતો આ પ્રમાણે છે

(૧) પ્રાયશ્ચિત્તના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર છે

૧ કરેલા અપરાધનું ગુરુ આગળ પ્રકટીકરણ તે 'આલોચન' ૨. થયેલ ભૂલનો અનુતાપ કરી, તેથી નિવૃત્ત થવું અને નવી ભૂલ ન કરવા સાવધાન થવું તે 'પ્રતિક્રમણ' ૩ ઉક્ત બન્ને સાથે કરવા તે 'મિશ્ર' ૪ ખાનપાન આદિમાં કોઈ વસ્તુ અકલ્પનીય આવી જાય અને પછી માલૂમ પડે તો તેનો ત્યાગ કરવો તે 'વિવેક' ૫ એકાગ્રતાપૂર્વક શરીર અને વચનના વ્યાપારો છોડી દેવા તે 'વ્યુત્સર્ગ' ૬ અનશન આદિ બાહ્ય તપ કરવું તે 'તપ'. ૭ દોષ પ્રમાણે દિવસ, પક્ષ, માસ કે વર્ષની પ્રવ્રજ્યા ઘટાડવી તે 'છેદ' ૮ અહિંસાદિ મહાવ્રતોનો ભંગ થવાને લીધે ફરી પ્રથમથી જ જે આરોપણ કરવું તે 'મૂલ' ૯ બહુ ભારે અપરાધ હોવાને લીધે અમુક ખાસ તપ (કે જેને ઊભા થવા કે બેસવાને માટે પણ અશક્ત થઈ જાય ત્યાં સુધી કરવાનું હોય છે, તે) ન કરે ત્યાં સુધી ફરી તેને વ્રતાદિ ન આપવામાં આવે, તે 'અનવસ્થાપ્ય' ૧૦ 'પારાંચિક' એટલે ગચ્છ, સંઘ વગેરેમાંથી તેનો છેક બહિષ્કાર કરવો તે

(૨) વૈયાવૃત્ય એ સેવારૂપ હોવાથી, સેવાયોગ્ય પાત્રોના દશ પ્રકાર પ્રમાણે તેના દશ ભેદ થાય છે ૧ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય વ્રત અને આચાર ગ્રહણ કરાવવાનું હોય તે 'આચાર્ય' ૨ મુખ્યપણે જેનું કાર્ય શ્રુતાભ્યાસ કરાવવાનું હોય તે 'ઉપાધ્યાય' ૩ વય, દીક્ષા, શાસ્ત્રાધ્યયન

વગેરેમાં વડીલ હોય તે 'સ્થવિર'. ૪ મોટાં અને ઉગ્ર તપ કરનાર હોય તે 'તપસ્વી'. ૫ જે નવો જ દીક્ષિત થયો હોય અને શિક્ષણ મેળવવાને ઉમેદવાર હોય તે 'શૈક્ષ'. ૬ રોગ વગેરેથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય તે 'ગ્લાન'. ૭ સમાનધર્મી હોય તે 'સાધર્મિક' ૮ એક જ દીક્ષાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર તે 'કુલ'. ૯ જુદા જુદા આચાર્યોના શિષ્યરૂપ સાધુઓ, જે પરસ્પર સહાધ્યાયી હોવાથી સમાન વાચનાવાળા હોય, તે 'ગણ' ૧૦ સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ ચારે પ્રકાર મળીને થતો સમુદાય તે 'સંઘ'

(૩) સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ છે ૧ શબ્દ કે અર્થનો પ્રથમ પાઠ લેવો તે 'વાચના' ૨ શંકા દૂર કરવા કે વિશેષ ખાતરી કરવા પૂછપૂછ કરવી તે 'પ્રચ્છના' ૩ શબ્દ, પાઠ કે તેના અર્થનું મનથી ચિંતન કરવું તે 'અનુપ્રેક્ષા' ૪ શીખેલ વસ્તુના ઉચ્ચારનું શુદ્ધિપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું તે 'આમ્નાય પરાવર્તન' ૫ જાણેલ વસ્તુનું રહસ્ય સમજાવવું તે 'ધર્મોપદેશ'

(૪) વિનયના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને ઉપચાર એવા ચાર ભેદ છે ૧ જ્ઞાન મેળવવું, તેનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો અને તેને ભૂલવું નહીં, તે જ્ઞાનવિનય ૨ તત્ત્વની યથાર્થ પ્રતીતિરૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ચલિત ન થવું, અને તેમાં આવતી શંકાઓનું સંશોધન કરી નિઃશંકપણું કેળવવું, તે દર્શનવિનય ૩ ચારિત્રમાં ચિત્તનું સમાધાન રાખવું, તે ચારિત્રવિનય ૪ પોતાનાથી શ્રેષ્ઠ પુરુષની સામે જવું, તે આવે ત્યારે ઊઠીને ઊભા થવું, વગેરે ઉપચારવિનય

(૫) વ્યુત્સર્ગના બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે પ્રકાર છે ધન ધાન્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી મમતા ઉઠાવી લેવી, તે બાહ્યોપધિ વ્યુત્સર્ગ, અને શરીર ઉપરથી મમતા ઉઠાવવી તેમજ કાષાયિક વિકારોમાંથી તન્મયપણાનો ત્યાગ કરવો, તે આભ્યંતરોપધિ વ્યુત્સર્ગ

(૬) ધ્યાનના આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એવા ચાર ભેદો છે અહીં પછીના બે જ વિવક્ષિત છે વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પુરુષની આજ્ઞા શી છે, કેવી હોવી જોઈએ, દોષનું સ્વરૂપ શું છે, તેમાંથી કેમ છુટાય, કયું દુઃખ કયા કર્મને આભારી છે, વગેરે બાબતોના વિચાર ઉપર

એકાગ્ર થવું તે ધર્મધ્યાન કહેવાય. શુક્લધ્યાનમાં આખા જગતના ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં અસ્થિરપણે ભટકતા મનને કોઈ એક વિષય ઉપર લાવી સ્થિર કરવાથી શરૂઆત કરવાની હોય છે. પછી એ સ્થિરતા દૃઢ થતાં ધીમે ધીમે મન તદ્દન શાંત થઈ નિષ્પ્રકંપ બની જાય છે, અને જ્ઞાનનાં બધાં આવરણો વિલય પામી સર્વજ્ઞપણું પ્રગટે છે. પછી શ્વાસપ્રશ્વાસ આદિ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ પણ અટકી જઈ, આત્મપ્રદેશનું સર્વથા અકંપપણું પ્રગટે છે. ત્યારે આસ્રવો અને બંધનો નિરોધ થઈ, તેમજ શેષ સર્વ કર્મ ક્ષીણ થઈ, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એના વિશેષ વર્ણન માટે જુઓ પાન ૯૫ ઇ૦.

૧૫

મધ્યલોક

[પાન ૭૯ માટે]

મધ્યલોકમાં દ્વીપ અને સમુદ્ર અસંખ્યાત છે. તેઓ દ્વીપની પછી સમુદ્ર અને સમુદ્રની પછી દ્વીપ એ રીતે ગોઠવાયેલા છે. જંબુદ્વીપનો પૂર્વ–પશ્ચિમ તથા ઉત્તર–દક્ષિણ વિસ્તાર લાખ લાખ યોજનનો છે. તેની આજુબાજુ લવણસમુદ્ર આવેલો છે તેનો વિસ્તાર એનાથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ ધાતકીખંડ છે. તેનો વિસ્તાર લવણસમુદ્રથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ કાલોદધિ છે; તેનો વિસ્તાર ધાતકીખંડથી બમણો છે. તેની આજુબાજુ પુષ્કરવરદ્વીપ છે, તેનો વિસ્તાર કાલોદધિથી બમણો છે; એમ છેવટના દ્વીપ સ્વયંભૂરમણથી છેવટના સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણનો વિસ્તાર બમણો છે. આ દ્વીપ-સમુદ્રોની રચના ઘંટીના પડ અને થાળાની સમાન છે.

જંબુદ્વીપ સૌથી વચમાં છે. એની વચમાં મેરુપર્વત છે. મેરુની ઊંચાઈ લાખ યોજન જેટલી છે. તેમાં હજાર યોજન જેટલો ભાગ

જમીનમાં છે. જબુદ્વીપમાં મુખ્ય સાત ક્ષેત્રો છે. તેમને 'વંશ' કે 'વર્ષ' પણ કહે છે. તેમા પહેલુ ભરત છે. તે દક્ષિણ તરફ છે. તેની ઉત્તરે હૈમવત, તેની ઉત્તરે હરિ, તેની ઉત્તરે વિદેહ, વિદેહની ઉત્તરે રમ્યક, રમ્યકની ઉત્તરે હિરણ્યવત અને હિરણ્યવતની ઉત્તરે ઐરવત છે સાતે ક્ષેત્રોને એકબીજાથી જુદા પાડનાર ૭ પર્વતો છે; તે વર્ષધર કહેવાય છે. તે બધા પૂર્વથી પશ્ચિમ લાંબા છે ભરત અને હૈમવતની વચ્ચે હિમવાન છે બાકીનાનાં નામ મહાહિમવાન, નિષધ, નીલ, રૂક્મી અને શિખરી છે

જબુદ્વીપની અપેક્ષાએ ધાતકી ખડમાં મેરુ, વર્ષ અને વર્ષધરની સખ્યા બમણી છે, પરંતુ તેમના નામ એક સરખા જ છે ધાતકી ખંડનો આકાર ચૂડી જેવો છે. તેના પૂર્વાર્ધ અને પશ્ચિમાર્ધ એમ બે ભાગ છે પ્રત્યેક ભાગમા એક એક મેરુ, સાત સાત 'વર્ષ' અને ૭ ૭ વર્ષધર છે પુષ્કરદ્વીપના અર્ધા ભાગમા પણ ધાતકીખડ જેટલા જ— બે મેરુ, ચૌદ વર્ષ અને બાર વર્ષધર છે આ રીતે કુલ અઢી દ્વીપમા કુલ પાચ મેરુ, ત્રીસ વર્ષધર અને ૩૫ ક્ષેત્રો છે પુષ્કરદ્વીપમા એક માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે તે તેની બરાબર મધ્યમાં શહેરના કિલ્લાની જેમ ફરતો ગોળાકાર આવેલો છે *

જબુદ્વીપ, ધાતકીખડ અને અર્ધો પુષ્કરદ્વીપ, તથા લવણ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્ર એટલો જ ભાગ મનુષ્યલોક કહેવાય છે એની બહાર કોઈ મનુષ્ય જન્મતો નથી કે મરતો નથી માત્ર લવણસમુદ્રમાં ૫૬ અતરદ્વીપ છે

મનુષ્ય જાતિના મુખ્ય બે ભાગ છે આર્ય અને અનાર્ય નીચેના સાડીપચીસ જનપદો–દેશો–મા ઉત્પન્ન થતા લોકો આર્ય છે. તે દેશોના

---

* જબુદ્વીપ, વર્ષધર પર્વતો વગેરેનું આવુ વર્ણન વિષ્ણુપુરાણ (૨-૧), ભાગવત પુરાણ (૫-૨૦) વગેરે ગ્રંથોમા તેમજ મહાભારત ભીષ્મપર્વ ૩૧૭-૩૭૮ મા વિસ્તારથી જોવા મળે છે તેમા નામો જુદા જુદા છે, પરતુ વચ્ચે વચ્ચે અહી જણાવેલા નામો પણ દેખાઈ આવે છે

નામ ગજધાની સાથે નીચે પ્રમાણે છે: મગધ–રાજગૃહ, અંગ–ચંપા, વંગ–તામ્રલિપ્તિ, કલિંગ–કંચનપુર, કાશી–વારાણસી, કોશલ–સાકેત, કુરુ–હસ્તિનાપુર, કુશાર્ત–શૌર્યપુર, પંચાલ–કાંપિલ્ય, જાંગલ–અહિચ્છત્રા, સુરાષ્ટ્ર–દ્વારવતી, વિદેહ–મિથિલા, વત્સ–કૌશામ્બી, શાંડિલ્ય–નંદીપુર, મલય–ભદ્દિલપુર, મત્સ્ય–વિરાટ, અચ્છ–વરણા, દશાર્ણ–મૃત્તિકાવતી, ચેદિ–શુક્તિમતી, સિંધુસૌવીર–વીતભય, શૂરસેન–મથુરા, ભંગ–પાપા, વર્ત–માષપુરી, કુણાલ–શ્રાવસ્તિ, લાટ–કોટિવર્ષ, કેકય દેશ અર્ધો–શ્વેતમ્બિકા. આ દેશોમાં જિનો, ચક્રવર્તીઓ, અને રામકૃષ્ણ વગેરે શલાકાપુરુષો[1] થાય છે.

શક, યવન, શબર, બર્બર, દ્દણ, રોમશ, પારસ, પુલિંદ્ર, કૌંચ, ચીન, દ્રવિડ, કેકય, કિરાત, હયમુખ, ખરમુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ વગેરે મ્લેચ્છો છે. "તે બધા પાપી, ક્રૂરકર્મી, નિર્ઘૃણ, અને નિરનુતાપ એવા અનાર્યો છે. તેઓમાં 'ધર્મ' નામનો શબ્દ સ્વપ્ને પણ જાણીતો હોતો નથી."

૧૬

સાત નરકભૂમિઓ

[પાન ૭૪ માટે]

આ સાતે ભૂમિઓ એકબીજાની નીચે છે, પણ એકબીજાને અડીને આવેલી નથી. અર્થાત્ એકબીજાની વચમાં મોટું અંતર છે. આ અંતરમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત, તનુવાત અને આકાશ આવેલાં છે. અર્થાત્ પહેલી નરકભૂમિની નીચે ઘનોદધિ છે, ઘનોદધિની નીચે ઘનવાત છે, ઘનવાતની નીચે તનુવાત છે અને તનુવાતની નીચે આકાશ છે. એ આકાશની નીચે પછી બીજી નરકભૂમિ છે. આ ભૂમિ અને ત્રીજી ભૂમિની વચમાં પણ ઘનોદધિ આદિનો એ જ ક્રમ છે.

1. શલાકા એટલે માપવાની સળી-ગજ-જેવા પુરુષો.

પહેલી ભૂમિ રત્નપ્રધાન હોવાથી રત્નપ્રભા કહેવાય છે બીજી કાંકરાની બહુલતાને લીધે શર્કરાપ્રભા, ત્રીજી રેતીની મુખ્યતાને લીધે વાલુકાપ્રભા, તથા પછીની ભૂમિઓ પણ તે પ્રમાણે પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને મહાતમપ્રભા કહેવાય છે તે સાતેનાં ક્રમપૂર્વક ઘર્મા, વંશા, શૈલા, અંજના, રિષ્ટા, માઘવા અને માઘવતી એવા નામ છે રત્નપ્રભા ભૂમિના ત્રણ કાંડ છે પહેલો ખરકાંડ રત્નપ્રચુર છે તેની જાડાઈ ૧૬,૦૦૦ યોજન જેટલી છે એની નીચેનો બીજો કાંડ કાદવથી ભરેલો છે તેની જાડાઈ ૮૪,૦૦૦ યોજન છે એની નીચેનો ત્રીજો ભાગ જળબહુલ છે તેની જાડાઈ ૮૦,૦૦૦ યોજન છે આમ ત્રણે કાંડોની મળીને જાડાઈ ૧ લાખ ૮૦ હજાર યોજન છે રત્નપ્રભા સિવાયની ભૂમિઓમાં એવા ત્રણ વિભાગ નથી બીજી ભૂમિની જાડાઈ ૧ લાખ ૩૨ હજાર યોજન, ત્રીજીની ૧ લાખ ૨૮ હજાર યોજન, ચોથીની ૧ લાખ ૨૦ હજાર યોજન, પાંચમીની ૧ લાખ ૧૮ હજાર યોજન, છઠ્ઠીની ૧ લાખ ૧૬ હજાર યોજન અને સાતમીની ૧ લાખ ૮ હજાર યોજન છે એ સાતે ભૂમિની નીચે જે સાત ઘનોદધિ છે, તેમની જાડાઈ દરેકની વીશ-વીશ હજાર યોજન છે પરંતુ જે ઘનવાત અને તનુવાત છે, તેમની જાડાઈ દરેકની અસંખ્ય યોજન જેટલી છે, પણ સમાન ન હોઈ, એક એકથી વધતી જતી છે આ સાતે ભૂમિની જેટલી જાડાઈ ઉપર કહી, તેમાંથી ઉપર તથા નીચેના એક એક હજાર યોજન છોડી દઈને બાકીના મધ્ય ભાગમાં નરકાવાસ છે એ બધા નરકવાસો નીચે નીચેની ભૂમિમાં અશુભ, અશુભતર, અશુભતમ એમ ઉત્તરોત્તર અધિક અશુભ છે રત્નપ્રભા સિવાયની બાકીની ૭ ભૂમિઓમાં દ્વીપ, સમુદ્ર પર્વત, સરોવર, ગામ, શહેર, વનસ્પતિ, જીવજંતુ, મનુષ્ય કે દેવ કાંઈ નથી રત્નપ્રભાનો ઉપરનો થોડો ભાગ મધ્યલોકમાં સમ્મિલિત છે, તેથી એ ભાગમાં દ્વીપ, સમુદ્ર, વનસ્પતિ, મનુષ્ય, દેવ આદિ મળી આવે છે બાકીની છમાં તો માત્ર નારક જીવો અને કેટલાક એકેંદ્રિય જીવો જ છે આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ પણ છે કેટલાક દેવો પોતાના

પૂર્વજન્મના મિત્ર નારકોની પાસે એમને દુઃખમુક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી જાય છે. એ રીતે જ નાગ દેવો પણ ફક્ત ત્રણ ભૂમિઓ સુધી જઈ શકે છે. પરમ અધાર્મિક વર્ગના દેવો કે જેઓ નરકપાલ કહેવાય છે, તે તો જન્મથી જ પહેલી ત્રણ ભૂમિઓમાં હોય છે.

૧૭

પ્રાણાયામની વિશેષ વિગતો

[પાન ૮૫ માટે]

નોંધ : મૂળમાં [પા. ૮૪ ઉપર] પ્રાણાયામની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે બરાબર યોગસૂત્ર [૨-૪૯] જેવી છે. ત્યાં પણ પ્રાણાયામ અંગે 'श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः' એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ ત્યાં પ્રાણાયામના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે : બાહ્યવૃત્તિ (રેચક), આભ્યંતરવૃત્તિ (પૂરક), સ્તંભવૃત્તિ (એટલે કે રેચકપૂરક સાથેનો મધ્યમાં કુંભકવાળો), અને કેવલકુંભક (એટલે કે રેચકપૂરક વિનાનો, અધિક અભ્યાસના બળથી કરાતો માત્ર કુંભક). હેમચંદ્રાચાર્યજીએ રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ જ મુખ્ય પ્રકાર જણાવ્યા છે, અને ઉપરાંતમાં 'બીજા આચાર્યના મત પ્રમાણે' એમ કહીને પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર એવા બીજા ચાર ભેદો ઉમેર્યા છે. તે ચારેનું વર્ણન જોતાં તે કુંભકના જ અમુક પ્રકારો લાગે છે, કારણ કે તેમાં અમુક સ્થાનોમાંથી પવનને ખસેડીને અમુક સ્થાને લઈ જવાનો કે ત્યાં સ્થિર કરવાનો કહ્યો છે. હઠયોગપ્રદીપિકા [૨-૪૪], ઘેરંડસંહિતા [૫-૪૭] વગેરે ગ્રંથોમાં કુંભકના સૂર્યભેદન, ઉજ્જાયી વગેરે જે પ્રકારો જણાવ્યા છે, તેમની સાથે આ ચારનું કાંઈ જ સામ્ય નથી. ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૨૯), દર્શનોપનિષદ (૭-૫) તથા શાંડિલ્યોપનિષદ (અ૦ ૧, ખં૦ ૭) માં 'પ્રત્યાહાર'ની વ્યાખ્યા બરાબર મૂળમાં વર્ણવેલા 'પ્રત્યાહાર-પ્રાણાયામ' જેવી આપી છે : તથા પગનો અંગૂઠો, ઘૂંટી, સાથળનું મધ્ય, જાંઘનું મધ્ય તેમજ મૂળ, માથું, હૃદય, નાભિ, કંઠપ્રદેશ, તાલુપ્રદેશ, નાક, આંખ, ભ્રમર વગેરે મર્મસ્થાનોમાં એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં વાયુને ખેંચીને ધારણ કરવો તેનું નામ

'પ્રત્યાહાર' છે, એમ જણાવ્યું છે પરંતુ, એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે, ત્યાં પ્રાણાયામનો પ્રકાર નથી વર્ણવ્યો પણ 'પ્રત્યાહાર'નો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે

તે સ્થળોએ તો પ્રત્યાહારની 'ઇંદ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચવી એવી વ્યાખ્યા ઉપરાંત, ઉપર જણાવેલી, તેમજ બ્રહ્મારાધનબુદ્ધિથી નિત્ય અને કામ્ય કર્મ કરવા વગેરે વ્યાખ્યાઓ પણ વિકલ્પ તરીકે આપી છે

મૂળમાં પ્રાણાયામ વિષે પાંચમા પ્રકાશમાં આપેલી વિશેષ વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્રાણાયામથી માત્ર પ્રાણનો જય નથી થતો, પરંતુ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાંચે વાયુનો જય થઈ શકે છે પરંતુ તે માટે તે પાંચેના સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજ જાણવાં જોઈએ નાસાગ્ર, હૃદય, નાભિ તથા પગના અંગૂઠાના છેડા, એ 'પ્રાણ'ના સ્થાન છે પ્રાણનો વર્ણ લીલો છે નાસાદિ સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારંવાર કરવાથી ('ગમાગમપ્રયોગ') કે કુંભક ('ધારણ') કરવાથી તેનો જય થઈ શકે છે 'અપાન' વાયુનો વર્ણ કાળો છે ગ્રીવાની પાછળની બે નાડીઓ, પીઠ, પીઠનો છેડો, અને બે પાનીઓ એ તેના સ્થાન છે, તથા તે સ્થાનો વિષે રેચક અને પૂરક વારંવાર કરવાથી તેનો જય થઈ શકે છે 'સમાન' વાયુનો વર્ણ શ્વેત છે હૃદય, નાભિ અને સર્વ સંધિઓ તેનાં સ્થાન છે, તે સ્થાનો વિષે વારંવાર રેચક—પૂરક કરવાથી તેનો જય થાય છે 'ઉદાન' વાયુનો વર્ણ લાલ છે હૃદય, કંઠ, તાળુ, ભમરોની વચ્ચેનો ભાગ અને માથું (મૂર્ધા) એ તેના સ્થાન છે નાક વડે બહારથી પવન ખેંચી, હૃદયાદિ સ્થાનમાં તેને સ્થાપી, તેને ઊંચો આવતો મનપર્વત રોકવાથી ('ગત્યાગતિનિયોગ') તેનો જય થઈ શકે છે 'વ્યાન' નો વર્ણ મેઘધનુષ્ય જેવો જ છે[1] તેનું સ્થાન સર્વ ત્વચા છે તથા રેચક અને પૂરકના ક્રમથી કુંભકનો અભ્યાસ કરવાનો તેનો જય થઈ શકે

૧ અમૃતનાદોપનિષદ (૩૫-૭)માં પ્રાણાદિના વર્ણ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે : પ્રાણ—લાલ, અપાન—ઇંદ્રગોપ જેવો, સમાન—ગાયના દૂધ જેવો ઉદાન—પાંડુર, અને વ્યાન—અર્ચિ (જ્વાળા) જેવો

છે.[1] પ્રાણનું ધ્યાનબીજ યૈં છે; અપાનનું પૈં છે; સમાનનું વૈં છે; ઉદાનનું ગૈં છે, અને વ્યાનનું લૌં છે. પ્રાણનો જય કરવાથી જઠરાગ્નિની પ્રબળતા, દીર્ઘ શ્વાસ, વાયુનો જય, અને શરીરની લઘુતા પ્રાપ્ત થાય છે.[2] સમાન અને અપાનનો જય કરવાથી ઘા જલદી રુઝાય છે, હાડકાં વગેરે ભાગ્યાં હોય તો જલદી સંધાય છે, ઉદરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે, મળમૂત્ર ઓછાં થાય છે, અને વ્યાધિઓ દૂર થાય છે. ઉદાનનો જય કરવાથી મૃત્યુકાળે પોતાની મરજી મુજબ ઉત્ક્રાંતિ કરી શકાય છે, તથા, કાદવ, કાંટા વગેરેથી બાધા થતી નથી.[3] વ્યાનનો જય કરવાથી ટાઢતડકાની પીડા થતી નથી, કાંતિ વધે છે અને અરોગિતા પ્રાપ્ત થાય છે જે જે સ્થાને રોગ

---

૧. શિવસંહિતા (૩–૭), ઘેરંડસંહિતા (૫,૬૨ – ૨) વગેરેમાં પ્રાણાદિનાં સ્થાનો નીચે પ્રમાણે એક એક વર્ણવ્યાં છે પ્રાણ હૃદયમાં, અપાન ગુદામાં, સમાન નાભિમંડળમાં, ઉદાન કંઠદેશમાં અને વ્યાન સર્વશરીરવ્યાપી. પરંતુ ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદ (૭૮–૮૦), દર્શનોપનિષદ (૨૩–૯), શાંડિલ્યોપનિષદ (અ૦ ૧, ખંડ ૪) વગેરેમાં પ્રાણાદિનાં સ્થાન ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અથવા કાંઈક ફેરફાર સાથે અનેક પણ ગણાવ્યાં છે

૨ શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં લઘુત્વ, આરોગ્ય, અલોલુપત્વ, પ્રસન્ન વર્ણ, મધુર સ્વર, શુભ ગંધ, મળમૂત્રની અલ્પતા — એટલાં જણાવ્યાં છે. શિવસંહિતા ૩–૪૩ માં અલ્પ નિદ્રા, અલ્પ મળમૂત્ર, અરોગિત્વ, અદીનત્વ તથા પરસેવો, લાળ અને કૃમિનો અભાવ — એટલાં જણાવ્યાં છે. યોગસૂત્ર ૨–૫૨ વગેરેમાં જ્ઞાન અને યોગના પ્રતિબંધક પાપરૂપી મળનો નાશ, અને ધારણા કરવાની મનની યોગ્યતા — એટલાં જણાવ્યાં છે યોગશિખોપનિષદમાં (૯૦ ૭૦) તો હાથની થપાટથી વાઘ, હાથી ઇત્યાદિને મારી નાખે, કામદેવ જેવું રૂપ પ્રાપ્ત કરે, સ્ત્રીઓને અતિ પ્રિય થાય, અને સુગંધી શરીરવાળો થાય, એટલાં વધારે છે

૩. જુઓ યોગસૂત્ર ૩ ૩૮ ત્યાં પણ ઉદાનજયનું એ જ ફળ એ જ શબ્દોમાં બતાવ્યું છે ત્યાં (૩ ૩૯માં) સમાન વાયુના જયનું ફળ 'જ્વલન' 'એટલે કે શરીર બળતું દેખાવું' એવું જુદું જણાવ્યું છે.

પીડા કરતો હોય, તે તે સ્થાને પ્રાણાદિ વાયુ ધારણ કરવાથી, તે રોગ દૂર થાય છે[1] [૫/૧૩ ૨૫]

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિના વિજય માટે અભ્યાસ કર્યા બાદ, મનની સ્થિરતા માટે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિનો અભ્યાસ કરવો પ્રથમ, કોઈ આસને સ્થિર બેસી, ધીમે ધીમે વાયુને બહાર કાઢી નાખવો ત્યાર બાદ ડાબી બાજુએથી તેને ખેંચી પગના અંગૂઠા સુધી લઈ જવો પછી મનને પણ પગને અંગૂઠે સ્થિર કરવું ત્યાર બાદ પવન અને મન બંનેને પગને તળિયે સ્થિર કરવા, ત્યાર બાદ પાનીએ, ત્યાર બાદ ઘૂંટીએ, ત્યાર બાદ જાંઘે, ત્યાર બાદ ઢીંચણે, ત્યાર બાદ સાથળે, ત્યાર બાદ ગુદાએ, ત્યાર બાદ લિંગે, ત્યાર બાદ નાભિએ, ત્યાર બાદ પેટે, ત્યાર બાદ હૃદયે, ત્યાર બાદ કંઠે, ત્યાર બાદ જીભે, ત્યાર બાદ તાળુએ, ત્યાર બાદ નાસાગ્રે, ત્યાર બાદ નેત્રે, ત્યાર બાદ ભ્રમરે, ત્યાર બાદ કપાળે ત્યાર બાદ માથે અને ત્યાર બાદ *બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિર કરવા પછીથી એવા જ* ઊલટા ક્રમથી પગના અંગૂઠા સુધી તેમને પાછા લઈ જવા પછી નાભિ પદ્મમાં તેમને લઈ જઈ વાયુને બહાર કાઢી નાખવો આમ, પગના અંગૂઠાથી માંડી લિંગ સુધી ક્રમપૂર્વક વાયુને ધારણ કરવાથી શીઘ્ર ગતિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે નાભિમાં ધારણ કરવાથી જ્વરાદિ દૂર થાય છે, જઠરમાં ધારણ કરવાથી કાયશુદ્ધિ થાય છે, હૃદયમાં ધારણ કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે કૂર્મનાડીમાં[2] ધારણ કરવાથી રોગ અને જરા દૂર થાય છે કંઠમાં ધારણ કરવાથી ભૂખતરસ દૂર થાય છે જીભને ટેરવે ધારણ કરવાથી રસજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, નાસાગ્રે ધારણ કરવાથી ગંધજ્ઞાન, આંખમાં ધારણ કરવાથી રૂપજ્ઞાન, પાળમાં ધારણ કરવાથી રોગનાશ

૧ આ જ હકીકત એ જ શબ્દોમાં ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદમાં (૧૧૩) તથા દર્શનોપનિષદ ૬-૨૧ ૭માં પણ જણાવી છે

૨ કંઠકૂપ કે જેમાં થઈને નાસિકા કે મુખમાંથી લીધેલો વાયુ અંદર જાય છે તેની નીચેના ભાગમાં આવેલી કુંચિત સર્પના આકારની નાડી કે નાડીચક્ર

अने क्षोपायराम, तथा ब्रह्मरंध्रमां धारणा करवाथी सिद्धोनु साक्षात् दर्शन प्राप्त थाय छे. [५/२६ ८५]

नोंध अही अमुक अमुक स्थळोए वायु अने मन स्थिर करवाथी जे फलप्राप्ति जणावी छे, ते योगसूत्र वगेरे ग्रंथोमां अमुक अमुक स्थळे धारणा-ध्यान-समाधि करवाथी थती फलप्राप्तिना जेवी ज छे जेमके, (३-२९) 'कंठकूपमां धारणादि करवाथी क्षुधापिपासानी निवृत्ति थाय छे,' (३-३०) 'कूर्मनाडीमां करवाथी स्थैर्य प्राप्त थाय छे,' (३-३१) 'मूर्धा (एटले के ब्रह्मरंध्र) मां रहेला ज्योतिमां करवाथी सिद्धोनु दर्शन थाय छे,' (३-३४) 'हृदयमां करवाथी चित्तनु अपरोक्ष ज्ञान थाय छे,' इत्यादि १-३५मां पण 'विषयवती प्रवृत्ति'ना उल्लेख वखते, नासाग्रे धारणा करवाथी दिव्य गंधनी, जिह्वाग्रमां करवाथी दिव्यरसनी वगेरेनी प्राप्ति जणावी छे परंतु, त्यां मात्र वायु के मनने धारण करवानी वात नथी, परंतु धारणा, ध्यान अने समाधि करवानी वात छे अहींयां आचार्यश्रीए जुदे जुदे स्थळे धारणादि करवानु जणाव्यु छे, ते जुदा प्रसंगमां छे, अने जुदा हेतुसर — एटले के तेम करवाथी जे कालज्ञान प्राप्त करवानी योग्यता थाय छे तेना पूरतु — जणाव्यु छे ते ध्यानमां राखवु अलबत्त, उपरादि योग्य स्थळे निष्कामबुद्धिथी धारणादि करवाथी अविद्यानो लय, विषयेच्छानो नाश वगेरे अभिप्रेत फळोनी प्राप्ति थाय छे, तेनो उल्लेख ते साथे साथे करता जाय छे परंतु तेमनो मुख्य उद्देश, ते बधी धारणाओथी जे अवांतर फळो प्राप्त थाय छे — के जे योगना तेमने मते उपयोगी नथी — तेमनु ज वर्णन करवानो छे योग सूत्रमां पण ए रीते अभिप्रेत तेमज अवांतर फळोनी प्राप्ति प्रकरणवशात् एकसाथे ज वर्णवी करवी पडी छे, अने साथे साथे जणाववु पड्यु छे के, 'ते समाधौ उपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ।' 'ए बधी सिद्धिओ, जेनाथी आत्मसाक्षात्कार थाय

પછી ધીમે ધીમે પવનની સાથે મનને બ્રહ્મરંધ્રમાંથી ખસેડી, હૃદયપદ્મની અંદર સ્થિરતાથી ધારણ કરવું. તેમ કરવાથી અવિદ્યાનો લય થઈ જાય છે, વિષયેચ્છા નાશ પામી જાય છે, વિકલ્પો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને અંતરમાં જ્ઞાન વિસ્તાર પામે છે. હૃદયમાં મન સ્થિર થવાથી વાયુની ગતિ કયા મંડળમાં છે, તેનો સંક્રમ–પ્રવેશ ક્યાં છે, તેનો વિશ્રામ ક્યાં છે તથા કઈ નાડી ચાલે છે, તે જાણી શકાય છે. નાસિકાના બાકામાં ચાર મંડળ છે: પ્રથમ પૃથ્વીનું મંડળ છે, પછી વરુણનું મંડળ છે; પછી વાયુનું મંડળ છે, અને પછી અગ્નિનું મંડળ છે. પૃથ્વીમંડળ મધ્યમાં પૃથિવીબીજ 'ક્ષ'વાળું છે. તેનો આકાર ચોરસ છે, ખૂણાઓમાં તેને વજ્રનાં ચિહ્ન છે, તથા તપાવેલા સુવર્ણ જેવો તેનો વર્ણ છે. વરુણમંડળ આઠમના અર્ધચંદ્ર જેવા આકારનું છે. તેમાં વકારનું ચિહ્ન છે, તેનો વર્ણ ચંદ્ર જેવો શ્વેત છે, અને તે અમૃતનાં ઝરણોથી વ્યાપ્ત થયેલું છે. વાયુમંડળ કાળી મેશ કે કાળાં વાદળ જેવું છે. તે બરાબર ગોળ આકૃતિનું છે, મધ્યમાં બિંદુવાળું છે, દુર્લક્ષ્ય છે, પવનથી વીંટાયેલું છે અને ચંચળ છે. અગ્નિમંડળ ઊંચે નીકળતી જ્વાળાઓવાળું, ભયંકર, ત્રિકોણ, ખૂણાએમાં સ્વસ્તિકોનાં ચિહ્નવાળું, તણખાના રંગનું, તથા રકાર બીજવાળું છે. આ ચારે મંડળો અભ્યાસથી સ્વાનુભવમાં આવે છે. [૫/૩૯-૪૭]

નોંધ: પૃથ્વી વગેરેનાં મંડળ ધ્યાનાદિ માટે સ્વીકારવામાં આવે છે. અહીં તો તે બધાં નાસિકાના વિવરમાં જ ગણાવ્યાં છે; પરંતુ અન્ય યોગગ્રંથોમાં પાર્થિવી વગેરે ધારણાઓ માટે શરીરમાં જુદે જુદે ઠેકાણે પૃથ્વી વગેરેનાં સ્થાનો કે મંડળ જણાવ્યાં છે. તે માટે જુઓ ટિ૦ નં. ૧૮. પરંતુ ત્યાં તે તત્ત્વના ધ્યાન માટે જે રંગ આકૃતિ વગેરે જણાવ્યાં છે, તેમાં થોડોઘણો ભેદ છે. યોગતત્ત્વોપનિષદ ૮૪ ઇ૦ માં પૃથ્વીનું મંડળ ચોરસ આકારનું, પીતવર્ણ અને લ અક્ષરવાળું જણાવ્યું છે; વરુણમંડળ

અર્ધચંદ્ર આકારનું, શુક્લ રંગનું અને व બીજમંત્રવાળું જણાવ્યું છે. વહ્નિનું મંડળ ત્રિકોણ, લાલરંગનું અને र બીજવાળું જણાવ્યું છે વાયુનું મંડળ ચણૂરી આકારનું, કૃષ્ણ રંગનું અને य બીજવાળું જણાવ્યું છે તથા આકાશનું મંડળ ગોળ આકારનું, ધૂમ્ર રંગનું, અને હકાર બીજવાળું જણાવ્યું છે ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદમાં પણ (૧૩૫ ઇ૦) બધું એવું જ છે

તે ચારે મંડળોમાં ક્રમથી સંચરતો વાયુ પણ ચાર પ્રકારનો છે નાસિકાનું રંધ્ર ભરીને ધીમે ધીમે વહેતો, પીત રંગનો, કાંઈક ઉનો, આઠ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો, અને સ્વચ્છ (પાર્થિવ) વાયુ 'પુરંદર' કહેવાય છે ધોળા રંગનો, ઠંડો, જલદી જલદી નીચેની બાજુએ વહેતો, તથા બાર આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'વરુણ' કહેવાય છે કંઈક ઉષ્ણ તો કંઈક શીત એવો, કૃષ્ણ રંગનો, તીરછી બાજુએ સતત વહેતો તથા છ આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'પવન' કહેવાય છે ઊગતા સૂર્ય જેવા વર્ણવાળો, અતિશય ઉષ્ણ ઘૂમરીઓ ખાતો, ઉપરની બાજુએ વહેતો, તથા ચાર આંગળ જેટલા પ્રમાણવાળો વાયુ 'દહન' કહેવાય[1] છે [૫/૪૮-૫૧]

'પુરંદર' વાયુ વહેતો હોય ત્યારે, સ્તંભનાદિ કાર્ય કરવાં, 'વરુણ' વાયુ વખતે પ્રશસ્ત કાર્યો કરવાં, 'વાયુ' વખતે મલિન અને ચંચળ કાર્યો કરવાં, અને 'દહન' વખતે વશીકરણાદિ કાર્ય કરવાં 'પુરંદર' વાયુ છત્ર, ચામર, હસ્તી, અશ્વ, સ્ત્રી, રાજ્ય વગેરે સંપત્તિરૂપી મનગમતાં ફળ આપે છે 'વરુણ' વાયુ ક્ષણમાત્રમાં સ્ત્રી, રાજ્યાદિ, પુત્ર,

---

૧ ઘેરંડસંહિતા ૫-૮૬-૯૦માં જણાવ્યા પ્રમાણે સામાન્ય રીતે બહાર કઢાતા વાયુની લંબાઈ ૧૨ આંગળ હોય છે ખાતી વખતે તેનું પ્રમાણ ૨૦ આંગળ ચાલતી વખતે ૨૪ આંગળ ઊંઘમાં ૩૦ આંગળ અને મૈથુન વખતે ૩૬ આંગળ હોય છે

૨ 'પ્રશ્ન વખતે કે કાર્યનો આરંભ કરતી વખતે હોય તો' એટલું બધે અધ્યાહૃત કરી લેવું

સાન્ત્વન, બધુ તેમજ બીજી સારનાન વસ્તુઓનો મેળાપ કરાવી આપે છે, 'પવન' વાયુ ખેતી, નોકરી વગેરે મળેલા હોય તેનો નાશ કરે છે. તથા મૃત્યુભય, કલહ, વેર અને ત્રાસ પ્રવર્તાવે છે 'દહન' વાયુ ભય, શોક, રોગ, દુઃખ અને વિઘ્ન વગેરેની પરંપરા લાવે છે, તથા વિનાશ સૂચવે છે. [૫/૫૨ ૬]

ચંદ્રમાર્ગ (ડાબો) અને સૂર્યમાર્ગ (જમણો) એ બે માર્ગથી વાયુઓ મંડલમાં દાખલ થાય, ત્યારે હમેશાં શુભકારક હોય છે, પરંતુ બહાર નીકળતા હોય ત્યારે અશુભકારક હોય છે કારણ કે, પ્રવેશ સમયે વાયુ જીવનરૂપ ગણાય છે, અને બહાર નીકળે એટલે મૃત્યુરૂપ ગણાય છે, માટે જ્ઞાનીઓએ તેમના પ્રવેશ અને નિર્ગમનનું ફળ પણ તેવું કહ્યું છે 'ઇંદ્ર' અને 'વરુણ' એ બે વાયુ ચંદ્રમાર્ગે પ્રવેશ કરતા હોય[1] ત્યારે સર્વ સિદ્ધિને આપનારા થાય છે, પરંતુ સૂર્યમાર્ગે બહાર નીકળે કે પ્રવેશ કરે, ત્યારે મધ્યમ કહેવાય છે 'વાયુ' અને 'અગ્નિ' એ બે વાયુ જમણા માર્ગે બહાર નીકળતા હોય તો વિનાશ સૂચવે છે, પરંતુ ડાબે માર્ગે નીકળે કે પેસે, તો મધ્યમ ગણાય છે [૫/૫૭ ૬૦]

નાડી ત્રણ છે ઈડા પિંગલા અને સુષુમ્ણા ડાબી બાજુની ઈડા નાડી ચંદ્રનું સ્થાન છે, જમણી બાજુની પિંગલા સૂર્યનું સ્થાન છે, અને મધ્યમાં આવેલી સુષુમ્ણા નાડી શિવનું સ્થાન છે[2] ઈડા નાડી સર્વ ગાત્રોમાં જાણે અમૃત વરસતી હોય તેવી અમૃતમયી છે, તેમાં વાયુ સંચાર કરતો હોય ત્યારે તે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાનું સૂચન કરે

---

૧ અહીં પણ 'પ્રશ્ન વખતે કે કાર્યારંભ વખતે' એમ સમજવું

૨ શિવસંહિતા ૨-૧૮માં સુષુમ્ણાના મધ્યમાં આવેલી ચિત્રાને 'શિવને પ્રિય' કહી છે આગળ તે ત્રણેને ચંદ્ર સૂર્ય અને અગ્નિરૂપિણી કહી છે હઠયોગપ્રદીપિકા ૩-૪માં સુષુમ્ણાનું બીજું નામ 'શાંભવી' આપ્યું છે દર્શનોપનિષદમાં (૪-૩૫) સુષુમ્ણાનો દેવ શિવ કહ્યો છે. ઈડાનો હરિ કહ્યો છે અને પિંગલાનો બ્રહ્મા કહ્યો છે ઉપરાંત જણાવ્યું છે કે (૩) ઈડામાં ચંદ્ર સંચાર કરે છે, અને પિંગલામાં રવિ

છે, જમણી પિંગલા નાડી અનિષ્ટ સૂચન કરે છે અને સંહારક છે, તથા સુષુમ્ણા નાડી સિદ્ધિ અને નિર્વાણરૂપી ફળ આપનારી છે ડાબી નાડી અભ્યુદય વગેરે ઇષ્ટ તેમ જ પ્રશસ્ત કાર્યોમા સ્વીકારાઈ છે, અને જમણી નાડી મૈથુન, ભોજન, યુદ્ધ વગેરે દીપ્ત કાર્યો માટે સમત ગણાઈ છે શુક્લપક્ષમા સૂર્યોદય વખતે ડાબી નાડીનો ઉદય હોય, તો તે શુભ છે કૃષ્ણપક્ષમાં સૂર્યોદય વખતે જમણી નાડીનો ઉદય શુભ છે. તે બંનેનો ઉદય ત્રણ ત્રણ દિવસ શુભ ફલદાયી હોય છે ચંદ્રનાડીથી વાયુનો ઉદય હોય, તે દિવસે સૂર્યનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે, અને જ્યારે સૂર્યનાડી વડે ઉદય હોય, ત્યારે ચદ્રનાડીથી અસ્ત શુભાવહ છે [૫/૬૧૬]

શુક્લપક્ષમાં પડવાને દિવસે દિવસની શરૂઆતમા જ પવનનો સચાર શુભ છે કે અશુભ છે તે નક્કી કરવુ પહેલા પવન ચદ્રનાડીમા ત્રણ દિવસ ઉદય પામે, પછી ત્રણ દિવસ સૂર્યનાડીમા જાય, પછી પાછો ત્રણ દિવસ ચદ્રનાડીમા આવે, એ પ્રમાણે એ ક્રમથી પૂર્ણિમા (પૂનમ) સુધી ચાલ્યા કરે ત્યારબાદ કૃષ્ણપક્ષમા સૂર્યનાડીમાં ઉદય પામે અને ત્રણ દિવસ તેમા રહે પછી પાછો ત્રણ દિવસ ચદ્રનાડીમા, એમ બધુ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવુ જો ત્રણ પખવાડિયા સુધી ઉપર જણાવેલા ક્રમનો ભગ થયા કરે, તો છ મહિનામા મરણ થવાનું છે એમ માનવુ, બે પખવાડિયા સુધી થાય, તો ઇષ્ટ બંધુને વિપત્તિ આવે, એક પખવાડિયા સુધી થાય તો દારુણ વ્યાધિ થાય, અને બે-ત્રણ દિવસ વિપર્યાસ થાય, તો કલહાદિ થાય એક રાતદિવસ સૂર્યનાડીમા જ પવન રહે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય, બે રાતદિવસ રહે, તો બે વર્ષે થાય અને ત્રણ રાતદિવસ રહે, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય તે જ પ્રમાણે ચદ્રનાડીમા રહે, તો રોગ થાય ત્રણે માર્ગે સાથે વાયુ ચાલતો હોય, તો મધ્યાહ્ન પછી મૃત્યુ થાય. દશ દિવસ સંક્રાંત થયા વિના બે માર્ગે જ વાયુ ચાલ્યા કરે, અને પછી સક્રાંત થાય, તો મરણ સૂચવે ચદ્રનાડીમા જ દશ દિવસ વાયુ વહે,

તો ઉદ્વેગ અને રોગ થાય, દોઢ કલાક સુધી ડાબામાથી જમણીમા કે જમણીમાથી ડાબામા એમ બદલાયા કરે, તો લાભ, પૂજા આદિ મળે જ્યારે દિવસ અને રાત સરખા હોય તે કાળે જેની આખો ફરકે, તેનુ એક દિવસ અને રાતમા મૃત્યુ થવાનુ છે એમ જાણવુ એક નાડીમાથી બીજી નાડીમા પવન જાય તેને 'સંક્રાંતિ' કહે છે તેવી પાચ સંક્રાંતિઓ બાદ છઠ્ઠી સંક્રાંતિ વખતે મો વાટે વાયુ ચાલતો હોય, તો મિત્રહાનિ, અર્થહાનિ, નિસ્તેજતા વગેરે મરણ સિવાયના બધા અનર્થો થાય તેર સંક્રાંતિઓ બાદ ચૌદમી સંક્રાંતિએ ડાબી નાસિકામા વાયુ વહેતો હોય, તો રોગ, ઉદ્વેગાદિ પ્રાપ્ત થાય માગશર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી માડીને પાચ રાત્રીઓ સુધી એક જ નાડીમા પવન વહ્યા કરે તો ૧૮ વર્ષે મૃત્યુ થાય આસો મહિનાના પહેલા દિવસથી માડીને પાચ દિવસ એ નાડીમા જ પવન રહે, તો ૫ દર વર્ષ બાદ મરણ આવે તે પ્રમાણે શ્રાવણ મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ એક નાડીમા પવન રહે, તો બાર વર્ષે મરણ થાય જેઠ મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે, તો નવ વર્ષે, ચૈત્ર મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે તો ૭ વર્ષે, અને માહ મહિનાની શરૂઆતથી પાચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય એ બધામા એ સમજવાનુ કે, પાચને બદલે બે, ત્રણ કે ચાર દિવસ વાયુ રહે, તો તે પ્રમાણે વર્ષની સખ્યા ઘટાડવી-વધારવી [૫/૬૭ ૮૫]

હવે સૂર્યનાડીને આશરીને કાલનિર્ણય કહે જ્યારે જન્મ નક્ષત્રે ચદ્ર હોય અને આપણી રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય, અને જેટલી જન્મરાશિ ચદ્રમાએ ભોગવી હોય, તેટલી જ સૂર્યે સાતમી રાશિ ભોગવી હોય, ત્યારે તે કાળને 'પૌષ્ણ' કહે છે * તે કાળ દરમ્યાન અર્ધો દિવસ સૂર્યનાડીમા પવન રહે તો ૧૪ વર્ષે, અને આખો દિવસ રહે તો બાર વર્ષે મૃત્યુ થાય તે જ પ્રમાણે એક રાતદિવસ,

* સામાન્ય રીતે રેવતી નક્ષત્રના સમયને પૌષ્ણ કહે છે

બે દિવસ અને ત્રણ દિવસ રહે, તો અનુક્રમે દશ, આઠ અને છ વર્ષે મૃત્યુ થાય ચાર દિવસ રહે તો ચોથે વર્ષે, પાચ દિવસ રહે તો ત્રણ વર્ષે, અને છ દિવસ રહે તો ૧૦૫૬ દિવસે મૃત્યુ થાય સાત દિવસ રહે તો ૧૦૦૮ દિવસે, આઠ દિવસ રહે તો ૯૩૬ દિવસે, નવ દિવસ રહે તો ૮૪૦ દિવસે, દશ દિવસ રહે તો ૭૨૦ દિવસે, ૧૧ દિવસ રહે તો ૬૮૬ દિવસે, ૧૨ દિવસ રહે તો ૬૪૮ દિવસે, ૧૩ દિવસ રહે તો ૫૭૬ દિવસે, ૧૪ દિવસ રહે તો ૪૮૦ દિવસે, ૧૫ દિવસ રહે તો ૩૬૦ દિવસે, ૧૬ દિવસ રહે તો ૩૪૮ દિવસે, ૧૭ દિવસ રહે તો ૨૨૪ દિવસે, ૧૮ દિવસ રહે તો ૨૮૮ દિવસે, ૧૯ દિવસ રહે તો ૨૪૦ દિવસે, ૨૦ દિવસ રહે તો ૧૮૦ દિવસે, ૨૧ દિવસ રહે તો ૧૭૪ દિવસે, ૨૨ દિવસ રહે તો ૧૬૨ દિવસે, ૨૩ દિવસ રહે તો ૧૪૪ દિવસે, ૨૪ દિવસ રહે તો ૧૨૦ દિવસે, ૨૫ દિવસ રહે તો ત્રણ મહિને, ૨૬ દિવસ રહે તો બે મહિને, ૨૭ દિવસ રહે તો એક મહિને, ૨૮ દિવસ રહે તો અર્ધે મહિને, ૨૯ દિવસ રહે તો દશમે દિવસે, ૩૦ દિવસ રહે તો પાચમે દિવસે, ૩૧ દિવસ રહે તો ત્રણ દિવસે, ૩૨ દિવસ રહે તો બીજે દિવસે, અને ૩૩ દિવસ રહે તો એક દિવસમા જ મૃત્યુ થાય એ પ્રમાણે ચંદ્રનાડીમા થાય તો તે જ ક્રમે વ્યાધિ આદિ થાય આમ શરીરગત વાયુને આશરીને ચદ્રનાડી અને સૂર્ય-નાડીના અભ્યાસયોગ વડે કાલનિર્ણય કરી શકાય છે [૫/૮૬ ૧૧૭]

પરતુ શરીરગત વાયુનો તો વ્યાધિ વડે પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. તેથી તેના વડે કાલજ્ઞાન સ્પષ્ટ થઈ શકતુ નથી તેથી તેને માટે હું કેટલાક બાહ્ય લક્ષણો જણાવુ છુ ડાબી આખમા ૧૬ પાખડીનુ ચદ્રકમળ ચિતવવુ, અને જમણી આખમા બાર પાખડીનુ સૂર્યકમળ ચિતવવુ, પછી, ગુરુના ઉપદેશ અનુસાર બને આખ ઉપર આગળી દબાવવાથી પ્રત્યેક કમળની ચાર પાખડીએ આગિયાના પ્રકાશ જેવા વર્ણની દેખાશે હવે ચદ્રકમળની જે નીચેની પાખડી ન દેખાય, તો ૭ મહિને મૃત્યુ જાણવુ, ભમર પાસેની ઉપરની પાખડી ન દેખાય તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ

જાણવું, આંખના સામા ખૂણા પાસેની પાંખડી ન દેખાય તો બે મહિને મૃત્યુ જાણવું, અને નાક નજીકની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહિને જાણવું આ જ ક્રમે સૂર્યકમળની પાંખડીઓ ન દેખાય, તો દસ પાંચ, ત્રણ, બે અને એક દિવસે મૃત્યુ જાણવું અને કમળની એ પાંખડીઓ આંખ દાબ્યા વિના જ દેખે તો ૧૦૦ દિવસે મૃત્યુ થાય [૫/૧૧૮ ૧૨૪]

હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું, પછી કાનને આંગળી વડે બંધ કરવા. જો પાંચ દિવસ સુધી લાગલાગટ અંદરનો અવાજ[1] ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષે, ૧૦ દિવસ ન સંભળાય, તો ચાર વર્ષે, પંદર દિવસ ન સંભળાય, તો ત્રણ વર્ષે, ૨૦ દિવસ ન સંભળાય, તો બે વર્ષે, અને ૨૫ દિવસ ન સંભળાય, તો એક વર્ષે મૃત્યુ થાય આમાં એ સમજવાનું કે, ઉપર પાંચ દિવસ ન સંભળાય તો પાંચ વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ કહ્યું છે, હવે ૭ દિવસથી લઈ સોળ દિવસ સુધી જો શબ્દ ન સંભળાય, તો પાંચ વર્ષમાંથી દિવસોની એક, બે, ત્રણ એમ ચોવીસીઓ અનુક્રમે ઓછી કરીને કાળગણના કરવી [૫/૧૨૫ ૭]

ગુરુના કહ્યાથી[2] બ્રહ્મરંધ્ર આગળ દેખાતી ધૂમરેખા પાંચ દિવસ સુધી ન દેખે, તો ત્રણ વર્ષે મૃત્યુ થાય [૫/૧૨૮]

પડવાને દિવસે પવિત્ર થઈ પોતાના જમણા હાથને શુકલપક્ષ કલ્પવો, અને કનિષ્ઠ આંગળીના નીચલા વેઢાને પડવો, વચલા વેઢાને છઠ, અને ઉપલા વેઢાને અગિયારસ કલ્પવી અનામિકામાં એ પ્રમાણે બીજ, ત્રીજ અને ચોથ કલ્પવા, મધ્યમામાં સાતમ, આઠમ અને નોમ કલ્પવા, તર્જનીમાં બારશ, તેરશ અને ચૌદશ કલ્પવા, અને અંગૂઠામાં પાંચમ, દશમ અને પૂનમ કલ્પવા. તે પ્રમાણે ડાબા હાથને કૃષ્ણપક્ષ કલ્પવો અને તેની તિથિઓ પણ તે પ્રમાણે કલ્પવી પછી નિર્જન દેશમાં

---

૧. મૂળ 'અભિનિર્ઘોષ'

૨. આ બધું દેખાય-સમજાય તે પહેલાં ગુરુના કહ્યા મુજબ એકાગ્રતા-ચિંતનાદિ સાધવાનાં હોય છે, પછી અધિકાર જોઈ ગુરુ કહે તો જ એ બધું દેખાય છે, એમ સમજવાનું છે.

પદ્માસન વાળીને, પ્રસન્ન થઈને, સફેદ કપડાં પહેરીને બંને હાથ કમળના દોડાની પેઠે જોડીને એમનું તથા તેની અંદર કૃષ્ણ વર્ણનું બીંદુ ચિંતવવું. પછી હાથ ખુલ્લા કરતાં જે આંગળીની તિથિ ઉપર બિંદુ દેખવામાં આવે, તે તિથિએ મૃત્યુ છે એમ જાણવું [૫/૧૨૯-૩૪]

છીંક, મળત્યાગ, વીર્યપાત, અને મૂત્રત્યાગ એ જે દિવસે એકી સાથે થઈ જાય, તે દિવસ પછી બરાબર એક વર્ષે એ મહિને એ જ દિવસે મૃત્યુ થશે એમ જાણવું. તેમજ રોહિણી નક્ષત્ર, ચંદ્રનું કલંક, છાયામાર્ગ (આકાશગંગા), અરુંધતીનો તારો અને ધ્રુવ એ પાંચ કે તેમાંનું એકાદ ન દેખાય, ત્યારે વર્ષ બાદ મૃત્યુ થશે એમ જાણવું.* સ્વપ્નમાં પોતાને કૂતરા, ગીધ, કાગડા કે નિશાચરો ખાઈ જાય છે એમ જુએ, કે ગધેડા અને ઊંટો વડે ઊંચકી જવાતો જુએ, ત્યારે વર્ષ બાદ મૃત્યુ થાય. સૂર્યને કિરણો (મંડળ) વિનાનો જુએ અને અગ્નિને કિરણો (મંડળ) વાળો જુએ, ત્યારે અગિયાર મહિને મૃત્યુ થાય. ઝાડની ટોચ ઉપર ગાંધર્વ નગર દેખે, કે પ્રેત અને પિશાચને પ્રત્યક્ષ જુએ,[૧] ત્યારે દશમે મહિને મૃત્યુ થાય. સ્વપ્નમાં ઊલટી, મૂત્ર, વિષ્ઠા, સોનું કે ચાંદી જુએ, તો નવ મહિના જ જીવે. કોઈ માણસ અકસ્માત જાડો થઈ જાય, અકસ્માત દૂબળો થઈ જાય, અકસ્માત અતિ ક્રોધી થઈ

* અરુંધતી, ધ્રુવનો તારો વગેરેના જુદા અર્થો પણ કરવામાં આવે છે તે માટે ટીકામાં નીચેના બે શ્લોક ટાંક્યા છે

' અરુંધતી એટલે કે જીભ, ધ્રુવ એટલે નાકનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુપદ એટલે કે (બીજાની કીકીમાં દેખાતી પોતાની) કીકી અને માતૃમંડળ એટલે કે ભ્રમર — એ ચાર વસ્તુઓ આયુષ્યનો ક્ષય થવા આવેલો મનુષ્ય ન દેખી શકે "

૧ વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં તો જણાવ્યું છે કે

' प्रेतं यातुधानं निदर्शनं मरणमाशु सम्राज्ञम —

' યમ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય તો મોત નજીક આવ્યું છે એમ જાણવું '

જાય, કે અકસ્માત અતિ બીહણુ થઈ જાય, તો તે આઠ મહિના જ જીવે ધૂળ કે કાદવમા આખુ પગલુ મૂકયુ હોય છતા અધૂરું જ પડે, તો તે માણસ સાત માસને અ તે મરી જાય આખની કીકી મેશ જેવી શ્યામ દેખાય, હોઠ અને તાળવુ અકસ્માત સુકાઈ જાય, ઉપર નીચેના જે બે બે રાજદત, તેમની વચ્ચે પોતાની ત્રણ આગ ળીઓ ન માય, તથા ગીધ, કાગડો, કબૂતર કે બીજુ કોઈ તેવુ માસા હારી પક્ષી માથા ઉપર આવીને બેસે, તો છ મહિને મૃત્યુ થાય વાદળા વિનાના દિવસે મોમા પાણી ભરી સહેજ ઊચે ફરફર ઉરાડે, તો ત્યા ઇદ્રધનુષ્ય દેખાય છે જ્યારે તે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિના બાદ મૃત્યુ જાણવુ, બીજાની કીકીમા પોતાનુ શરીર દેખાતું બધ થાય, ત્યારે પણ તેમજ સમજવુ વાદળા વિનાના દિવસોએ બે પ્રાણીઓ બે ઢીચણ પર ટેકવીને બને હાથ માથા ઉપર એકઠા કરવા પછી તેની અદર દેખાતી કેળના ડોડા જેવા આકારની છાયા રોજ જોવી તે ડોડાની એક પાખડી જે દિવસે ખિલેલી દેખાય, ત્યારે છ મહિના બાદ તે તિથિએ જ મૃત્યુ થશે એમ જાણવુ ઇદ્રનીલમણિ જેવા રગના, વામ, સૂક્ષ્મ આકારના તથા મોતીના આભૂષણવાળા હજારો સર્પો દિવસે તડકામાં ઊભા રહીએ તો બધાને આકાશમા સમુખ આવતા દેખાય છે તે જ્યારે ન દેખાય, ત્યારે છ મહિને મૃત્યુ થવાનુ છે એમ જાણવુ સ્વપ્નમા પોતાને મૂડાયેલા માથાવાળો, તેલ ચોળેલો, લાલ સુગધી માળાવાળો, લાલ વસ્ત્રવાળો તથા ગધેડા ઉપર બેસીને જતો જુએ, તો અર્ધું વરસ જીવે મૈથુનને અ તે અકસ્માત ઘટનો અવાજ સભળાય, તો પાચમે મહિને મૃત્યુ થાય કાચિંડો વેગથી માથા ઉપર ચડીને ત્રણ રગ ધારણ કરતો ચાલ્યો જાય તો પાચમે મહિને મરણ થાય નાક વાકુ થાય, આખ ગોળ થઈ જાય, અને કાન સ્વસ્થાનથી ખસે, તો ચાર મહિનાને અ તે મૃત્યુ થાય સ્વપ્નમાં કૃષ્ણ વસ્ત્રવાળો અને લોઢાનો દડ ધારણ કરનારો પુરુષ દેખાય, તો ત્રણ મહિને મૃત્યુ થાય ચદ્રને ગરમ જાણે, સૂર્યને ઠડો

જાણે, ભૂમિ અને સૂર્યમાં છિદ્ર જુએ, જીભને કાળી જુએ, મોનિ લાલ કમળ જેવું જુએ, તાળવું કંપતું હોય એમ લાગે, હૃદય રડતું હોય એમ લાગે, શરીરનો રંગ એકસરખો ન રહે, તથા નાભિ આગળ અકસ્માત હેડકી થાય, તો બે મહિને મરણ થાય જીભે સ્વાદ ન લાગે, બોલતાં વારંવાર સ્ખલન પામે, કાન અવાજ સાંભળે નહિ, નાક ગંધ ન પારખે, હમેશાં આંખો ફરકયા કરે, જોયેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય, રાત્રે ઇંદ્રધનુષ્ય જુએ, દિવસે (ઉલ્કા) તારા ખરતા જુએ, દર્પણમાં કે પાણીમાં પોતાનો પડછાયો ન દેખે, વાદળ વિના વીજળી જુએ, અકસ્માત માથું બળવા લાગે, કયાંક હંસ, કાગડા અને મોરનો સમૂહ જુએ, ઠંડો-ઊનો-કોમળ-કર્કશ એવો કોઈ સ્પર્શ ન અનુભવે,— આ બનાવમાંથી એક પણ ચિહ્‌ન હોય, તો મહિને મૃત્યુ થાય તેમાં સંશય નથી ઉઘાડે મોએ વાયુ સાથે હકાર બોલે ત્યારે ઠંડી લાગે, અને થોડા ઉઘાડેલા હોઠથી કરેલો ફુત્કાર ઊનો લાગે, સ્મૃતિ અને ગતિનો ક્ષય થાય, તથા શરીરના પાંચ અંગ ઠંડા થાય, ત્યારે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય શરીર અડધું ઠંડું અને અડધું ગરમ લાગે, કે શરીરે અકસ્માત જ્વાળ જેવું લાગે, તો સાત દિવસે મૃત્યુ થાય નાહ્યા બાદ તરત જ હૃદય અને પગ આગળનો ભાગ સુકાઈ જાય, તો છઠ્ઠે દિવસે નિઃસંશય મરણ થાય દાંત એક બીજા સાથે ઘસાયા કરે, શરીરમાંનો ગંધ મડદા જેવો દુસ્સહ થઈ જાય, કે શરીરનો વર્ણ વિકૃત થઈ જાય, —તો ત્રણ દિવસે મરી જાય પોતાની નાસિકા, પોતાની જીભ, ગ્રહો, નિર્મળ દિશા, તેમજ આકાશમાં સપ્તર્ષિ જ્યારે ન દેખી શકે, ત્યારે (બે દિવસે?) મરણ પામે સવારમાં કે સાંજના કે ચાંદની રાતમાં પોતાના હાથ ફેલાવીને પોતાની છાયા જોવી ત્યારબાદ ધીમે ધીમે આંખો ઊંચી કરી આકાશ તરફ નજર કરવી તો પોતાની ધોળી છાયા ત્યાં દેખાશે તેનું જ્યારે માથું ન દેખાય ત્યારે તે દિવસે જ મરણ થવાનું છે એમ સમજવું. ડાબો હાથ ન દેખાય, તો પુત્ર અને સ્ત્રીનું મૃત્યુ થાય, જમણો હાથ ન દેખાય, ત્યારે ભાઈનું મરણ થાય,

હૃદય ન દેખાય, તો પોતાનું મૃત્યુ થાય, ઉદર ન દેખાય તો ધનનો ક્ષય થાય, ગુહ્ય ભાગ ન દેખાય, તો બાપનું મરણ થાય, બે સાથળ ન દેખાય, તો વ્યાધિ થાય, પગ ન દેખાય, તો પરદેશગમન થાય, અને આખું શરીર ન દેખાય તો તરત જ મરણ થાય[1] [૫/૧૩૫-૧૭૨]

વિધિપૂર્વક વિદ્યાઓ વડે દર્પણ, અંગૂઠો, ભીંત, કે તરવારમાં ઉતારેલી દેવતાને પણ પૂછીએ તો મૃત્યુનો સમય કહી બતાવે છે. સૂર્યગ્રહણ કે ચંદ્રગ્રહણ વખતે 'ૐનરવીરઠવ' એ મંત્રને દશ હજાર ને આઠ વાર જપ કરીને સાધવો પછી કામ પ્રસંગે એક હજાર ને આઠ જાપ થતાં તરવાર વગેરેમાં દેવતા આવીને ભરાય છે પછી તેમાં કુંવારી કન્યા પાસે જોવરાવીને પૂછવાથી તે કન્યા બધા નિર્ણયો કહે છે, અથવા સત્સાધકના ગુણથી આકૃષ્ટ થયેલી દેવતા પોતે જ ત્રિકાલ વિષયક નિર્ણયો નિઃસંશય કહે છે [૫/૧૭૩૫]

માણસ નીરોગી હોય કે માંદો હોય, ઘરમાં હોય કે ઘરની બહાર હોય, તેમજ પોતાની જાતે કે બીજા દ્વારા શુકનથી પણ ઘણી બાબતો જાણી શકે છે જેમકે સાપ, વીંછી, કરમિયા, ઉંદર, ધિલોડી, કીડીઓ, જૂ, માકણ, કરોળિયા, ઊધઈના રાફડા, ઊધઈ, ધિમેલો તથા ભમરીઓ જ્યારે એકદમ વધારે નીકળે, ત્યારે ઉદ્વેગ, કલહ, વ્યાધિ કે મરણ નજીક છે એમ જાણવું[2] જોડા, વાહન, છત્ર, શસ્ત્ર, છાયા, શરીર કે કેશને કાગડો આવી ચાંચ મારે, ત્યારે મરણ નજીક છે એમ જાણવું[3] ગાયો અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે ધરણીને જોરથી પગ વડે ખણે, ત્યારે તેમના માલિકને રોગ તેમજ મૃત્યુ થાય એમ જાણવું [૫/૧૭૬ ૮૧]

---

૧ અન્ય ગ્રંથોમાં આપેલ આ છાયાપુરુષદર્શન અંગેની વિગતો માટે જુઓ પુસ્તકને છેવટે પૂર્તિ નં ૮, પા. ૨૦૪-૫

૨ વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (૪૫૬૯) માં જણાવ્યું છે કે, ઘરમાં મધમાખો, રાફડા, કે કમળ અચાનક નીકળે, તો મૃત્યુ થવાનું છે એમ જાણવું

૩ બૃહત્સંહિતામાં પણ (૯૪૧૪) જણાવ્યું છે કે, વાહન, શસ્ત્ર, જોડા, છત્ર, છાયા અને અંગને કાગડો ચાંચ વડે કૂટી જાય, તો મરણ થાય

આ બધાં શુકન સાજા માટે માણુસ કહ્યાં; હવે માંદા માણુસને લગતાં શુકન કહીએ. શુકન વખતે જમણી બાજુ વળીને કૂતરું પોતાની ગુદા, ઉરઃસ્થળ, કે પૂંછડી ચાટે, તો અનુક્રમે એક અને ત્રણ દિવસે મરણ થાય. શુકન વખતે કૂતરું પોતાનું આખું શરીર સંકોચીને સૂએ કે કાન ચડાવી, વાંકું વળી અંગ હલાવે, તો મૃત્યુ થાય. શુકન વખતે કૂતરું ઉઘાડે મોંએ, લાળ કાઢતું, આંખો મીંચી તથા અંગ સંકોચીને સૂએ તો નિ:સંશય મૃત્યુ થાય. માંદા માણુસના ઘર ઉપર કાગડાઓનો સમુદાય ત્રણે સંધ્યાઓ વખતે ભેગો થાય, તો મૃત્યુ નજીક આવેલું જાણવું.[1] કાગડા રસોડામાં કે સૂવાના ઓરડામાં ચામડું, હાડકાં, દોરી, કે કેશ લાવીને નાખે, તો મરણ નજીક આવેલું જાણવું.[2] [૫/૧૨૮૭]

અથવા ઉપશ્રુતિ વડે પણ કાલજ્ઞાન થઈ શકે છે. શુભ દિવસે, રાતને વખતે, શુભ દિશામાં[3], કાનને પંચનમસ્કારમંત્ર[4] કે આચાર્યમંત્ર વડે પવિત્ર કરી, ઘેરથી કાનને ઢાંકી દઈ કારીગર લોકોના ચકલામાં જવું. ત્યાં જમીનને ચંદનથી અર્ચીને તથા તેના ઉપર ગંધ અક્ષત વગેરે વેરીને સાવધાન થઈ અવાજ સાંભળવો. તે અવાજ બે પ્રકારનો હોય છે: એક આડકતરી રીતે કહેલો — વિચાર કરીને સમજવો પડે તેવો; અને બીજો સ્પષ્ટ અર્થવાળો — સીધા શબ્દમાં કહેલો. પહેલાનો દાખલો આ પ્રમાણે છે: જેમકે, 'આ ઘરનો થાંભલો પાંચ કે ૭ દિવસ, પક્ષ, મહિના કે વર્ષે ભાગી જશે, વા નહિ ભાગી જાય'; 'તે બહુ સુંદર હતો પણ હવે ભાગી જશે,' ઇત્યાદિ. બીજાનો દાખલો આ

---

૧. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫ ૬૬) જણાવ્યા પ્રમાણે ઘર અને ચૈત્યનાં તોરણ (કમાનો) ઉપર પક્ષીઓનો સમુદાય આવીને બેસે, તો મરણ થાય.

૨. બૃહત્સંહિતામાં (૪૫ ૭૦) જણાવ્યું છે કે, કૂતરાં ઘરમાં હાડકા કે બીજા મૃત અવયવો લાવીને નાખે, તો મૃત્યુ થાય. તેમજ ૬૪ ૧૨ માં જણાવ્યું છે કે ભસ્મ, હાડકાં, કેશ અને પાંદડા પથારીમાં નાખી જાય, તો સ્વામીનો માલિક મરી જાય.

૩. પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ ?

૪. તે મંત્રની વિગત માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૯, પાન ૨૦૧.

પ્રમાણે છે 'આ સ્ત્રી કે આ પુરુષ આ સ્થાનમાંથી નહિ જાય,' 'અમે એને નહિ જવા દઈએ,' તેમજ 'એને જવાનો વિચાર નથી,' અથવા 'એને હવે જવાનુ મન છે,' 'મારે પણ તેને મોકલી દેવો છે', માટે 'તે હવે જલદી અહીંથી જશે' વગેરે આ પ્રમાણે ઉપશ્રુતિ સાંભળીને જ્ઞાની પુરુષો મૃત્યુ નજીક આવ્યુ હોય તે જાણી શકે છે [૫/૧૮૮-૧૯૬]

શનિપુરુષની આકૃતિ ચીતરી, જે નક્ષત્રમા શનિ હોય તે નક્ષત્ર મુખે મૂકવુ, પછીના ચાર નક્ષત્ર જમણે હાથે મૂકવા, પછીના ત્રણ ત્રણ નક્ષત્ર બે પગમા મૂકવાં, ચાર ડાબે હાથે મૂકવા પછીના પાચ અનુક્રમે છાતીમા મૂકવા, પછીનાં ત્રણ માથે, પછીના બે બે બંને આંખોએ, અને પછીનુ એક ગુહ્ય ભાગમાં મૂકવુ પછી નિમિત્ત જોતી વેળાએ, જન્મનક્ષત્ર કે નામનક્ષત્ર ગુહ્યદેશમા આવ્યું હોય, તથા દુષ્ટ ગ્રહોની તેના પર દૃષ્ટિ[1] પડતી હોય, અથવા તેમનો સંયોગ હોય, તથા સૌમ્ય ગ્રહોની દૃષ્ટિ કે સંયોગ ન હોય, તો નીરોગી માણસનુ પણ મૃત્યુ થાય, તો રોગીની તો વાત જ શી? [૫/૧૯૭-૨૦૦]

પ્રશ્ન વખતે જે તત્કાળ લગ્ન[2] હોય, તેનાથી સાતમે, ચોથે કે

---

૧ दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रे च पश्यन्ति पादवृद्धया फलानि चैवं प्रयच्छन्ति એ પ્રમાણે ગ્રહોની 'નજર' કહેવાય છે ચાર જ ક્રૂર ગ્રહ આવતો હોય તો તે 'સંયોગ' કહેવાય

મંગળ પોતાના સ્થાનથી	૪-૭-૮	ભુવનોને સંપૂર્ણ જુએ છે	
ગુરુ	૫-૭-૯	"	"
શનિ	૩-૭-૧૦		
રાહુ "	૫-૭-૯-૧૨		"

જે ભુવનમા ગ્રહ પડ્યો હોય ત્યાંથી દશમે અને ત્રીજે તેની એક પાદ દૃષ્ટિ, નવમે અને પાંચમે બે પાદ દૃષ્ટિ ચોથે અને આઠમે ત્રિપાદ દૃષ્ટિ અને સાતમે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ કહેવાય

૨ લગ્ન એટલે જે રાશિમા સૂર્ય ચાલતો હોય તે રાશિ દિવસમા બાર રાશિ કે સંક્રાંતિ હોય છે ધારોકે, સવારે છ વાગ્યે કોઈનો જન્મ થયો હોય અને તે વખતે વૃશ્ચિક રાશિ હોય તો લગ્ન વૃશ્ચિકનું કહેવાય અને તે પ્રથમ સ્થાને મુકાય

દશમે સ્થાને ક્રૂર ગ્રહો, અથવા ચંદ્ર છઠ્ઠો કે આઠમો હોય, તો મૃત્યુ થાય. પ્રશ્ન વખતે લગ્નનો અધિપતિ ગ્રહ અસ્ત પામ્યો હોય, તો નીરોગી પણ મૃત્યુ પામે પ્રશ્ન કરતી વખતે લગ્નમાં ચંદ્ર હોય, બારમે શનિ હોય, મંગળ નવમો હોય, આઠમો સૂર્ય હોય, તથા ગુરુ બળવાન ન હોય, તો મૃત્યુ થાય રવિ છઠ્ઠો હોય અથવા ત્રીજો હોય તથા શશી દશમો હોય, ત્યારે ત્રીજે દિવસે મૃત્યુ થાય પ્રશ્ન વખતે ઉદયથી ચોથે કે બારમે સ્થાને પાપગ્રહો હોય, તો ત્રીજે દિવસે મૃત્યુ થાય ઉદયકાળ* કે પાંચમે સ્થાને પાપગ્રહ હોય, તો આઠ કે દશ દિવસે મૃત્યુ થાય પ્રશ્નકાળે ધનુષ અને મિથુન રાશિથી સાતમે સ્થાને અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય, તો વ્યાધિ કે મૃત્યુ થાય [૫/૨૦૧૭]

એક ત્રિકોણ દોરી તેના ઉપર તે જ કદનો બીજો ત્રિકોણ બધી બાજુ સમાન રહે તે પ્રમાણે ઊંધો દોરવો એટલે વચમાં ષટ્કોણ આકૃતિ થશે અને તેની આજુબાજુ છ નાના ત્રિકોણ પડશે પછી વચમાં ૐકાર લખી તેની નીચે તે માણસનું નામ લખવું પછી તેની ડાબી જમણી જે બબ્બે ત્રિકોણના બે જોડકા છે, તેમાં ર અક્ષર લખવો પછી આકૃતિની બહાર જે પહોળા ખૂણા પડે છે, તેમાં અ, આ, ઉ, ઊ, ઇ, ઈ – એ છ સ્વરો અનુસ્વાર સાથે લખવા તથા છ અણીઓ ઉપર છ સ્વસ્તિક દોરવા, અને તેમની સાથે સ્વ અક્ષર લખવો પછી એ આખી આકૃતિની આજુબાજુ ચોરસ દોરવો અને દરેક બાજુની વચમાં ય અક્ષર લખવો ચોરસની અંદરનો ભાગ તે અગ્નિપુર સમજવું અને બહારનો ભાગ વાયુપુર સમજવું પછી એ યંત્ર બને પગ, હૃદય, માથું અને બધા સાંધા ઉપર સ્થાપિત કરવું પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્ય તરફ પીઠ કરી પોતાની છાયા તરફ જોયા કરવું જો પૂરી છાયા દેખાય તો એક વર્ષ સુધી મોત નથી આવવાનું એમ જાણવું કાન ન દેખાય તો બાર વર્ષે મોત આવે, હાથ, આંગળી, ખભો, કેશ, પડખાં, નાક એટલાં ન દેખાય તો અનુક્રમે દશ, આઠ,

---

* લગ્ન વખતે

સાત, પાંચ, ત્રણ અને એક વર્ષે મોત આવે માથુ કે દાઢી ન દેખાય તો ૭ મહિને મોત આવે ગળુ ન દેખાય તો એક મહિને, આખો ન દેખાય તો ૧૧ દિવસે, હૃદયમા છિદ્ર દેખાય તો સાત દિવસે, અને બે છાયા દેખાય તો યમ સામે જ ઊભો છે એમ જાણવુ (૫/૨૦૮ ૧૬)

પ્રથમ ચોટલીએ સ્વ શબ્દ, મસ્તકે ૐકાર, નેત્રમાં ક્ષ, હૃદયમા ય અને નાભિકમળમા હ અક્ષર મૂકવો પછી 'ૐ જુમ ૐ મૃત્યુંજયાય, ૐ વજ્રપાણિને શૂલપાણિને હર હર દહ દહ સ્વરૂપ દર્શય દર્શય હું ફટ ફટ' આ મંત્ર વડે ૧૦૮ વાર બને આખો અને પોતાની છાયાને મંતરવી પછી સૂર્યોદય વખતે સૂર્યને પીઠ પાછળ રાખી, પોતાને માટે પોતાની અને પારકા માટે પારકાની છાયા વિધિસર પૂજન કરીને સાવધાનતાથી જોવી જો આખી છાયા દેખાય, તો એક વર્ષ મૃત્યુ નથી એમ જાણવુ પગ, જાંઘ, અને ઢીચણુ ન દેખાય તો અનુક્રમે ત્રણ, બે અને એક વર્ષે મૃત્યુ થાય એમ જાણવુ સાથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કટિ ન દેખાય તો આઠ મહિને કે નવ મહિને પેટ ન દેખાય તો પાંચ મહિને, ગ્રીવા ન દેખાય તો ચાર, ત્રણ, બે કે એક મહિને, બગલ ન દેખાય તો પખવાડિયે, ભુજા ન દેખાય તો દશ દિવસે, ખભો ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય તો ચાર રાતોએ, માથુ ન દેખાય તો બે રાતોએ અને આખી છાયા ન દેખાય તો તત્ક્ષણ મૃત્યુ છે, એમ જાણવુ (૫/૨૧૭ ૨૩)

આ પ્રમાણે કાળનો નિર્ણય કરવાના શરીરગત સાધનોને પ્રસંગે બાહ્ય સાધનો પણ વર્ણવી બતાવ્યાં હવે પ્રસગાનુસાર જય–પરાજય નક્કી કરવાના ઉપાય પણ જણાવીએ કોઈ આવીને બે જણના નામ લઈને પૂછે કે, આ બેમાથી યુદ્ધમા કોણ જીતશે? તે વખતે પૂર્ણ નાડી હોય એટલે કે શ્વાસ અદર લેવાતો હોય, તો જેનું પહેલુ નામ દીધુ હોય તેનો જય થાય, અને શ્વાસ મુકાતો હોય, તો પછીનાનો

જય થાય. પૂછવા આવેલો માણસ જો જાણવાવાળાનું નામ[1] પહેલું લે, અને રોગીનું નામ પછી લે, તો ઇષ્ટ વસ્તુ સિદ્ધ થાય; અને તેનાથી ઊલટું લે, તો પરિણામ પણ ઊલટું જ આવે. પૂછવા આવનાર દૂત જો ડાબે હાથે ઊભો હોય, તો લડનારા બેમાંથી સમ (બેકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે; અને જમણે હાથે ઊભો રહે, તો વિષમ (એકીવાળા) અક્ષરના નામવાળો જીતે. જૂનો વળગાડ હોય, કે સાપ કરડ્યો હોય તો પણ માંત્રિકોએ ઉપર પ્રમાણે જ સમજવું; એટલે કે, પૂછવા આવનારો ડાબે હાથે ઊભો રહે તો સમ અક્ષરના નામવાળો જીવે; અને જમણે હાથે ઊભો રહે તો વિષમ અક્ષરના નામવાળો જીવે. (૫/૨૨૪-૯)

જ્યારે ડાબી નાડીમાં 'વરુણ[2]' વાયુ ચાલતો હોય, ત્યારે આરંભેલાં કાર્યો નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે. જ્યારે 'પવન' વાયુ જમણી નાડીમાં હોય, ત્યારે જય જીવિત, લાભ આદિ સર્વે બાબતોમાં નિષ્ફળતા મળે છે. 'અનિલ'—વાયુને બરાબર જાણીને હાથમાંથી ફૂલ નાખવું; અને તે ઉપરથી મરેલા કે જીવતાનો નિશ્ચય કરવો. પ્રશ્ન કરતી વખતે (ઉત્તર આપનારને) 'વરુણ'નો ઉદય હોય, તો લાભ ત્વરિત થાય છે; 'પુરંદર' હોય તો લાંબે કાળે થાય છે; 'પવન' હોય તો અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે; અને 'અગ્નિ' હોય તો સિદ્ધ થયેલો પણ નાશ પામે છે. 'વરુણ' વાયુ વખતે ગયેલા માણસની બાબતમાં કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે, તો ગયેલો માણસ પાછો આવે છે; 'ભૌમ' વાયુ વખતે ત્યાં જ સુખમાં રહે છે, 'પવન' વખતે ત્યાંથી પણ દૂર જાય છે; અને 'અગ્નિ' વખતે ત્યાં જ મરી જાય છે યુદ્ધ બાબત પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, તો 'અગ્નિ' વાયુ વખતે દારુણ યુદ્ધભંગ થાય; 'પવન' વખતે મૃત્યુ કે સૈન્યનો વિનાશ થાય; 'પુરંદર' વાયુ વખતે યુદ્ધમાં

---

૧. એટલે કે જેને પૂછવા આવ્યો છે તેનું નામ સંબોધન તરીકે પહેલું મૂકે.

૨. આ બધા વાયુઓની સમજ માટે જુઓ પા. ૧૫૪.

विजय थाय; अने 'वरुण' वायु वखते धार्या करतां पण अधिक सिद्धि मळे—शत्रुना नाशथी संधि थाय, के पोतानुं धार्युं सिद्ध थाय. 'भौम' वायु वखते वरसाद संबंधी प्रश्न पूछ्यो होय, तो वरसाद वरसे; 'वरुण' वखते मनमान्यो वरसे; 'पवन' वखते तोफान साथे वरसे; अने 'अग्नि' वखते थोडोघणो वरसे. ते प्रमाणे धान बाबतना प्रश्नमां 'वरुण' वखते धान पाके; 'पुरंदर' वखते पुष्कळ पाके; 'पवन' वखते मध्यमसरनुं पाके; अने 'अग्नि' वखते थोडुं पण न पाके. गर्भनी बाबतमां प्रश्न पूछ्यो होय, त्यारे 'महेन्द्र' अने 'वरुण' वखते पुत्र प्राप्त थाय छे; 'वायु' अने 'अग्नि' वखते पुत्री प्राप्त थाय छे; अने शून्य ज होय, तो गर्भनो नाश थाय छे. घेर के राजकुल वगेरे ठेकाणे पेसतां के नीकळतां डाबी के जमणी जे नाडीमां पवन चालतो होय, ते बाजुनो पग पहेलो मूकवो; तेनाथी इच्छित वस्तु सिद्ध थाय छे. जेने कार्यसिद्धि प्राप्त करवी छे, तेणे गुरु, बंधु, नृप, अमात्य वगेरेनी पासे इच्छित मागती वखते पोतानी जे नाडीमां पवन चालतो होय, ते नाडी तरफ तेमने राखवा. स्त्रीओने पण जे बाजु पवन चालतो होय ते बाजु बेसाडी के सुवाडी होय, तो ते वश थई जाय छे; तेना जेवो बीजो वशीकरणमंत्र कोई नथी. शत्रु, चोर, लेणदार, के बीजां पण उत्पात अने विग्रहनां कारणोने जय, लाभ अने सुखनी इच्छावाळाए, जे बाजु पवन चालतो होय ते बाजु राखवां. जे बाजु पवन चालतो होय ते बाजुना अंगनुं शत्रुना प्रहारोथी रक्षण कर्या करे, तो तेनी शक्ति बळवान शत्रुओ वडे पण नष्ट न करी शकाय. डाबी के जमणी जे नाडी चालती होय ते बाजु ऊभो रहीने कोई गर्भ संबंधी प्रश्न पूछे, तो पुत्र थाय; खाली तरफ ऊभो रहे तो पुत्री थाय; सुषुम्णामां पवन चालतो होय तो बे बाळक थाय; नाडी खाली होय तो नपुंसक थाय. पवन एक नाडीमांथी बीजीमां संक्रांत थतो होय, त्यारे गर्भनाश थाय; अने सम दशा होय, तो क्षेमकुशळ प्रवर्ते. केटलाक एम कहे छे के प्रश्नकाळे

ચંદ્રનાડી ચાલતી હોય, તો પુત્રી થાય, સૂર્યનાડી ચાલતી હોય, તો પુરુષ થાય, અને મધ્યભાગે નપુંસક થાય. (૫/૨૩૦ ૨૪૭)

પવન ક્યા ચાલે છે તે જાણી શકાતું ન હોય, ત્યાં આ પ્રમાણે કરવું. બે અંગૂઠા વડે બે કાન, મધ્ય આંગળીઓ વડે બે નાસિકાઓ, અંત્ય તથા ઉપાંત્ય આંગળીઓ વડે મો અને પહેલી આંગળીઓ વડે આંખના ખૂણા, એ પ્રમાણે બધું બંધ કરવું પછી શ્વાસનો રોધ કરી, એકાગ્ર થઈને જોવું જો પીળું બિંદુ દેખાય તો 'ભૌમ' વાયુ જાણવો, ધોળું બિંદુ દેખાય તો 'વરુણ' જાણવો, કાળું બિંદુ દેખાય, તો 'પવન' જાણવો, અને લાલ બિંદુ દેખાય તો 'અગ્નિ' જાણવો ડાબી કે જમણી નાડી ચાલતી હોય, અને તે બદલવી હોય, તો તે બાજુનું આખું અંગ (શયન વગેરેથી) દબાવવું, જેથી પવન બીજી તરફ વહેવા લાગશે ડાબી બાજુએ અગ્રભાગમાં ચંદ્રનું ક્ષેત્ર છે, અને જમણી બાજુએ પાછળના ભાગમાં સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે તેમાં વાયુનો સંચાર જાણીને વિરલ પુરુષો લાભ–અલાભ, સુખ–દુખ, જીવિત–મરણ વગેરે કહી શકે છે [૫/૨૪૮ ૫૪]

જે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો પુરુષ યથાયોગ્ય નાડીશુદ્ધિ કરવાનું જાણે છે, તેને આ બધું વાયુથી થતું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે નાભિકમળના બીજકોશ ઉપર કળા અને બિંદુ (ં) વાળો તેજસ્વી 'હૅં' ચિંતવવો તેના ઉપર રેફ કલ્પવો પછી તે જ્વાળાઓવાળા, વિદ્યુદ્વેગી, તેજસ્વી 'હૅં' ને સૂર્યનાડીથી બહાર કાઢવો અને આકાશમાં લઈ જવો, પછી અમૃતથી સિંચન કરતા કરતા તેને ધીરે ધીરે નીચે ઉતારી, ચંદ્રમાર્ગે નાભિપદ્મમાં ફરી દાખલ કરવો તે પ્રમાણે સતત કર્યા કરવાથી ઘણા અભ્યાસને અંતે નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

નાડીશુદ્ધિની રીત જુદા જુદા યોગગ્રંથોમાં ભિન્ન ભિન્ન જણાવી છે પરંતુ અહીં આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી રીત તો એક જ જુદી છે

શિવસંહિતા (૩ ૨૨ ઇ૦)મા જણાવ્યા પ્રમાણે રેચક પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ એક વખતે ૨૦ વાર એમ દિવસમા ચાર વખત (પ્રાત કાળ, મધ્યાહ્ન, સૂર્યાસ્ત અને અર્ધરાત્રીએ) કરવા આમ ત્રણ માસ રોજ કરનારને નાડીશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

ઘેરંડસંહિતા (૫ ૩૯ ઇ૦)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ધૂમ્રવર્ણ અને તેજસ્વી વાયુબીજ યનુ ધ્યાન કરતા કરતા તેનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યા સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને અદર ખેચવો પછી ૬૪ જપ થાય ત્યાસુધી કુભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાસુધી તેને સૂર્યનાડી વડે રેચન કરવો પછી નાભિમૂલમાથી અગ્નિતત્ત્વને ઉઠાવી તેમા પૃથ્વિ તત્ત્વનુ મિલાન કરી તે બનેના તેજનું ધ્યાન કરતા કરતા, અગ્નિબીજ રનો ૧૬ વાર જપ થાય તેટલા વખતમા વાયુને જમણી બાજુથી ખેચવો, ૬૪ જપ થાય ત્યા સુધી કુભક કરવો, અને ૩૨ જપ થાય ત્યાં સુધી તેને રેચન કરવો પછી નાસાગ્ર ઉપર ચદ્રનું ધ્યાન કરતા કરતા તથા ઠ બીજનો ૧૬ વાર જપ થાય ત્યા સુધી ડાબી નાડીથી વાયુને ખેચવો અને વ બીજનો ૬૪ વાર જપ થાય ત્યાસુધી કુભક કરવો દરમ્યાન નાસાગ્ર ઉપરના ચદ્રબિબમાથી અમૃત નીકળી આખા શરીરમા વ્યાપી જઈ તેને પવિત્ર કરે છે એવુ ધ્યાન કરતા કરતા, ૩૨ વાર લ બીજનો જપ કરતા કરતા રેચક કરવો આ ત્રણ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી નાડીશુદ્ધિ થઈ જાય છે.

ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદમા (૯૫ ઇ૦) ૧૬ ૬૪ ૩૨ એ માત્રામા ૮૦ પૂરક કુભક રેચક, દિવસમા ચાર વાર ત્રણ વર્ષ સુધી કરવા એમ જણાવ્યુ છે યોગતત્ત્વોપનિષદમા (૪૦) ત્રણ માસ જણાવ્યા છે

દર્શનોપનિષદ ૫ ૭ મા ઇડાથી પ્રાણ ખેચી, દેહમધ્યે અગ્નિને જ્વાલાવલી યુક્ત બળતો ચિતવવો અને ર અગ્નિબીજનુ

ધ્યાન કરવું, તથા પછી તેનું રેચન પિંગલાથી કરવું, એમ જણાવ્યું છે.

એ પ્રમાણે નાડીશુદ્ધિના અભ્યાસમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારો મરજી મુજબ વાયુને ગમે તે બાજુ પર લઈ જઈ શકે છે. પવન સામાન્ય રીતે રફે ઘડી એક નાસિકામાં રહે છે; પછી બીજી તરફ ચાલ્યો જાય છે. માણસ સ્વસ્થ અવસ્થામાં હોય, તો એક રાત ને દિવસ થઈને ૨૧ હજાર અને ૬૦૦ વખત પ્રાણવાયુ અંદર આવે છે ને જાય છે.[1] જે મૂઢ બુદ્ધિનો માણસ વાયુની સંક્રાંતિ જાણતો નથી, તે તેના ઉપરથી તત્ત્વનિર્ણય કેવી રીતે કરી શકે? [૫/૨૫૫-૬૩]

નીચે મોંએ રહેલું હૃદયકમળ પૂરક વડે પૂરવાથી ખીલે છે; અને તેને કુંભક વડે જગાડ્યું હોય તો તે ઊર્ધ્વમુખી[2] થઈ જાય છે પછી રેચક વડે[3] તેને હલાવીને હૃદયકમળમાંથી વાયુને ઉપર ખેંચવો. અને 'ઊર્ધ્વશ્રોતોમાર્ગ'ની ગાંઠ ભેદીને તેને બ્રહ્મપુરમાં લઈ જવો.[4] પછી બ્રહ્મરંધ્રમાંથી નીકળીને યોગીએ સાવધાનતાપૂર્વક આકડાના તૂલ ઉપર ધીરે ધીરે વેધ કરવો. ત્યાં વારંવાર અભ્યાસ કર્યા પછી માલતીની કળી વગેરે ઉપર સદા પ્રમાદરહિતપણે સ્થિરતાથી વેધ કરવો. એમાં દૃઢ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે પછી 'વરુણ' વાયુ વડે કપૂર, અગરુ, કુષ્ટ આદિ ગંધદ્રવ્યોમાં વેધ કરવો. એમાં કુશળતા આવી જાય, એટલે સૂક્ષ્મ પક્ષીશરીરોમાં

---

1. વરાહોપનિષદ્ ૫૩, તથા ઘેરંડસંહિતા ૫-૮૪માં પણ એ જ પ્રમાણે જણાવ્યું છે. પરંતુ અમૃતનાદોપનિષદમાં (૩૩) તેની સંખ્યા ૧ લાખ, ૧૩ હજાર, એકસો, ને ૮૦ જણાવી છે.

2. મૂળ: 'ऊर्ध्वश्रोतस'।

3. એ રેચક બહાર કાઢી નાખવાનો નથી, પરંતુ કુંભકમાં સ્થિર કરેલા વાયુને જ ઊંચે લેવા માંડવો. તેને અહીં 'રેચક' કહ્યો છે.

4. આને માટે શિવસંહિતામાં (૪-૧૭ ઇ૦) મહાવેધ, શક્તિચાલન ઇત્યાદિ દશ મુદ્રાઓનો અભ્યાસ વિગતથી વર્ણવ્યો છે. અન્ય યોગગ્રંથોમાં પણ કુંડલિનીને સુષુમ્ણામાં થઈને બ્રહ્મરંધ્રમાં લઈ જવા માટે પ્રાણાયામાદિ ઉપાયો વિગતવાર વર્ણવેલા હોય છે.

ઉપરનાથી વેધ કરવો એ પ્રમાણે પતંગ, ભમરા વગેરેનાં શરીરોમાં તેમ જ મૃગ વગેરે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પણ અભ્યાસ થઈ જાય, એટલે બીકામતાપૂર્વક, ઇંદ્રિયનિગ્રહી થઈને માનુષ, અશ્વ, હાથી વગેરેનાં શરીરોમાં પણ પેસવા નીકળવાનો અભ્યાસ કરવો; એ પ્રમાણે વધતાં વધતાં પછી પથરા વગેરેમાં પણ પ્રવેશાદિ કરવાં. આ પ્રમાણે ડાબા નાક વડે મૃત શરીરોમાં દાખલ થવું. જીવતા શરીરમાં પેસવાનો વિધિ અહીં નથી કહેલો, કારણ કે, તેમાં પાપ રહેલું છે. [૫/૨૬૪ ૭૩]

પરંતુ પછી ટીકામાં તે વિધિ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે : "બ્રહ્મરંધ્રથી બહાર નીકળવું; અને અપાન માર્ગે બીજાના શરીરમાં દાખલ થવું. પછી નાભિકમળમાં થઈને સુષુમ્ણા માર્ગે હૃદયકમળમાં જવું. ત્યાં પોતાના વાયુ વડે તેના પ્રાણનો સંચાર બંધ કરી દેવો, એટલે તેનો જીવ તેના શરીરમાંથી નીકળી જશે. પછી તેના શરીરમાં પોતાના શરીરની પેઠે રહેવું. એ પ્રમાણે બીજાના શરીરમાં અર્ધો દિવસ કે દિવસ ક્રીડા કરીને, એ જ વિધિથી પોતાના શરીરમાં દાખલ થઈ જવું " આચાર્ય એટલું ઉમેરે છે કે, બીજાના પ્રાણનો નાશ કર્યા વિના બીજાના શરીરમાં દાખલ થઈ શકાતું નથી

યોગસૂત્ર ૩-૩૭માં પરકાયપ્રવેશની સિદ્ધિનું વર્ણન છે. તે સિદ્ધ કરવા માટે બે વસ્તુઓ આવશ્યક છે, એમ તેમાં જણાવ્યું છે (૧) ચિત્તને એક શરીરમાં જ સ્થિતિ કરી અટકાવી રાખનાર જે કારણ હોય તેની શિથિલતા, તથા (૨) એ ચિત્તને જવા-આવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર, એટલે કે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડી દ્વારા ચિત્તનું બહાર ગમન થઈ શકે તે નાડીચક્રનો તેમજ અન્યના શરીરમાં જે નાડી દ્વારા ચિત્તનો પ્રવેશ થઈ શકે, તે નાડીચક્રનું જ્ઞાન શિવસંહિતામાં (૫ ૮૧) નાભિ આગળના મણિપૂર ચક્રનું ધ્યાન કરવાથી પરકાયપ્રવેશસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવ્યું છે

૧૮

ધારણાનાં વિવિધ સ્થાનો

[પાન ૮૫ માટે]

મૂળમાં ધારણા વિષે પ્રાણાયામને પ્રસગે પણ થોડો ઉલ્લેખ [૫/૨૬-૩૬] કર્યો છે તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ ૧૭, પા ૧૫૦ આ સ્થળે, ધારણા વિષે અન્ય યોગગ્રથોમા જે વિગતો આપી હોય છે, તેમનુ દિગ્દર્શન કરાવવાનુ છે સામાન્ય રીતે બધા હિંદુ યોગગ્રથોમા શરીરગત પચભૂતોના સ્થાનમા પચભૂતોની ધારણા માન્ય રખાઈ છે યાજ્ઞવલ્ક્ય સહિતામા જણાવ્યા પ્રમાણે પગથી ઢીચણ સુધી પૃથ્વીતત્ત્વનુ સ્થાન મનાય છે, ત્યાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરી લકાર બીજ સહિત બ્રહ્માની ધારણા નિરતર એ કલાક કરવાથી સાધક સર્વ વ્યાધિ અને તેનાં કાર્યોમાથી મુક્ત થાય છે, તથા પૃથ્વીતત્ત્વનો જય કરી શકે છે ઢીચણથી ગુદા પર્યંત જલતત્ત્વનું સ્થાન મનાય છે, ત્યા પ્રાણવાયુને ધારણ કરી વકાર બીજ સહિત શ્રી વિષ્ણુની ધારણા નિરતર બે કલાક કરવાથી સર્વ પાપોથી રહિત થઈ, જલતત્ત્વનો જય થઈ શકે છે તે પ્રમાણે ગુદાથી હૃદ્દેશ પર્યંત અગ્નિનુ સ્થાન મનાય છે, ત્યા રકાર બીજ સહિત રુદ્રની ધારણા કરવાથી અગ્નિતત્ત્વનો જય થાય છે હૃદયથી ભ્રુકુટિ પર્યંત વાયુનું સ્થાન મનાય છે, ત્યા યકાર બીજ સહિત મહેશ્વરની ધારણા કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જય થાય છે ભ્રુકુટિથી બ્રહ્મરધ્ર પર્યંત આકાશતત્ત્વનુ સ્થાન છે, ત્યા હકાર બીજ સહિત ૐકારની અર્ધમાત્રારૂપ સદાશિવની ધારણા કરવાથી કૈવલ્યપદની પ્રાપ્તિ થાય છે દર્શનોપનિષદ ૮-૫ ઇ૦મા બરાબર આ પ્રમાણે જ વર્ણન આવે છે ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદ (૧૩૫) વગેરેમા પૃથ્વીસ્થાનમાં પાચ ઘડી, અપ્સ્થાનમાં ૧૦ ઘડી, અગ્નિસ્થાનમા ૧૫ ઘડી, વાયુસ્થાનમાં ૨૦ ઘડી

અને આકાશસ્થાનમાં ૨૫ ઘડી ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. જો કે દરેક સ્થાનમાં દેવની કલ્પના પોતપોતાના ઇષ્ટદેવની પરંપરા અનુસાર રખાઈ છે. જેમકે ત્રિશિખબ્રાહ્મણોપનિષદમાં પૃથ્વી-અપ-અગ્નિ-વાયુ-આકાશનાં સ્થાનોમાં અનુક્રમે હરિ, નારાયણ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. આ ઉપરાંત દરેક સ્થાનના ધ્યાન માટે જેમ લ વગેરે બીજમંત્ર હોય છે, તેમ અનુક્રમે ચોરસ, અર્ધચંદ્ર, ત્રિકોણ, છખૂણી, અને ગોળ, એવી આકૃતિઓ પણ હોય છે.

ઘેરંડસંહિતા ૩–૬૦ વગેરેમાં આ બધાં તત્ત્વોનાં દેવના, આકૃતિ વગેરે શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જ છે; પરંતુ પૃથ્વીનું બીજ ત્ર જણાવ્યું છે; તથા દરેક તત્ત્વમાં ધારણા કરવાનો સમય પાંચ ઘડીનો અને સ્થાન હૃદય જ જણાવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્યજીએ આ બધી પાર્થિવી આદિ ધારણાઓનું વર્ણન ત્રિવિધ ધ્યેયો વર્ણવતી વખતે (પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૯–૨૮માં) જુદી જ રીતે કર્યું છે. તેને માટે જુઓ ટિપ્પણ નં. ૧૯, પાન ૧૭૬ ૫૦.

આ બધી ધારણાઓથી જે જુદા જુદા અનુભવો થાય છે, તે આગળના માર્ગ માટે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ અર્પનારા થાય છે. યોગસૂત્ર ૧–૩૫ માં એ બધી 'વિષયવતી' પ્રતીતિઓને 'મનની સ્થિરતા લાવવામાં ઉપયોગી' કહી છે. હેમચંદ્રાચાર્યજીએ પણ ૬–૮ માં 'उत्पद्यन्ते स्वसंवित्ते स्वेव प्रत्यया किल' એ રીતે એ વસ્તુ જણાવી છે.

૧૯

વિવિધ ધ્યેયો

[પાન ૮ માટે]

મગમાં ૭ મા પ્રકાશથી માંડીને ચાર પ્રકારના ધ્યેયોનું વિગતવાર વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે —

ધ્યાનનું આલંબન જે ધ્યેય તે વિદ્વાનોએ ચાર પ્રકારનું જણાવ્યું છે શરીરમાં રહેલું ('શરીરસ્થ') વર્ણાક્ષરવાળું ('પદસ્થ') રૂપવાળું ('પદસ્થ') અને રૂપ વિનાનું ('રૂપાતીત') [૭/૮]

૧ શરીસ્થ ધ્યેય નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું છે

(૧) મધ્યલોક જેટલો વિશાળ ક્ષીરસાગર કલ્પવો. તેમાં હજાર પાંખડીનું, સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળું તથા જંબુદ્વીપ જેટલું મોટું કમળ કલ્પવું. તેના કેસરતંતુઓની વચ્ચે મેરુપર્વત જેટલો તથા કેસરવર્ણો બીજકોશ કલ્પવો. તેના ઉપર શ્વેત સિંહાસન ઉપર બેઠેલા તથા કર્મનો ક્ષય કરવાને તત્પર થયેલા આત્માને ચિંતવવો. આને પાર્થિવી ધારણા કહે છે [૭/૮ ૧૨]

(૨) નાભિમાં ૧૬ પાંખડીનું કમળ કલ્પવું. તેના બીજકોશ ઉપર અર્હં એવો મહામંત્ર તથા તેની દરેક પાંખડી ઉપર સ્વરમાળા ચિંતવવી. પછી હૃદયમાં આઠ કર્મરૂપી* આઠ પાંખડીઓવાળું એક બીજું કમળ ઊંચિતવવું. પછી નાભિકમળવાળા કમળના બીજકોશમાં જે મહામંત્ર અર્હં છે, તેના હૂં અક્ષર ઉપરના રેફમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતી ધુમાડાની રેખા ચિંતવવી. પછી તેમાંથી સતત તણખા નીકળે છે તેમ ચિંતવવું અને પછી તેમાંથી સેંકડો જ્વાળાઓ નીકળે છે એમ ચિંતવવું. તે જ્વાળાઓ પેલા

* જુઓ પાન ૧ ૮.

અષ્ટ લ હૃદયકમળને બાળવા માટે છે એમ ચિંતવવું. ત્યારબાદ શરીરથી બહાર ત્રિકોણ આકારનું પ્રજ્વલિત વહ્નિપુર કલ્પવું તેની મધ્યમાં સ્વસ્તિક અને વહ્નિબીજ (ર્‍ર) છે એમ ચિંતવવું પછી અંદરનો મંત્રાગ્નિ અને બહારનો વહ્નિપુરનો અગ્નિ દેહ તથા કર્મદળવાળા હૃદયકમળને અશેષ બાળી નાખી શાંત થઈ જાય છે, એમ ચિંતવવું આનું નામ 'આગ્નેયી' ધારણા છે [૭/૧૩ ૮]

(૩) પછી ત્રિભુવનના વિસ્તારને પૂરી દેતો, ગિરિઓને ચલાયમાન કરતો અને સમુદ્રોને ખળભળાવતો વાયુ ચિંતવવો તે વાયુ પેલી ભસ્મને જલદી ઉડાડી દે છે એમ ચિંતવવું, અને પછી તે વાયુને પણ શાંત થતો ચિંતવવો એ 'મારુતી ધારણા કહેવાય છે [૭/૧૯ ૨૦]

(૪) પછી અમૃતની ધારાઓ વરસતું તથા મેઘમાળાથી ઘેરાયેલું આકાશ ચિંતવવું ત્યારબાદ અર્ધચંદ્રની આકૃતિવાળું તથા વરુણબીજ (વં)ના ચિહ્નવાળું વરુણમંડળ ચિંતવવું તે મંડળ આકાશને સુધાજલથી છલકાવી મૂકે છે, અને પેલી કાયભસ્મને ધોઈ નાખે છે એમ ચિંતવવું[1] [૭/૨૧ ૨]

૨ પદસ્થ ધ્યેય પવિત્ર પદોને અવલંબીને કરાતું ધ્યાન પદસ્થ ધ્યાન કહેવાય છે તેના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે — ૧૬ પાંખડીવાળા નાભિકમલમાં દરેક પાંખડીએ સ્વરમાળા ભ્રમણ કરતી ચિંતવવી પછી ૨૪ પાંખડીનું તથા બીજકોશવાળું હૃદયકમળ કલ્પી, તેમાં ક્રમાનુસાર ૨૫ વર્ણો[2] ચિંતવવા પછી આઠ પાંખડીવાળું મુખકમળ કલ્પી તેમાં બાકીના આઠ વર્ણો[3] ચિંતવવા આ પ્રમાણે વર્ણોનું ચિંતન કરનાર શાસ્ત્ર જ્ઞાનમાં પારંગત થાય છે આ બધા અનાદિસિદ્ધ વર્ણોને યથાવિધિ ચિંતવનારો ખોવાયેલી કે ભુલાયેલી વસ્તુનું જ્ઞાન તત્ક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે [૮/૧૫]

૧ પાંચમી તત્ત્વભૂધારણા માટે જુઓ પાન ૮
૨ ક થી મ સુધીના ૨૫ મ બીજકોષમાં આવે
૩ ય થી હ સુધીના

અથવા નાભિકંદથી હેઠળ આઠ પાંખડીનું કમળ કલ્પવું. તેમાં અથી માંડીને અઃ સુધીના ૧૬ સ્વરોરૂપી ૧૬ કેસરતંતુ કલ્પવા તથા તેની દરેક પાંખડીમાં અક્ષરોના આઠ વર્ગોમાંનો[1] એક એક વર્ગ સ્થાપિત કરવો. તે પાંખડીઓના આંતરાઓમાં સિદ્ધસ્તુતિ એટલે કે હ્રૉંકાર સ્થાપિત કરવો; અને પાંખડીઓના અગ્રભાગમાં ૐ હ્રીં[2] સ્થાપન કરવા. પછી તે કમળની વચમાં अर्हं શબ્દ સ્થાપિત કરવો. એ પાવન अर्हं શબ્દ પ્રાણવાયુની સાથે પ્રથમ હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી દીર્ઘ ઉચ્ચારવાળો થઈ, પછી તેનાથી પણ વધુ પ્લુત ઉચ્ચારવાળો થઈ, તથા પછી સૂક્ષ્મ થતો થતો અતિ સૂક્ષ્મ થઈ, નાભિકંદ અને હૃદયઘંટિકા વગેરે ગ્રંથીઓને ભેદતો મધ્યમાર્ગે થઈને જાય છે, એમ ચિંતવવું. પછી તે નાદના બિંદુથી તપ્ત થયેલી કલામાંથી ઝરતા દૂધ જેવા સફેદ અમૃતમાં આત્માને સિંચાતો કલ્પવો પછી અમૃતના સરોવરમાં ઊગેલા સોળ પાખડીવાળા કમળમાં પોતાના આત્માને સ્થાપિત કરી, તે સોળ પાંખડીઓમાં વિદ્યાદેવીઓ[3]ને ચિંતવવી. પછી તેજસ્વી સ્ફટિકના કુંભોમાંથી રેડાતા દૂધ જેવા શ્વેત અમૃતમાં આત્માને લાંબા કાળ સુધી સિંચાતો ચિંતવવો. પછી આ મંત્રરાજના વાચ્ય પરમેષ્ઠી અર્હંતને મસ્તક વિષે ચિંતવવા પછી ધ્યાનના આવેશમાં 'सोहं' 'सोहं' એમ વારંવાર બોલતાં પરમાત્મા સાથે પોતાના આત્માની એકતા નિઃશંક ચિંતવવી. પછી નીરાગી, અદ્વેષી, અમોહી, સર્વદર્શી દેવો વડે પૂજિત તથા સભામાં ધર્મનો ઉપદેશ આપતા પરમાત્મા સાથે આત્માને અભિન્ન

---

૧. અ થી ક્ષ સુધીનો એક વર્ગ : ક, ચ, ટ, ત, પ, એ પાચ વર્ગો; તથા ય, ર, લ, વ, અને શ, ષ, સ, હ, એ બે મળીને આઠ.

૨. મૂળ : 'માયાપ્રણવ.'

૩. રોહિણી, પ્રજ્ઞપ્તિ, વજ્રશૃંખલા, કુલિશાંકુશા, ચક્રેશ્વરી, નરદત્તા, કાલી, મહાકાલી, ગૌરી, ગાંધારી, સર્વાસ્ત્રમહાજ્વાલા, માનવી, વૈરોટ્યા, અચ્છુપ્તા, માનસી, અને મહામાનસિકા એ સોળ વિદ્યાદેવીઓ છે.

ચિંતવતો યોગી પાપનો ક્ષય થતાં પરમાત્મપણાને જ પામે છે [૮/૬-૧૭]

અથવા એ જ મંત્રરાજને અનાહતધ્વનિ યુક્ત સુવર્ણકમળમાં સ્થિત, ચંદ્રકિરણો જેવો નિર્મળ, તથા દિશાઓને તેજથી વ્યાપતો વ્યાપતો ગગનમાં સંચાર કરતો ચિંતવવો. પછી તે મંત્રરાજ પોતાના મુખ-કમળમાં પ્રવેશ કરે છે, પછી ભમરના મધ્યભાગે ભ્રમણ કરે છે, આંખોની પાંપણોમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે, કપાળમંડલમાં વિરાજે છે, તાળુરંધ્રથી બહાર નીકળે છે, અમૃતરસ વરસે છે, જ્યોતિર્ગણોની વચ્ચે ચંદ્રની સ્પર્ધા કરતો વિચરે છે, અને મોક્ષલક્ષ્મી સાથે પોતાને યોજે છે — એમ કુંભક વડે ચિંતવવું [૮/૧૮ ૨૨]

એ મંત્રરાજ પોતે જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ જે જાણે છે, તે તત્ત્વવેત્તા છે મનને સ્થિર કરીને યોગી જ્યારે એ મહાતત્ત્વનું ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે તરત જ સકળ આનંદનું સ્થાન એવી મોક્ષલક્ષ્મી સમીપ આવીને ઊભી રહે છે [૮/૨૩ ૪]

પછી તે મંત્રને રેફ, બિંદુ અને કલા વિનાનો જ ચિંતવવો, તથા પછી તો તેમાં કોઈ અક્ષર નથી, તેમજ તેને ઉચ્ચારી શકાય તેમ પણ નથી તેવી રીતે તેનું ચિંતન કરવું પછી 'અનાહત નામના તે દેવને ચંદ્રની કળા જેવા આકારે તથા સૂર્ય જેવા તેજથી સ્ફુરાયમાન થતો ચિંતવવો પછી તેને વાળના અગ્ર ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ થઈ જતો ચિંતવવો, પછી તેને ક્ષણ વાર બિનકુલ અવ્યક્ત થઈ જતો ચિંતવવો, ત્યારબાદ તેને આખા જગતને જ્યોતિર્મય કરી મૂકતો ચિંતવવો આ પ્રમાણે લક્ષ્ય વસ્તુમાંથી અલક્ષ્ય વસ્તુમાં મનને સ્થિર કરતા જવાથી, ક્રમેક્રમે અંતરમાં અક્ષય તેમજ અતીંદ્રિય એવો જ્યોતિ પ્રગટ થાય છે જેનું મન જગતના પદાર્થોમાંથી ખેદ પામેલું છે, તેવા મુનિને જ આ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છિત સાધના ફળે છે અન્યને નહીં [૮/૨૫ ૯]

આ ઉપરાંત બીજી પણ સાધના છે હૃદયકમળમાં રહેલા, શબ્દબ્રહ્મના એકમાત્ર કારણ, સ્વર અને વ્યંજન યુક્ત, પંચપરમેષ્ઠીના વાચક, તથા પોતાની ઉપરની ચંદ્રકળામાંથી ઝરતા અમૃતરસ વડે સિંચાયેલા મહામંત્ર પ્રણવ એટલે કે ૐનું કુંભક વડે ધ્યાન કરવું આ ૐનું ધ્યાન સકામ તેમજ નિષ્કામ પણ હોય છે સકામ ધ્યાન કરતી વખતે વિધિ આ પ્રમાણે છે કોઈનું સ્તંભન કરવાનું હોય ત્યારે પીળા રંગના ૐકારનું ધ્યાન કરવું, વશીકરણ કરવું હોય કે ક્ષોભ કરવો હોય ત્યારે પરવાળા જેવા રંગના ૐકારનું ધ્યાન કરવું તથા વિદ્વેષ કરાવવો હોય ત્યારે કાળા રંગના ૐનું ધ્યાન કરવું પરંતુ મોક્ષનો ક્ષય કરવાને અર્થે નિષ્કામ ધ્યાન કરવું હોય, ત્યારે તેની કાંતિ ચંદ્ર જેવી શ્વેત ચિંતવવી [૮/૩૦ ૨]

> આ પ્રણવનું ધ્યાન-ચિંતન જૂના વખતથી કઠ, છાંદોગ્ય વગેરે જૂના ઉપનિષદ્ગ્રંથોમાં ઉપદેશાયું છે પરંતુ અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે તેને ધ્યાનના વિષય તરીકે પણ સ્વીકારવામાં આવે છે જેમકે, ધ્યાનબિંદુ ઉપનિષદમાં (૧૮) જણાવ્યું છે કે, 'હૃદય કમળના બીજકોશમાં સ્થિર દીપકના પ્રકાશ જેવી આકૃતિવાળા, અંગૂઠા જેટલા અને અચળ ૐકારરૂપી ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું ઈડા નાડીથી વાયુને ખેંચીને ઉદરમાં તેને સ્થિર કરી, દેહની મધ્યમાં જ્વાળાઓની હસરોથી યુક્ત ૐકારનું ધ્યાન કરવું ”

વળી પંચપરમેષ્ઠીના ત્રિભુવનને પાવન કરનાર મહા પવિત્ર પંચ પરમેષ્ઠી નમસ્કારમંત્રનું પણ ચિંતન કરી શકાય જેમકે, આઠ પાંખડીનું સફેદ કમળ કલ્પવું તેના બીજકોશમાં 'नमो अरिहंताणं ' એ સાત અક્ષરવાળું પદ ચિંતવવું પછી ' नमो सिद्धाणं , ' नमो आयरियाणं ', नमो उवज्झायाणं ', અને ' नमो लोए सव्वसाहूणं એ ચાર પદોને અનુક્રમે પૂર્વ વગેરે ચાર દિશાની ચાર પાંખડીઓમાં કલ્પવાં તથા બાકીના 'एसो पंच नमुक्कारो, ' सव्वपावप्पणासणो ',

मंगलाणं च सव्वेसिं', 'पढमं हवइ मंगलं ' એ ચાર પદ અગ્નિ વગેરે ચાર ખૂણાઓની પાંખડીઓમાં ચિંતવવાં. * [૮/૩૩-૫]

મન-વાણી-કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક આ મંત્ર ૧૦૮ વાર ચિંતન કરવામાં આવે, તો મુનિ ખાતો હોવા છતાં ચાર ટંકનો ઉપવાસ કર્યાનું ફળ મેળવે. યોગીઓ આ મહામંત્રની આરાધના કરીને પરમ મોક્ષશ્રીને પામ્યા છે, અને ત્રિલોકના પૂજ્ય બન્યા છે. તથા હજારો પાપો કરનારા અને સેંકડો જંતુઓનો વધ કરનારા તિર્યંચ (પશુ-પક્ષી યોનિના) જીવો પણ આ મંત્રની આરાધના કરીને સ્વર્ગે ગયા છે. [૮/૩૬-૮]

વળી એ મંત્રમાંથી ' अर्हत्सिद्ध' એ છ અક્ષરોને કે 'अरिहंत' એ ચાર અક્ષરોને કે 'अ' એકલાને અનુક્રમે ત્રણસો ચારસો તથા પાંચસો વાર જપવાથી પણ એક ઉપવાસનું ફળ મળે છે. [૮/૩૯-૪૦]

આ બધું ઉપવાસ કર્યાનું જે ફળ વર્ણવ્યું, તે તો જીવોને તે મંત્રના જપમાં પ્રવૃત્ત કરાવવા માટે જ છે બાકી તેનું સાચું ફળ તો સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે [૮/૪૧]

'વિદ્યાપ્રવાદ' નામના શાસ્ત્રમાં જણાવેલી " ह्रीं ह्रीं हूँ ह्रौं, ह्र असिआउसा नम એ વિદ્યા (મંત્ર) નો સતત અભ્યાસ (જપ) કરે, તો સંસારદુખ નાશ પામે છે. [૮/૪૨]

चत्तारि मंगलं अरिहंता मंगलं, सिद्धा मंगलं, साहू मंगलं, केवलिपन्नत्तो धम्मो मंगलं। चत्तारि लोगुत्तमा: अरिहंता लोगुत्तमा, सिद्धा लोगुत्तमा, साहू लोगुत्तमा, केवलिपन्नत्तो धम्मो लोगुत्तमो ।

* આ ફકરામાં નાગરી લિપિમાં જે નવ પદ આપ્યાં છે, તે મંત્ર પંચપરમેષ્ઠીનો નમસ્કાર-મંત્ર છે. તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે : " અર્હતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને લોકના સર્વ સાધુઓ — એ પાંચેને નમસ્કાર. આ નમસ્કાર મંત્ર સર્વ પાપનો નાશ કરનાર છે, તથા સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ છે. "

चत्तारि सरणं पवज्जामि : अरिहंते सरणं पवज्जामि, सिद्धे सरणं पवज्जामि, साहू सरणं पवज्जामि, केवलिपन्नत्तं धम्मं सरणं पवज्जामि' — આ મંત્રનું[1] સ્મરણ કર્યા કરે, તો મોક્ષ પામે. [૮/૪૩]

વળી, 'ॐ अरिहंत सिद्ध सयोगीकेवली[2] स्वाहा' એ પંદર અક્ષરવાળા મંત્રનું ચિંતન મુક્તિસુખ આપનારું છે. "ॐ श्रीँ ह्रीँ अर्हं नमः" એ મંત્ર તો સર્વજ્ઞ ભગવાન જેવો છે; તેનો પ્રભાવ કોઈથી વર્ણવાય તેવો નથી. 'नमो अरिहंताणं' એ સાત અક્ષરોનું ચિંતન ક્ષણવારમાં સંસારરૂપી દાવાગ્નિમાંથી મુક્તિ આપે છે. 'नमो सिद्धाणं' એ મંત્રનું ચિંતન કર્મનો નાશ કરનારું છે. 'ॐ नमो अर्हते केवलिने परमयोगिने विस्फुरदुरु-शुक्लध्यानाग्नि-निर्दग्ध-कर्मबीजाय प्राप्तानंत-चतुष्टयाय सौम्याय शान्ताय मंगलवरदाय अष्टादशदोषरहिताय स्वाहा।" આ મંત્રનું[3] ચિંતન સર્વશઃ અભય આપનારું છે. [૮/૪૪-૭]

મુખની અંદર આઠ પાંખડીનું કમળ ચિંતવવું; તે આઠ પાંખડીઓમાં વર્ણોના આઠ વર્ગો[4] સ્થાપિત કરવા; તેમજ 'नमो अरिहंताणं'

---

૧. 'અર્હંતો, સિદ્ધો, સાધુઓ અને કેવળી ભગવાને જણાવેલો ધર્મ — એ ચાર મંગલરૂપ છે, તથા લોકમાં ઉત્તમ છે. તેમને હું શરણે જાઉં છું.' — એવો તેનો અર્થ છે.

૨. 'સયોગીકેવલી', એટલે કે જેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે, પરંતુ શરીર કાયમ હોવાથી જેને વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત નથી થઈ, તે.

૩. કેવળજ્ઞાની, પરમયોગી, શુક્લધ્યાનની અંતિમ કોટી વડે કર્મબીજને દગ્ધ કરી નાખનાર, અનંતચતુષ્ટયો પ્રાપ્ત કરનાર, સૌમ્ય, શાંત, મંગળકારી વર આપનાર, તથા અઢાર દોષ વિનાના અર્હંત ભગવાનને નમસ્કાર," — એવો તેનો અર્થ છે. અઢાર દોષો આ પ્રમાણે : દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, અને વીર્ય એ પાંચના પાંચ અંતરાયો, તથા હાસ્ય, રતિ, અરતિ, જુગુપ્સા, ભય, કામાભિલાષ, શોક, મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન, નિદ્રા, અવિરતિ, રાગ, અને દ્વેષ

અનંતચતુષ્ટય, એટલે અનંતદર્શન, અનંતજ્ઞાન, અનંતબળ, અને અનંતસુખ — એ ચાર.

૪. જુઓ પા. ૧૭૮, નોંધ ૧.

એ મંત્રનો એક એક વર્ણ સ્થાપિત કરવો. અ થી અઃ સુધીના સ્વરોરૂપી કેસરતંતુઓ કલ્પવા; તેમજ કર્ણિકા (બીજકોશ) ને સુધાબિંદુથી વિભૂષિત ચિંતવવી. પછી ચંદ્રબિંબમાંથી આવતા, અને મુખમાંથી દાખલ થતા, પ્રભામંડલયુક્ત તથા ચંદ્ર જેવા માયાબીજ હ્રીઁ ને તે કર્ણિકામાં ચિંતવવો. પછી જ્યોતિર્મય, અદ્ભુત, તથા ત્રૈલોક્ય વડે જેનું માહાત્મ્ય ચિંતવી શકાય તેવું નથી એવા આ પવિત્ર મંત્રને પાંખડીઓમાં ભમતો, આકાશમાં સંચાર કરતો, મનના અંધકારનો નાશ કરતો, સુધારસ વરસાવતો, તાલુરંધ્ર દ્વારા જતો તથા એ ભમરની મધ્યમાં પ્રકાશતો ચિંતવવો. એ પ્રમાણે એકાગ્ર મનથી આ પવિત્ર મંત્રનું ધ્યાન કરનારનો મન અને વાણીની મલિનતા દૂર થઈ જાય છે; તથા તેને શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. છ મહિના સુધી આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવાથી મન સ્થિર થતાં, સાધક મુખકમળમાંથી ધુમાડાની રેખા નીકળતી દેખી શકે છે. એક વર્ષ જેટલો અભ્યાસ થતાં તે જ્વાલા દેખવા લાગે છે. પછી વિશેષ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે સર્વજ્ઞ ભગવાનનું મુખકમળ દેખી શકે છે. પછી તો કલ્યાણકારી માહાત્મ્યવાળા, વિભૂતિયુક્ત, પ્રભામંડળયુક્ત સર્વજ્ઞ ભગવાનને જ સાક્ષાત્ દેખી શકે છે. પછી પોતાનું અંતઃકરણ સ્થિર થતાં તથા તત્ત્વનિશ્ચય પ્રાપ્ત થતાં તે ભવારણ્યમાંથી મુક્ત થઈ, સિદ્ધિમંદિરમાં બિરાજે છે. [૮/૪૮-૫૭]

વળી, ચંદ્રમંડળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ સદા અમૃત સ્રવતી 'ક્ષ્વીઁ' એ મંત્રરૂપી વિદ્યાને કપાલમા ચિંતવવી. તેનાથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૮]

વળી, ક્ષીરસમુદ્રમાંથી નીકળતી અને સુધાપ્રવાહ વરસાવતી શશીકલાને કપાળમાં ચિંતવવી. તે પણ સિદ્ધિરૂપી મંદિરની નિસરણીરૂપ છે. તેના સ્મરણમાત્રથી ભવબંધન તૂટી જઈ, પરમાનંદનું કારણ એવું અવ્યય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૫૯-૬૦]

વળી, નાસિકાના અગ્રભાગમાં (શંખ, કુંદ અને ચંદ્ર જેવા શ્વેત પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહત) 'ૐ હ' નું ધ્યાન કરવાથી અણિમાદિ

અષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ, સમગ્ર વિષયમાં નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રગલ્ભતા પ્રાપ્ત થાય છે. [૮/૬૧-૨]

વળી, 'ह्रीँ ॐ ॐ सोहम् लौँ हँ ॐ ॐ ह्रीँ' આ વિદ્યાનું પણ ચિંતન કરવું. [૮/૬૩]

વળી 'ॐ जोग्गे मग्गे तच्चे भूए भविस्से अंते पक्खे जिणपार्श्वे स्वाहा' એવી ગણધરોએ કહેલી વિદ્યાનો પણ જપ કરવો. તે વિદ્યા કામધેનુની પેઠે અચિંત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. [૮/૬૪]

૭ ખૂણાવાળું એક યંત્ર ચિંતવવું. તેમાં 'अप्रतिचक्रे फट्'* એ મંત્રનો એક એક અક્ષર ડાબાથી જમણી તરફ એ પ્રમાણે લખવો. પછી તેની બહારની બાજુ જમણાથી ડાબી તરફ એ રીતે 'विचक्राय स्वाहा' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર લખવો. પછી તે યંત્રની વચમાં ॐ સ્થાપિત કરી તેનું ધ્યાન કરવું. પછી નીચે પ્રમાણેના મંત્રોથી કુંડાળાં કરવાં :

ॐ नमो जिणाण, ॐ नमो ओहिजिणाण,[1] ॐ नमो परमोहिजिणाण, ॐ नमो सव्वोहिजिणाण, ॐ नमो अनतोहिजिणाण, ॐ नमो कुट्ठबुद्धीण,[2] ॐ नमो बीयबुद्धीण,[3] ॐ नमो पदानुसारीण,[4] ॐ नमो संभिन्नसोआण, ॐ नमो उज्जुमदीण, ॐ नमो विउलमदीण, ॐ दसपुव्वीण,[5] ॐ नमो चउद्दसपुव्वीण, ॐ नमो अट्ठंगमहानिमित्त-

---

* 'अप्रतिचक्र' એટલે જેની તુલ્ય બીજો કોઈ નથી તે.

૧. 'ओहिजिण' એટલે કે, અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર. અવધિજ્ઞાન એટલે મન કે ઇંદ્રિયોની સહાયતા વિના આત્માની વિશિષ્ટ શક્તિથી પ્રાપ્ત થતું મૂર્ત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન.

૨. એક વાર જાણવાથી ફરી કદી ન ભૂલે તેવી બુદ્ધિવાળા.

૩. મૂળ અર્થને જાણવાથી શેષ તમામ અર્થને જાણનારી બુદ્ધિવાળા.

૪. એક પદ જાણવાથી બાકીનાં પદો જાણનારી બુદ્ધિવાળા.

૫. ચૌદમાંથી દશ 'પૂર્વ' ગ્રંથો જાણનારા. જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પાન ૭ [પહેલી આવૃત્તિ].

कुसलाण,[1] ॐ नमो विउव्वणइड्ढिपत्ताण,[2] ॐ नमो विज्जाहराण, ॐ नमो चारणाण,[3] ॐ नमो पण्णसमणाण. ॐ नमो आगासगामिण, ॐ ज्रौं ज्रौं श्री ह्रीं धृति कीर्ति बुद्धि लक्ष्मी स्वाहा।

પછી પંચપરમેષ્ઠી–નમસ્કાર–મંત્રનો પાંચ આંગળીઓએ આ પ્રમાણે ન્યાસ કરવો : ' ॐ नमो अरिहंताण ह्रां स्वाहा ' એમ બોલી અંગૂઠે; ' ॐ नमो सिद्धाण ह्रीं स्वाहा ' એમ બોલી તર્જની આંગળીમાં; ' ॐ नमो आयरियाण ह्रूं स्वाहा ' એમ બોલી મધ્યમામાં; ' ॐ नमो उवज्झायाण ह्रैं स्वाहा ' એમ બોલી અનામિકામાં, અને ' ॐ नमो लोए सव्वसाहूण ह्रौं स्वाहा ' એમ બોલી કનિષ્ઠામાં.

આમ ત્રણ વાર આંગળીઓમાં વિન્યાસ કરી, મસ્તક ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ, અપર અને ઉત્તર ભાગોમાં વિન્યાસ કરી જપ કરવો. [૮/૬૫-૬]

વળી, આઠ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવવું. તેની અંદર તેજરૂપી આત્માને ચિંતવવો. તે કમળની આઠ પાંખડીઓમાં ' ॐ नमो अरिहंताण ' એ મંત્રનો એક એક અક્ષર સ્થાપવો. પહેલી પાંખડી પૂર્વ દિશા તરફથી ગણવી અને તેમાં પહેલો ॐ મૂકવો પછી ક્રમે જે અક્ષર આવે તે પ્રમાણે બાકીના અક્ષરો મૂકી તે અષ્ટાક્ષરી મંત્રનો અગિયારસો વાર (પૂર્વ દિશામાં મોં રાખીને) જપ કરવો [૮/૬૭-૮]

એ જ રીતે પૂર્વ દિશાની પાંખડીથી માંડીને એક પછી એક એમ પછીની પાંખડીઓથી પણ શરૂ કરીને આ મંત્રનો જપ આઠ રાત્રી સુધી કરવો. તેથી યોગીનાં સર્વ વિઘ્નો શાંત થઈ જાય છે. આઠ

---

૧. ભૌમ, ઉત્પાત, સ્વપ્ન, અંતરિક્ષ, આંગ, સ્વર, લક્ષણ, અને વ્યંજન— એ આઠ નિમિત્તો ઉપરથી શુભાશુભ ફળ કહી આપનાર. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું 'ધર્મકથાઓ' પુસ્તક, પા. ૧૮૬ [પહેલી આવૃત્તિ].

૨. દિવ્ય શક્તિવિશેષથી વસ્તુનિર્માણ કરવાની સિદ્ધિવાળા.

૩. આકાશગમનની શક્તિવાળા.

રાત્રી વીત્યા પછી તે યોગી તે કમળના પત્રોમા આઠે અક્ષરો અનુક્રમે જોશે. આ મત્રના જપથી ધ્યાનમા વિઘ્ન કરનારા ભીષણ સિંહ, હાથી, રાક્ષસ વગેરે, તેમજ વ્યંતર વગેરે બીજાં પણ તત્કાળ શાંત થઈ જાય છે જેને ઐહિક ફલની ઇચ્છા છે, તેણે આ મંત્ર ૐ સહિત ચિતવવો, પરંતુ જેને મોક્ષની જ કાક્ષા છે, તેણે ૐ વિનાનો ચિતવવો [૮/૬૯ ૭૨]

બીજો પણ આ મત્ર કર્મસમૂહની શાંતિ કરનારો છે તેનુ પણ ચિતન કરવુ " श्रीमद् ऋषभादि वर्धमानान्तेभ्यो नम " [૮/૭૩]

નીચેની પાપભક્ષિણી વિદ્યાને પણ પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાને અર્થે સ્મરવી ॐ अर्हन्मुखकमलवासिनि पापात्मक्षयंकरि श्रुतज्ञान ज्वालासहस्रज्वलित सरस्वति मत्पाप हन हन दह दह क्षाँ क्षीँ क्षूँ क्षौँ क्ष क्षीरवरधवले अमृतसंभवे वँ वँ हूँ हूँ स्वाहा । આ વિદ્યાના અતિશય પ્રભાવથી મન તરત પ્રસન્ન થાય છે, અને પોતાનો પાપમલ તરત તજી દે છે, તથા જ્ઞાનદીપ પ્રકાશવા લાગે છે [૮/૭૪]

વળી વજ્રસ્વામી[1] વગેરે જ્ઞાનીઓએ 'વિદ્યાપ્રવાદ' નામના 'પૂર્વ ગ્રંથ' માંથી તારવીને પ્રકટ કરેલુ, મોક્ષલક્ષ્મીનુ બીજભૂત, તથા જન્મરૂપી દાવાગ્નિને શાંત કરનાર વર્ષાઋતુના નવા મેઘ જેવુ 'સિદ્ધચક્ર' ગુરુ પાસેથી જાણીને ચિતવવુ [૮/૭૫ ૬]

'असिआउसा' એ પંચપરમેષ્ઠીના આદિ પાંચ વર્ણોને નીચે પ્રમાણે ચિતવવા अ ને નાભિપદ્મમા, सि ને મસ્તકકમળમાં, आ ને વદનકમળમા, उ ને હૃદયકમળમાં અને सा ને કંઠકમળમા [૮/૭૭ ૮]

---

૧ તે છેલ્લા 'દશપૂર્વી', કહેવાય છે જુઓ 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા ૧૦ [૧લી આવૃત્તિ] તેમના પછી વજ્રસેનના સમયમા (ઈ સ પૂર્વે ૭૯ કે ૮૨મા) એટલે કે, મહાવીરસ્વામી પછી આશરે ૬૦૯ વર્ષે દિગંબર–શ્વેતાંબર એ બે સંઘો જુદા પડ્યા

આ તેમજ બીજા પણ તેવા સર્વકલ્યાણકારી બીજમંત્રોને ચિંતવવા. કારણકે, શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલા બીજા પણ કોઈ પદ કે અક્ષરનું સંપૂર્ણ ધ્યાન કરીએ, તો નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ વાત એટલી જ છે કે, વીતરાગ થયેલો યોગી ગમે તેનું ધ્યાન કરે, તો પણ તે ધ્યાન જ કહેવાય. બાકી બધો નકામો ગ્રંથવિસ્તાર છે. અહીં તો ગણધરોએ પ્રગટ કરેલાં અને શાસ્ત્રસમુદ્રમાંથી તારવેલાં આ જે થોડાંક રત્નો બતાવ્યાં છે, તે બુદ્ધિમાન પુરુષોના હૃદયરૂપી અરીસામાં ઉલ્લાસ પામો, અને સેંકડો જન્મથી ઉદ્ભવેલા અને એકઠા થયેલા કલેશનો નાશ કરો. [૮/૭૯-૮૧]

બાકીનાં રૂપસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યેયો માટે જુઓ પુસ્તકમાં પાન ૯૦-૯૨.

નોંધ: અહીં જેમ ધ્યાનના ચાર પ્રકાર જણાવ્યા છે, તેમ તેને મળતા ઘેરંડસંહિતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સ્થૂલધ્યાન, જ્યોતિર્ધ્યાન અને સૂક્ષ્મધ્યાન એવા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે. પોતાના હૃદયમાં સુધાસાગર ચિંતવી તેની અંદર રત્નદ્વીપ, તેની અંદર બગીચો, તેની અંદર મનોહર કલ્પવૃક્ષ, તેની નીચે મણિમંડપ, તેની અંદર સિંહાસન, અને તેની ઉપર ગુરુએ જણાવેલો પોતાનો ઇષ્ટદેવ ચિંતવવો. આને સ્થૂલધ્યાન કહ્યું છે. [૨-૮] એ ઉપરાંત સ્થૂલધ્યાનનો એક બીજો પ્રકાર પણ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે: મસ્તકમાં આવેલા સહસ્રદળ કમળના બીજકોષ ઉપર બીજું ૧૨ પાંખડીનું ધોળું મહાતેજસ્વી કમળ ચિંતવવું. તેની દરેક પાંખડીમાં ह,स,क्ष,म,ल,व,र,यु, ह,स,ख,फ्रें, એ ૧૨ બીજમંત્રો ચિંતવવા. તે કમળના બીજકોશમાં अ,क,थ, એ ત્રણ લીટીનો ह,ल,क्ष, ખૂણાવાળો ત્રિકોણ ચિંતવવો; અને તેની વચમાં ॐ ચિંતવવો. પછી તેના ઉપર નાદ અને બિંદુયુક્ત (ँ) પીઠિકા ચિંતવી. અને તેના ઉપર બે હંસ અને પાદુકા છે એમ ચિંતવવું. ત્યાં બે ભુજા અને ત્રણ નેત્રવાળા પોતાના ગુરુ સફેદ

વસ્ત્ર સફેદ માળા, સફેદ લેપન અને રક્તવર્ણની શક્તિ સહિત મો છે એમ ચિંતવવુ[1] [૮ ૧૪]

જ્યોતિર્ધ્યાન આ પ્રમાણે છે મૂલાધાર[2] આગળ કુંડલિની શક્તિ સાપના આકારની પડેલી છે ત્યાં દીવાની જ્યોત જેવો જીવાત્મા છે એ જ્યોતનુ તેજોમય બ્રહ્મરૂપે ધ્યાન કરવુ [૧૬] અથવા બે ભમ ની વચ્ચે જ્વાલાયુક્ત ૐ રૂપી તેજ છે, તેનુ ધ્યાન કરવુ [૧૮]

સૂક્ષ્મધ્યાન આ પ્રમાણે છે જ્યારે બહુ ભાગ્યવશાત સૂતેલી કુંડલી જાગ્રત થાય, ત્યારે તે આત્માને સાથે લઈ નેત્રદ્વારમાથી બહાર નીકળી બહારના રાજમાર્ગમા વિહરે છે પરંતુ તે ચચળ હોવાથી દેખાતી નથી તો શાંભવી મુદ્રા (બે ભમર વચ્ચે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી 'આત્મારામ નું ધ્યાન કરવુ તે) રૂપ ધ્યાનયોગથી યોગી જોઈ શકે છે તે સૂક્ષ્મધ્યાન કહેવાય [૧૯ ૨૦]

શિવસંહિતા ૫-૬૬ ૭૦ મા મૂલાધાર વગેરે ચક્રોનુ વિગત સહિત ધ્યાન કરવાનુ કહ્યુ છે જેમકે ગુદાથી બે આગળ ઉપર અને લિંગથી બે આંગળ નીચે, ચાર પાખડીવાળુ મૂલાધાર પદ્મ છે તેને વ શ ષ અને સ એ ચાર વર્ણવાળી ચાર પાખડીઓ છે તે પદ્મનુ ધ્યાન કરવાથી દાર્દુરી સિદ્ધિ, સર્વજ્ઞતા ન જાણેલા શાસ્ત્રનું પણ જ્ઞાન ઈશ્વરદર્શન વગેરે ફળો પ્રાપ્ત થાય છે [૫૬ ૭૪]

બીજુ સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર લિંગના મૂળમા છે તે ૬ પાખડીવાળુ છે અને તેમાં બ થી લ સુધીના ૬ વર્ણો છે, એનો વર્ણ લાલ છે તેનુ ધ્યાન કરનારને પણ આરોગ્ય યોગમુક્તિ, તથા અણિમાદિ સિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે [૭૫ ૮]

---

૧ યોગસૂત્ર ૧-૩૭ મા પણ વીતરાગ પુરુષોને ધ્યેય તરીકે લેવાનુ વિધાન છે

૨. ગુદા અને લિંગ આવ્યાની જગા

ત્રીજું મણિપુર ચક્ર નાભિમાં આવેલું છે. તેને દશ પાંખડીઓ છે, અને તેમાં ડ થી ફ સુધીના દશ વર્ણો છે. તેનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે, તેનું ધ્યાન કરનારને પરદેહ-પ્રવેશ, સિદ્ધદર્શન, નિધિદર્શન, ઔષધિદર્શન, દુઃખ-રોગનો નાશ, અને પાતાલસિદ્ધિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૭૯-૮૨]

ચોથું અનાહત ચક્ર હૃદયમાં છે. તેને બાર પાંખડીઓ છે અને તેમાં ક થી ઠ સુધીના ૧૨ વર્ણ છે. તે બહુ લાલ રંગનું છે. તેમાં વાયુબીજ યં છે; અને એ બહુ આનંદજનક છે. તેના ધ્યાનથી ત્રિકાલ વિષયક જ્ઞાન, સિદ્ધદર્શન, ખેચરત્વ, વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. [૮૩-૯]

કંઠસ્થાનમાં વિશુદ્ધચક્ર છે. તે સુવર્ણના રંગનું છે. તેને ૧૬ પાંખડી છે અને તેમાં અ થી અઃ સુધીના ૧૬ સ્વરો છે. તેનું ધ્યાન કરનારને ચારે વેદ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેનું શરીર વજ્ર જેવું થઈ જાય છે. [૯૦-૫]

ભ્રમરોની મધ્યે આજ્ઞાચક્ર છે. તે સફેદ રંગનું છે. તેમાં હ અને ક્ષ એ બે અક્ષર છે. તેમાં ઠં બીજ છે. આના ધ્યાનમાત્રથી યોગી સદાશિવ જેવો થઈ જાય છે. [૯૬-૧૦૧]

આ ૭ ચક્રોને જ વિવિધ દેવયુક્ત ચિંતવવાનું ધ્યાનબિંદુ ઉપનિષદ ૪૫-૯, યોગશિખોપનિષદ ૫-૫ ઇ૦, યોગચૂડામણિ ઉપનિષદ ૪-૫ વગેરે યોગગ્રંથોમાં જણાવ્યું છે.

પૂર્તિ

(૧)

પાન ૧૨ માચો ધમ "કેટલાક લોકો પોતાના ધર્મને 'અપૌરુષેય,' એટલે કે, 'કોઈ પુરુષે ન કરેલો' કહીને શ્રેષ્ઠ માને છે આ વાક્યમા હેમાચાર્યજીએ 'અપૌરુષેય' એવા જે વેદો–શ્રુતિ, તેમા કહેલી વસ્તુને જ ધર્મ માનનારા લોકોની ટીકા કરી છે તેમણે માસભક્ષણ વગેરે બીજી બાબતોની ચર્ચાને અગે જે ટીકા કરી છે, તે પણ મનુસ્મૃતિને નજર સામે રાખીને કરી છે ૩–૨૦ મા તેમજ ૩–૨૬ મા તો તેમણે 'મનુ' નુ નામ જ ચોખ્ખુ લીધુ છે * એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી વાતોની સરખામણી ઠેકાણે ઠેકાણે કરવી બોધપ્રદ થઈ પડશે

મનુસ્મૃતિ (૨–૧૩) માં ચોખ્ખુ જણાવ્યું છે કે, "ધર્મ ઇચ્છનારાઓને માટે શ્રુતિ 'પરમ પ્રમાણ' રૂપ છે" અને ૨–૧૦ મા શ્રુતિ શબ્દોનો અર્થ કરતા જણાવ્યુ છે કે, "'શ્રુતિ' એટલે વેદ એમ જાણવુ પરંતુ મનુ એટલેથી જ અટકયા નથી તેમણે ઉપરાતમા [૨–૬] જણાવ્યુ છે કે, 'સમગ્ર વેદ, તે વેદ જાણનારાઓએ રચેલ ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનુ શીલ, સાધુપુરુષોના આચાર, અને અંતરાત્માનો સંતોષ—એ ધર્મના મૂળ છે' ૨–૧ મા તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, 'વેદ જાણનારા તથા રાગદ્વેષ વિનાના સત્પુરુષોએ જેને સેવ્યો છે, તથા જેને પોતાનું હૃદય સ્વીકારે છે, તે ધર્મ છે, એમ જાણો તથા ૨–૧૨ માં તેમણે ફરીથી જાહેર કર્યું છે કે, 'વેદ, સ્મૃતિ, સદાચાર અને પોતાના આત્માનો સંતોષ—એ ચાર પ્રકારનુ ધર્મનુ સાક્ષાત્ લક્ષણ છે' એક બીજી જગાએ તે જણાવે છે કે, શિષ્ટાચાર, સ્મૃતિ અને વેદ

---

* ઉપરાત હિંસક શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે 'જૈમિનિ'નુ નામ પણ ૨–૩૮ મા લીધુ છે

એ ત્રણ વસ્તુઓ ધર્મના પ્રમાણરૂપ છે. 'કોઈ બાબતમાં શાસ્ત્રે કશું વિધાન ન કર્યું હોય, તેવી બાબતમાં જે શિષ્ટ પુરુષો હોય, તે જે કહે તેને નિ:સંશયપણે ધર્મ માનવો.' [૧૨,૧૦૮] શિષ્ટ કોને કહેવા તે જણાવતાં તે કહે છે (૧૨-૧૦૯) કે, 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમના વિધિપૂર્વક જેમણે અંગ, મીમાંસા, ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો વગેરેની મદદથી વેદની બરાબર સમજણ મેળવી છે, તેવા લોકોને શિષ્ટ કહેવા. વેદ જાણનારો એક પણ ઉત્તમ પુરુષ જે વ્યવસ્થા કરે, તેને પરમ ધર્મ જાણવો; પરંતુ અજાણે મૂર્ખાઓ ભેગા થઈને ઠરાવે તેને ધર્મ ન માનવો. જેઓ વ્રતધારી નથી, જેઓ વેદાધ્યયનયુક્ત નથી, જેઓ માત્ર પોતાની ઉચ્ચ જાતિ ઉપર જ જીવનનિર્વાહ કરી ખાય છે તેવા સેંકડો ભેગા થાય તોપણ તેઓ ધર્મનિર્ણય કરનારી પરિષદરૂપ ન બને.' [૧૨,૧૧૩-૪] 'જેને શુદ્ધ ધર્મ જાણવો છે, તેણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાસ્ત્ર એ ત્રણ વસ્તુઓને બરાબર જાણવી જોઈએ. વેદ અને બીજા ધર્મગ્રંથોને જે વેદશાસ્ત્રથી અવિરોધી એવા તર્ક વડે વિચારે છે, તે જ ધર્મ જાણે છે; બીજા નહિ' [૧૨,૧૦૫-૬]

(૨)

પા. ૨૧ मनुस्मृतिमा मासमक्षण મનુસ્મૃતિમાં ૫-૨૨ તથા ૫-૨૩ માં ચોખ્ખું વિધાન કર્યું છે કે, "યજ્ઞોને માટે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્રમાં મંજૂર રાખેલાં જાનવરો તેમજ પક્ષીઓ મારવાં. પોતાને જેમનું ભરણ-પોષણ કરવાનું છે તેવાં વૃદ્ધ માતાપિતાદિના પોષણ અર્થે પણ મારવાં. અગસ્ત્યે પૂર્વે તેમ કર્યું હતું. પુરાતન કાળમાં ઋષિઓએ કરેલા યજ્ઞોમાં જાનવરો અને પક્ષીઓના પુરોડાશ કરવામાં આવતા હતા." આ પ્રમાણે યજ્ઞને માટે હિંસાની અનુજ્ઞા આપીને તે ૨૬ મા શ્લોકમાં દ્વિજાતિ વર્ગના લોકોએ 'માંસ ક્યારે ખાવું અને ક્યારે ન ખાવું તેનો વિધિ' વર્ણવવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. તે જણાવે છે કે, 'મંત્રો વડે પ્રોક્ષિત

માંસ ખાવું, બ્રાહ્મણોની મરજી હોય તો ખાવું,[1] પોતે કોઈ (શ્રાદ્ધ વગેરે) વિધિ આચરતો હોય અને તેમાં તેમ કરવાની જરૂર હોય તો ખાવું, કે પ્રાણ જવા જેવા હોય ત્યારે ખાવું.'

આગળ ૫ ૩૧ તથા ૩૩માં તે જણાવે છે કે, યજ્ઞવિધિનું અંગ હોવાને કારણે માંસ ખાવું એ દૈવી વિધિ છે, પરંતુ તે સિવાય ખાવું એ રાક્ષસી વિધિ છે વિધિ જાણનાર દ્વિજે આપત્તિ ન આવી પડી હોય ત્યાં સુધી કોઈ યજ્ઞાદિ વિધિની આવશ્યકતા વિના માંસ ન ખાવું તેવી આવશ્યકતા વિના જે માંસ ખાય છે, તેને મર્યા બાદ તે પશુ પંખીઓ ખાય છે, અને તે વખતે તે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતો નથી ધનને નિમિત્તે મૃગાદિ મારનાર પારધીને તેટલું પાપ નથી લાગતું, જેટલું કાઈ આવશ્યકતા વિના વૃથા માંસ ખાનારને લાગે છે [૩૪] શ્રાદ્ધાદિ વિધિ આચારનો હોય, તે વેળા તે વિધિના નિયમ પ્રમાણે માંસ ન ખાય, તો મર્યા બાદ ૨૧ જન્મ સુધી પશુ થાય છે [૩૫] પરંતુ (સ્વાદને અર્થે) વૃથા પશુહિંસા કરનારો તો મર્યા બાદ જન્મોજન્મ તે પશુના વાળ જેટલી વાર બીજાને હાથે મરણ પ્રાપ્ત કરે છે [૩૮] ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે કોઈ પણ આશ્રમમાં રહેતો હોય, તોપણ ગમે તેવી આપત્તિ આવવા છતાં વેદમાં કહ્યા વિનાની હિંસા દ્વિજ કદી ન કરે [૪૩] વેદમાં કહેલી હિંસા તો અહિંસા જ છે, કારણ કે ધર્મ વેદમાંથી જ નીપજેલો છે [૪૪] જે માણસ પોતાના સુખની ઇચ્છાથી અહિંસક પ્રાણીઓને મારે છે, તે જીવતો કે મરીને ક્યાંય સુખ પામતો નથી [૪૫] સર્વનો હિતેચ્છુ એવો જે મનુષ્ય પ્રાણીઓને બંધન વધ કે દુઃખ આપવાની ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરે છે [૪૬] જે માણસ કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરતો નથી, તે જે કાંઈ ધર્મચિંતન કરે છે, કે જે કાંઈ સાધના કરે છે, અથવા જે કાંઈ

૧ એટલે કે બ્રાહ્મણો એમ ઇચ્છે કે, તમે માંસ ખાઓ,' તો ના ન પાડવી પરંતુ તે પ્રમાણે એક જ વાર કરવું એમ યમનું વચન ટાંકીને ટીકાકાર જણાવે છે

ધ્યાનાદિ કરે છે, તે બધું સહેલાઈથી સફળ થાય છે. [૪૭] 'પ્રાણીની હિંસા કર્યા વિના માંસ ઉત્પન્ન જ થતું નથી; તેમજ પ્રાણીનો વધ કરીને સ્વર્ગ પમાતું નથી; માટે માંસનો ત્યાગ કરવો.' [૪૮] માંસની ઉત્પત્તિ લોહી વગેરેમાંથી થાય છે; તેમજ તેને મેળવવા પ્રાણીઓને વધબંધનાદિ કરવાં પડે છે, એ જોઈને સર્વ પ્રકારના માંસભક્ષણમાંથી નિવૃત્ત થવું. [૪૯] વિધિની આવશ્યકતા બહાર, જે માણસ પિશાચની પેઠે માંસ નથી ખાતો, તે લોકોમાં પ્રિય થાય છે; અને તેને વ્યાધિઓની પીડા ભોગવવી પડતી નથી. [૫૦] 'પ્રાણીનો વધ કરનાર, તેને અનુમતિ આપનાર, તેનું માંસ વેચનાર, તેને ખરીદનાર, તેને રાંધનાર, તેને પીરસનાર તથા તેને ખાનાર એ બધા સરખા જ હિંસક છે.' [૫૧] પિતૃઓની અને દેવોની પૂજાના નિમિત્ત સિવાય જે બીજાના માંસથી પોતાનું માંસ વધારવા ઇચ્છે છે, તેના જેવો પાપી આ જગતમાં કોઈ નથી. [૫૨] એક બાજુ સો વર્ષ સુધી લાગલાગટ વર્ષોવર્ષ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે, અને બીજી બાજુ માંસભક્ષણ ન કરે, તો તે બંનેનું પુણ્ય સરખું થાય. [૫૩] ફળમૂળ ખાઈને જીવવાથી મુનિને જેટલું પુણ્ય નથી થતું, તેટલું માંસભક્ષણનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. 'જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું, (સ.) મને (મા) પરજન્મમાં ખાશે, એટલા માટે માંસને બુદ્ધિમાનો માંસ કહે છે.' માંસભક્ષણમાં મદ્યમાં કે મૈથુનમાં વસ્તુગત કોઈ દોષ નથી, કારણ કે એ તો ભૂતપ્રાણીઓની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓ* છે, પરંતુ તેમાંથી નિવૃત્ત થવું એ મહાફલ આપનારું છે. [૫૬]

* એને અંગે મનુસ્મૃતિમાં અધ્યાય ૫–૨૮ ઇ૦માં આગળ જણાવ્યું છે કે, "આ સ્થાવર–જંગમ જે કાંઈ છે, તે બધું પ્રાણ એટલે કે જીવના અન્નરૂપ જ છે. જંગમ જીવોનું અન્ન સ્થાવર જીવો છે; દાઢવાળા જીવોનું અન્ન દાઢ વિનાના પ્રાણીઓ છે; હાથવાળાઓનું અન્ન હાથ વિનાનાં પ્રાણીઓ છે, અને શૂરવીરોનું અન્ન બાયલાઓ છે. અન્ન તરીકે નિર્માણ થયેલી વસ્તુ રોજરોજ ખાવાથી ખાનારો દોષમાં પડતો નથી, કારણ કે વિધાતાએ જ ખાવાના પ્રાણીઓ, અને ખાનારાં પ્રાણીઓ નિર્મ્યાં છે."

આ ફકરામાં અવતરણચિહ્નમાં મૂકેલા શ્લોકો હેમચંદ્રાચાર્યે પણ ટાંક્યા છે. જુઓ ૩-૨૧, ૩-૨૨, ૩-૨૬.

(૩)

पान २८ : अभक्ष्य पदार्थो :

મનુસ્મૃતિમાં (અ० ૫, શ્લોક ૫ ઇ०) જણાવ્યું છે કે, "લસણ, ગાજર, ડુંગળી, કવક*; અપવિત્ર વસ્તુઓમાં પાકેલી વસ્તુઓ; ઝાડના લાલ રંગના ગુંદરો : વૃક્ષને છેદીને કાઢેલા રસો; શેલુફળ; તરત વિયાયેલી ગાયનું દૂધ, યજ્ઞના પ્રયોજન વિના તલ સાથે રાંધેલા ચોખા; ઘી દૂધ-ગોળ-ઘઉંનો લોટ મેળવીને બનાવેલી વસ્તુ, ખીર અને અપૂપ; દેવ માટે તૈયાર કરેલું અન્ન, હવિ, વિયાયેલા ઢોરનું દશ દિવસ સુધીનું દૂધ, ઊંટડીનું દૂધ, એક ખરીવાળાં ઢોરનું દૂધ, ઘેટીનું દૂધ, ઋતુમતી તથા નરનો સંબંધ ઇચ્છતી પશુમાદાનું દૂધ, મરેલા વાછરડાવાળી ગાયનું દૂધ, ભેંસ સિવાય બીજાં બધાં અરણ્યવાસી પ્રાણીઓનું દૂધ, સ્ત્રીનું દૂધ, તથા ખાટા થઈ ગયેલા પદાર્થો" (માંસભક્ષણની બાબતમાં તેમજ જે વિધિ-નિષેધ જણાવ્યા છે, તે અહીં ઉતાર્યા નથી)

વાનપ્રસ્થને માટે નિષિદ્ધ ભોજન ગણાવતાં (અધ્યાય ૬,૧૪-૨૧માં) જણાવ્યું છે કે, "ખેડીને પકવેલાં બધાં ધાન્ય, મધ, માંસ, કવક, 'ભૂસ્તૃણ' શાક, 'શિગ્રુક' શાક, અને શ્લેષ્માંતક ફલ તજવાં."

મદ્યનો નિષેધ પણ મનુસ્મૃતિમાં સખત છે. અધ્યાય ૧૧,૯૩માં તે જણાવે છે કે, 'સુરા એ તો અન્નનો મલ છે. મલ એટલે પાપ. માટે બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્યે સુરા ન પીવી'

ભવિષ્યપુરાણમાં,

जातिदुष्ट, क्रियादुष्ट कालाश्रयविदूषितम् ।
संसर्ग रसदुष्टं च सूक्ष्मलेख्य स्वभावतः ॥

---

* ટોપ જેવા ફણગા

—એ આઠ પ્રકારના અભક્ષ્ય જણાવ્યા છે તેમા 'જાતિદુષ્ટ' તો લસણ, ગાજર, કુગળી વગેરે છે 'ક્રિયાદુષ્ટ' એટલે બીજાનુ ખાધેલું, ઉંદરડા ચાટેલુ, કૂતરા વગેરેએ ચાટેલુ, સૂતકવાળુ વગેરે 'કાલદુષ્ટ' એટલે ગઈકાલનુ, કે વાસો રાખત રહેલુ કે ઘી વગેરે ગયા દિવસનું ન હોય તોપણ તેમા વિકૃત રસ–ગધ ઉત્પન્ન થયા હોય, તો તે પણ ત્યાજ્ય ગણાય 'આશ્રયદુષ્ટ' એટલે આપનાર હલકા પ્રસગનો હોવાથી કે અનુચિત સ્થિતિમા હોવાથી દુષ્ટ થયેલું 'સસર્ગદુષ્ટ' એટલે મદિરા લસણ વગેરેના સ્પર્શથી દુષ્ટ બનેલુ 'રસદુષ્ટ' એટલે ઊતરી ગયેલુ 'સુદૃષ્ટ લેખ્ય' એટલે સશયયુક્ત, જેને ખાતા હૃદયમા ચિકિત્સા થાય તે 'સ્વભાવદુષ્ટ' એટલે વિષ્ટાભૂત આદિ.

હઠયોગપ્રદીપિકા ૧ ૫૮ ઇત્યાદિમા યોગીને વર્જ્ય ભોજ્યાદિનુ વર્ણન છે તેવું જ ઘેરડસહિતા ૫ ૧૭ આદિમા છે તેમા મુખ્યત્વે અતિ ખાટા–ખારા–તીખા કડવા કે ઊના પદાર્થો, લીલોતરી શાક, કાજી, તેલ, તલ, મદ્ય, મત્સ્ય, બકરી વગેરેનુ માસ, દહીં, છાસ, હીંગ, લસણ ફરી ગરમ કરેલુ અન્ન, મસૂર, કુળથી, પાકા કેળા, નાળિયેર, ઘી, દૂધ, ગોળ, ખાડ, દાડમ, દ્રાક્ષ, વગેરે ગણ્યા મા છે

બ્રહ્મપુરાણમા પીપળો, વડ, ઉમરડો વગેરેના ફળ અભક્ષ્ય ગણ્યા મા છે

(૪)

પાન ૨૩ રાત્રિભોજન "દેવો દિવસના પૂર્વ ભાગમા ખાય છે ઋષિઓ દિવસના મધ્ય ભાગમા ખાય છે, પિતૃઓ દિવસને પાછલે પહોરે ખાય છે, સાયકાળે દૈત્યો અને દાનવો ખાય છે, સધ્યાએ યક્ષો અને રાક્ષસો ખાય છે પરતુ, એ બધી વેળા વટાવીને રાત્રે ખાવુ, એ તો અભોજન જ છે' આવો શ્લોક દેવીપુરાણમા છે પણ તેમા રાત્રીને બદલે 'નક્ત' શબ્દ છે 'નક્તવ્રત' નામનુ રાત્રે જ ખાવાનું

વ્રત છે જે નક્ત દરમ્યાન ખાય છે, તે સ૧ ઉપવાસી ગણાય છે હવે તે નક્તનતવાળાએ ક્યારે ખાવુ તેની ચર્ચા બ્રાહ્મણ આચારગ્રથોમા કે નતગ્રથોમા વિસ્તારથી મળી આવે છે વ્યાસ જણાવે છે કે, "સૂર્ય આથમી ગયા પછી ત્રણ મુહૂર્ત જેટના વખતને 'પ્રદોષ' કહે છે, તે વખતે 'નક્ત' કરવુ (એટલે કે ખાવુ) એ શાસ્ત્રનો નિર્ણય છે" ભવિષ્ય પુરાણુમા જણાવ્યુ છે કે, "દિવસ એક મુહૂર્ત બાકી રહે, તેને વિદ્વાનો 'નક્ત કહે છે પરતુ હુ તો નક્ષત્રો દેખાવા લાગે ત્યારે 'નક્ત' થાય એમ માનુ છુ" દેવનસ્મૃતિએ બતે મતોનો મેળ કરીને જણાવ્યુ છે કે "ગૃહસ્થોનુ 'નક્ત નક્ષત્રો દેખાય ત્યારે ગણવુ અને યતિઓને રાત્રિભોજનનો નિષેધ હોવાથી તેમનુ 'નક્ત' દિવસના આઠમા ભાગમા ગણવુ યતિ અને વિધવાએ દિવસની છેલ્લી બે ઘડી રહે ત્યારે 'નક્ત' ગણવ, અને ગૃહસ્થે રાત્રીના ચાર ભાગમાના પહેલા ભાગના અર્ધ સુધી ગણવુ"

સ્કદપુરાણુમા તો આ બધાનો વિરોધ કરીને જણાવ્યુ છે કે, "પોતાનાથી બમણી લાબી છાયા થાય એટલો સૂર્ય નીચો ઢળે, ત્યારે 'નક્ત' ગણવુ નક્તવ્રત એટલે 'રાત્રે ભોજન' એવુ ન ગણવુ માટે સાયાહ્ન વખતે જ નક્તવ્રતીએ ભોજનકાર્ય કરી લેવ તો જ તેને નક્તવ્રતનુ ચોક્કસ ફળ મળે"

રાત્રિભોજનનિષેધની બાબતમાં મનુસ્મૃતિનુ કાંઈ ખાસ કથન નથી તે માત્ર એટલુ કહે છે કે, "સવારે ને સાજે એમ બે વાર જ ખાવુ વચ્ચે ન ખાવુ એવુ શ્રુતિએ કહ્યુ છે"

અર્ધરાત્રિએ ન ખાવુ એવો ચોખ્ખો નિષેધ મળે છ, પરતુ દિવસે જ ખાઈ લેવુ એવુ વિધાન બ્રાહ્મણગ્રથોમા નથી સધ્યાકાળે, 'આહાર, મૈથુન, નિદ્રા અને પઠન ન કરવા એવુ વિધાન મળે છે. પરતુ તેનો અર્થ, સધ્યાકાળ પહેલા ખાઈ લેવુ એવો નહી, પણ સધ્યાકાળ વીત્યા પછી ખાવુ એવો થાય છે

(૫)

પાન ૫૨ દિનચર્યા "શ્રાવકે સવારમાં બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠવું, અને શય્યામાં જ પંચપરમેષ્ઠીઓની સ્તુતિ કરવી, તથા મારો ધર્મ કયો છે, મારું કુળ કયું છે, અને મારાં વ્રતો કયાં છે—એ યાદ કરી જવું" મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૪, શ્લો. ૯૨ માં જણાવ્યું છે કે "બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠવું, અને પોતાના ધર્મ તથા અર્થ સબંધી, તેમને મારેની પોતાની શક્તિ સબંધી, તથા પરમાત્મા સબંધી ચિંતન કરવું"

"ત્યારબાદ, પથારીમાંથી ઊઠીને મલમૂત્રત્યાગ વગેરે આવશ્યક કર્મો+ કરી, દાતણ સ્નાન વગેરે શૌચાદિ ક્રિયાઓ કરવી તથા પછી પૂર્વસંધ્યાનો જપ વિધિપૂર્વક, સમાહિત ચિત્તે કરવો" (૪ ૯૩)

આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી દિનચર્યા સાથે 'સ્મૃતિચંદ્રિકા'માં ઉતારેલી દક્ષે આપેલી દિનચર્યા સરખાવવી ઉપયોગી થઈ પડશે

દક્ષ દિવસના આઠ ભાગ પાડે છે 'બ્રહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને દાતણ કરી, તથા શૌચવિધિ પરવારીને પ્રાતઃસંધ્યા કરવી. સંધ્યાકર્મ પરવારીને અંતે હોમ કરવો પછી દેવકાર્ય પરવારીને ગુરુ અને માંગલિક વસ્તુઓનું દર્શન કરવું

પછી બીજા ભાગમાં વેદાભ્યાસ કરવો વેદાભ્યાસ પાંચ પ્રકારનો છે વેદ ભણવા, તેના ઉપર વિચાર કરવો, તેનો અભ્યાસ (વારંવાર પઠન) કરવો, જપ કરવો, અને શિષ્યોને શીખવવું

+ પાન ૮ ઉપર આચાર્યશ્રીએ જણાવેલી ઉત્સર્ગસમિતિ [૧–૪૦] ની પેઠે મળમૂત્રત્યાગ વિષે જે નિયમો મનુસ્મૃતિમાં વર્ણવ્યા છે, તે અહીં સરખાવવા જેવા છે 'જમીનને ભીના નહિ તેવા તૃણો વડે ઢાંકીને મળમૂત્ર કરવા [૪–૪૯] રસ્તા ઉપર ન કરવા રાખના ઢગલા ઉપર ન કરવા ગાયોના વાડામાં ન કરવા, ખેડેલા ખેતરમાં ન કરવા, પાણીમાં ન કરવા, ઈંટોના ઢગલા ઉપર ન કરવા પર્વત ઉપર ન કરવા, ખંડેર દેવાલયમાં ન કરવા, ગડ્ડા ઉપર ન કરવા, છવજંતુવાળા દરો કે ખાડાઓ ઉપર ન કરવા, નદીકિનારે ન કરવા, ચાલતા ચાલતા કે ઊભા ઊભા ન કરવા તથા છાયા કે અંધારામાં ન કરવા" (૪,૩૫–૮ ૬૦)

'પછી ત્રીજા ભાગમાં સોનાનાં ગોખ્યજ્નો વગેરે માટે ધનાર્જન કરવું.

'પછી ચોથા ભાગમાં સ્નાન માટે માટી, તલ, પુષ્પ, કુશ વગેરે લાવી અકૃત્રિમ જલમાં સ્નાન કરવું.

'પછી પાંચમા ભાગમાં દેવ, પિતૃ, મનુષ્ય, કીટ વગેરેને યથાયોગ્ય અન્ન અર્પણ કરવું.

'પછી છઠ્ઠા અને સાતમા ભાગમાં મહાભારતાદિ ઇતિહાસ અને અગાઢ પુરાણોનું વાચન કરવું. કારણ કે, તેમનાથી વેદાર્થનું જ્ઞાન વધુ સ્પષ્ટ થાય છે.

'પછી આઠમા ભાગમાં લોકયાત્રા કરવી (એટલે કે ઘરના ખર્ચનો વિચાર, ધનાર્જનના પ્રકારોની શોધ, સુહૃદાદિને ઘેર જવું; વૈદકશાસ્ત્રાદિનું અવેક્ષણ ઇત્યાદિ કરવાં; અને તેમ કરવાનું ન હોય, તો પુરાણશાસ્ત્રાદિનું અવલોકન તથા વિષ્ણુ વગેરે ઇષ્ટના નામનું ચિંતન કરવું.) ત્યારબાદ સાયંસંધ્યા કરવી.

'રાત્રીના પ્રથમ પ્રહરમાં ભોજન કરી લેવું, અને પછી રાત્રીના પ્રથમ બે યામ સુધી વેદાભ્યાસ કરવો, અને બાકીના બે યામ નિદ્રા કરવી.'

(૬)

પાન ૫૨ आजीविकाना मार्गो "ત્યાર બાદ દેવમંદિરમાંથી પાછા આવી, પોતપોતાના ધંધાને સ્થાને જઈ, બુદ્ધિમાન પુરુષ ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે યથોચિત અર્થચિંતન કરે." આ વાક્યમાં 'ધર્મથી અવિરુદ્ધ રીતે' ધનપ્રાપ્તિ કરવાનું આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે. પાન ૪૬ ઉપર 'ભોગોપભોગના સાધન મેળવવા માટે કરાતા પ્રવૃત્તિ કે કર્મ'ને અંગે જે પંદર કર્માદાનો ગૃહસ્થે ન કરવાં એમ જણાવ્યું છે, તેની પાછળ મુખ્યત્વે જીવહિંસા કરવી પડે તેવા વ્યાપારો ન કરવા, એ ભાવના જ રહેલી છે. જો કે, તેમાં વર્જ્ય ગણાવેલાં ઘણાં કર્મો

છે * તે બને વર્ણોને દાન, અધ્યયન અને યજ્ઞ એ ત્રણ ધર્મો તો સમાન જ છે ' [૧૦-૭૮]

આ પ્રમાણે પોતપોતાના નિયત કર્મોથી આજીવિકા કરી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે શું કરવું, તે જણાવતા મનુ કહે છે 'બ્રાહ્મણ પોતાના અધ્યાપનાદિ કાર્યથી આજીવિકા ન કરી શકે, તો તે ક્ષત્રિયધર્મ વડે આજીવિકા કરે અને તેનાથી પણ ન જીવી શકાય તેમ હોય તો ખેતી, અને પશુપાલન રૂપી વૈશ્યવૃત્તિ સ્વીકારે ' [૧૦,૮૧-૨]

પરંતુ, ખેતીનો અણગમો મનુને પણ કેવો જેટલો જ છે તે જણાવે છે 'બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય આપદ્ધર્મ તરીકે વૈશ્યવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હોય તોપણ, હિંસાપ્રધાન અને પરાધીન એવી ખેતીને તો યત્ન પૂર્વક તજે કેટલાક ખેતીને સારી માને છે, પરંતુ તે કર્મ સત્પુરુષોએ નિંદેલુ છે કારણ કે, હળની લોઢાની અણી વડે ભૂમિ, તેમજ ભૂમિસ્થ જીવોને ચીર્યા વિના ખેતી થઈ શકતી નથી માટે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય પોતાના ખાસ કર્મોથી નિર્વાહ થતો ન હોય ત્યારે, વૈશ્યો જે જે પદાર્થોનો વેપાર કરે છે તેમાથી નીચેના પદાર્થો ત્યાગીને વેપાર વડે ધનપ્રાપ્તિ સાધે પ્રથમ તો, સર્વ રસોનો ત્યાગ કરે તે જ પ્રમાણે રાંધેલું અન્ન, અને તલ, ખાણિયુ મીઠુ, પશુઓ, મનુષ્યો, તમામ જાતનું રંગીન કાપડ, રંગ્યા વિનાના પણ શણ, રેશમ અને ઊનના કાપડ, ફળ, મૂળ, ઔષધિઓ, પાણી, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમ, બધા પ્રકારના ગંધો, દૂધ, મધ દહીં, ઘી, તેલ, મીણ, ગોળ, દર્ભ, હાથી વગેરે અરણ્યવાસી સર્વ જાનવરો, સિંહ વગેરે દંષ્ટ્રાયુક્ત પશુઓ, પક્ષીઓ, મદ્ય, ગળી, લાખ, તથા એક ખરીવાળા બધા પ્રાણીઓ ' [૧૦,૮૬ ૯]

મનુસ્મૃતિમા તલનો નિષેધ ખાસ ભારે છે તેમા જણાવ્યું છે, "ખેડુતે જાતે ખેતી કરીને તલ પકવ્યા હોય, તો તે તેમને બહુ દિવસ

* યાજ્ઞવલ્ક્યે (આચાર-૧૧૯મા) એ ઉપરાંત કુસીદ એટલે કે વ્યાજ વટ્ટ ઉમેર્યું છે

રાખ્યા વિના કે કશા સાથે ભેળવ્યા વિના, કોઈને ધર્માદિ પ્રયોજનો સારુ જોઈતા હોય તો ભલે વેચે ભોજન, અભ્યંગ અને દાન એ ત્રણ પ્રયોજનો સિવાય તલનો બીજો કોઈ ઉપયોગ કરે, તો તે પોતાના પિતૃઓ સહિત કૂતરાની વિષ્ટામાં કીડો થઈને જન્મે છે " [૧૦ ૯૧]

"માસ, લાખ અને મીઠાનો વેપાર કરનારો બ્રાહ્મણ તત્કાળ પતિત થાય છે, અને દૂધ વેચનારો બ્રાહ્મણ ત્રણ દિવસમાં જ શૂદ્ર બની જાય છે તે સિવાયની બીજી નિષિદ્ધ ચીજોનો વેપાર જાણીબૂઝીને કરવાથી બ્રાહ્મણ સાત દિવસમાં વૈશ્ય બની જાય છે રસોનો રસો વડે ફેરબદલો કરવો, પરંતુ મીઠાનો તો બીજા રસો વડે પણ ફેરબદલો ન કરવો પક્વાન્નનો અન્ય અપક્વ અન્ન સાથે ફેરબદલો કરવો, અને તલનો તેટલા બીજા ધાન્ય સાથે બદલો કરવો [૧૦,૯૨ ૪] ક્ષત્રિય વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હોય તો વૈશ્યની જીવિકા વડે જીવે, પરંતુ બ્રાહ્મણની જીવિકા કદી ન સ્વીકારે તે જ નિયમ સર્વ વર્ણો માટે છે કે, હીન વર્ણનાએ ઉત્તમ વર્ણની આજીવિકા કદી ન સ્વીકારવી વૈશ્ય પોતાના કર્મથી ન જીવી શકતો હોય, તો શૂદ્રનો ધંધો પણ સ્વીકારે, પરંતુ એંઠું ખાવું વગેરે (શૂદ્રના) અકાર્યો ન કરે, તથા જ્યારે આપત્તિ ટળી જાય, ત્યારે પોતાના ધંધામાં પાછો ફરે શૂદ્ર પણ દ્વિજાતિની શુશ્રૂષા કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય, તથા તેના છૈયાં છોકરાં ભૂખે મરી જાય, તો કારીગરનું કામ કરીને જીવે પરંતુ તેમાં ધ્યાન રાખે કે, જે કર્મો કે શિલ્પોથી દ્વિજાતિઓની શુશ્રૂષા થતી હોય, તેમનો જ સ્વીકાર કરે " [૧૦,૯૫ ૧૦૦]

ધંધાનો ઉપસંહાર કરતા પાછા મનુ જણાવે છે કે, 'ધનપ્રાપ્તિના નીચેના સાત માર્ગો ધર્મ્ય છે વારસો મળવો, ગુપ્ત ભંડાર પ્રાપ્ત થવો કે મિત્રાદિ પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્ત થવું ખરીદી કરવી [એ ત્રણ બ્રાહ્મણને માટે ધર્મ્ય છે] જીતી લેવું [એ ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ્ય છે],

વ્યાજે ધીરવું; ખેતીવેપારરૂપી કર્મયોગ [એ વૈશ્ય માટે ધર્મ છે], અને સારા માણસ પાસેથી દાન તરીકે સ્વીકારવું [એ બ્રાહ્મણ માટે ધર્મ છે] આપત્તિને વખતે જીવનનિર્વાહ માટે નીચેના દશ પ્રકારો સ્વીકારી શકાય : (વૈદક વગેરે) વિદ્યા, શિલ્પ, નોકરી, સેવા, ગોપાલન, વેપાર, ખેતી, ધીરજ (સંતોષ), ભિક્ષા અને વ્યાજખોરી [૧૦,૧૧૫-૬] પરંતુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયે વિપત્તિમાં પણ વ્યાજખોરી ન કરવી." [૧૦-૧૧૭]

ઉપરાંત અધ્યાય ૪, શ્લોક ૪-૬માં એક સામાન્ય નિયમ એ પણ આપ્યો છે કે, "દુ:ખમાં પણ ઉંછશીલ (ખેતરમાં પડેલા દાણા વીણવા) થી જીવવું, અથવા અયાચિત રીતે મળેલી વસ્તુથી જીવવું; અથવા યાચના કરીને જીવવું, અથવા કોઈનું લૂંટી લઈને જીવવું, પરંતુ ગુલામી વડે કદી ન જીવવું."

પાન ૪૬-૮ માં જે પ્રકારની આજીવિકાઓ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ગર્હ્ય ગણાવી છે, તે ધાર્મિક ગૃહસ્થમાત્રને માટે ગણાવી છે, એમ આપણે ઉપર જોઈ આવ્યા. મનુસ્મૃતિમાં પણ તેવી કેટલીક આજીવિકાઓ બ્રાહ્મણ માટે ગર્હ્ય માની છે શ્રાદ્ધાદિ તેમજ યજ્ઞાદિ કાર્યોમાં કેવા કેવા બ્રાહ્મણોને નિમંત્રણ ન આપવું તે ગણાવતાં મનુસ્મૃતિમાં (અ૦ ૩, શ્લોક ૧૫૨ થી૦) જણાવ્યું છે કે, 'માંસવિક્રયી, પશુપાલક, ધાણી ચલાવનાર, સ્વવિક્રેતા, ધનુષ્ય-બાણ બનાવવાનો ધંધો કરનાર, હાથી-બળદ-ઘોડા-ઊંટ વગેરેને પલોટનાર, પક્ષીપોષક, યુદ્ધાચાર્ય, પાણીના પ્રવાહ વાળનાર, શિલ્પકામ કરનાર, કૂતરા વગેરેની માવજારી કરનાર, ખેતી કરનાર, ઘેટાં-બકરાં પાળીને ગુજરાન ચલાવનાર,' ઇત્યાદિ.

પરાશરસ્મૃતિમાં (૧ ૨ ૧,૨,૬,૧૬,૧૫) જણાવ્યું છે કે, કલિયુગમાં બ્રાહ્મણ પોતાનાં ષટ્કર્મ ઉપરાંત કૃષિકર્મ પણ કરે તથા પોતે ખેડેલા ખેતરમાં પોતે પકવેલા ધાન્યથી પંચયજ્ઞ કરે. ક્ષત્રિય પણ ખેતી કરે, અને દ્વિજો તથા દેવોની પૂજા કરે; અને વૈશ્ય તેમજ શૂદ્ર પણ ખેતી અને વાણિજ્ય કરે

(ડ)

પાન ૯૮ અનર્થદંડવિરતિવ્રતના અતિચારો ગણાવતાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું છે, ખાડણિયો–સાંબેલું, ગાડું–ઘોંસરું, ધનુષ–બાણ એ પ્રમાણે હિંસાના સંયુક્ત સાધનો રાખવાં નહીં અને તેનું કારણ એ આપ્યું છે કે, એવી જોડિયાં વસ્તુ રાખીએ, તો કોઈ માગવા આવે તેને ના ન પાડી શકાય પરંતુ તે જોડકામાંથી એક એક વસ્તુ રાખી હોય, તો બીજાને આપવાનું ન થાય, અને એ રીતે વધુ હિંસામાંથી બચી શકાય.

પરંતુ એક વાત સ્પષ્ટ છે કે, પોતે જોડકાં ન રાખે, તો પણ પોતાને કામ હોય ત્યારે ખૂટતી બીજી વસ્તુ બીજા પાસેથી જ લાવવી પડે તેના કરતાં મનુસ્મૃતિએ ગૃહસ્થને આવી આવી વસ્તુઓ રાખવાથી જે પાપ થાય છે, તેને દૂર કરવા તેણે પંચયજ્ઞો કરવા એમ જણાવ્યું છે, તે ભાવના વધુ સામાજિક છે અને ધાર્મિક પણ છે એમ લાગે છે. મનુસ્મૃતિમાં (૩–૬૮ ઇ૦માં) જણાવ્યું છે.

'ગૃહસ્થને ઘેર પાંચ વસ્તુઓ કસાઈખાના જેવી છે: ચૂલો, ઘાણિયો, સાવરણી, ખાંડણિયો–સાંબેલું અને પાણીનો ઘડો. તે પાંચેથી થતા પાપના નિવારણને અર્થે ગૃહસ્થે પાંચ મહાયજ્ઞો રોજ કરવા, એમ મહર્ષિઓએ ઠરાવ્યું છે. તે પાંચ યજ્ઞ આ પ્રમાણે છે : અધ્યયન–અધ્યાપન એ બ્રહ્મયજ્ઞ; અન્નાદિથી તર્પણ એ પિતૃયજ્ઞ; હોમ એ દેવયજ્ઞ; બલિ એ ભૂતયજ્ઞ; અને અતિથિપૂજન એ મનુષ્યયજ્ઞ. આ પાંચ મહાયજ્ઞો જે ગૃહસ્થ યથાશક્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થ હોવા છતાં તેના પાંચ હિંસાસ્થાનોના દોષોથી લેપાતો નથી. દેવતા, અતિથિ, પોષ્યજન, પિતૃઓ અને પોતાની જાત, એમનાનું જે સંવર્ધન કરતો નથી, તે શ્વાસ લેતો હોવા છતાં જીવતો નથી. સ્વાધ્યાય વડે ઋષિઓનું પૂજન કરવું, હોમ વડે દેવોનું, શ્રાદ્ધ વડે પિતૃઓનું, અન્ન વડે મનુષ્યોનું અને બલિકર્મ વડે ભૂતોનું.' આ પછી તેમાં (અ૦૩, શ્લોક ૭૨–૯૦) તે પાંચ યજ્ઞોની ભાવના તેમજ વિધિનું જે વર્ણન છે, તે

રંજક તેમજ બોધક છે. દેવોના હોમની પાછળ, સર્વ જંતુઓને આવશ્યક વૃષ્ટિ માટે કાંઈ કરી છૂટવાની જે ભાવના તેમાં (૩-૭૬) જણાતી છે, તે સમાજધર્મની ઊંડી સમજ વ્યક્ત કરે છે. કૂતરાં, પતિત, ચાંડાલ, પાપી, રોગી, કાગડા, કૃમિ વગેરે માટે રોજ ગૃહસ્થે અન્નમાંથી થોડું પણ કાઢવાનું જે વિધાન છે (૩-૯૨), તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. 'આ બધું કરી લીધા પછી, ગૃહસ્થે પ્રથમ અતિથિને જમાડવો, અને બ્રહ્મચારી ભિક્ષુને વિધિવત્ ભિક્ષા આપવી. સમજણ વિના ગમે તેવા બ્રાહ્મણોને આપેલું દાનાદિ રાખમાં નાખેલાની પેઠે નકામું જાય છે. પરંતુ વિદ્યા અને તપથી સમૃદ્ધ એવા વિપ્રોને આપેલું દાન સંકટો અને પાપોમાંથી તારે છે. ઘેર આવેલા અતિથિને યથાશક્તિ સત્કારપૂર્વક અન્નપાનાદિ આપવુ. અન્નાદિ આપવાની શક્તિ ન હોય, તોપણ સત્પુરુષોના ઘરમાં તૃણ, ભૂમિ, પાણી અને પ્રિય વાણી, એટલાની તો કદી કોઈને ના પાડવામાં આવતી નથી. પોતાને જે ખાવાનું હોય, તે જ અતિથિને ખવરાવવું, પોતાને માટે સારું સારું રાખીને ન ખવરાવવું. સૌભાગ્યવતી નવોઢા સ્ત્રીઓને, કુંવારી કન્યાઓને, ગર્ભિણીઓને અને અતિથિઓને તો વગર વિચાર્યે પોતાની પહેલાં જ જમાડી લેવાં. તે બધાને ખવરાવ્યા વિના જે પહેલું પોતે ખાય છે, તેની દુર્ગતિ થાય છે. અતિથિઓ, સગાંવહાલા, અને નોકરચાકર જમી રહે, ત્યારબાદ દંપતી જમે. દેવો, ઋષિઓ, મનુષ્યો, પિતૃઓ વગેરેને પૂજતાં બાકી વધેલું ગૃહસ્થે જમવું. જે ગૃહસ્થ પોતાને માટે જ રાંધે છે, તે પાપ જ ખાય છે, પરંતુ આ બધા યજ્ઞો પરવારીને વધેલું ખાનારો જ સત્પુરુષ છે.'

(૮)

પાન ૧૬૨ પ્રતીકોપાસના: આચાર્યશ્રીએ છાયાપુરુષના દર્શનનો જે વિધિ જણાવ્યો છે, તે અન્ય ગ્રંથોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શિવસંહિતામાં (૫,૧૫-૨૧) તો તેને એક પ્રકારની ઉપાસના ઠરાવી છે. તે અહીં સરખાવવા જેવી છે. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફલ આપનારી 'પ્રતીકોપાસના'

એજ્વે છાયાદર્શન હમેશા કરવુ તેના દર્શનમાત્રથી પવિત્ર થવાય છે એ બાબતમા સહેજ પણ સંશય કરવો નહી. ગાઢ તડકાવાળા પ્રદેશમા પોતાની છાયાને ખુલ્લી આખો વડે જોયા કરવી, અને પછી એકદમ આકાશમા નજર કરવી. ત્યા તત્ક્ષણ પોતાનો પડછાયો દેખાશે જે આ પ્રમાણે આકાશમા પોતાની છાયા રોજ જુએ છે, તેના આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનુ મૃત્યુ કદી થતુ નથી જ્યારે પોતાનુ પ્રતીક આકાશમા પૂરેપૂરુ (અવયવોના ભેદ સહિત) જોઈ શકાય, ત્યારે જાણવું કે વિજય મળ્યો પછી વાયુને જીતીને તે સાધક સર્વત્ર સંચરે છે જે માણસ આનો અભ્યાસ સદા કરે છે, તે પરમઆત્માને—પૂર્ણાનંદરૂપી એકમાત્ર પુરુષને—પ્રાપ્ત કરે છે પ્રવાસે નીકળવાનુ હોય, કે વિવાહાદિ શુભકર્મનો પ્રસગ હોય, કે સંકટ આવી પડ્યુ હોય, ત્યારે પાપના ક્ષયને અર્થે અને પુણ્યની વૃદ્ધિ અર્થે આ પ્રતીકોપાસના જરૂર આચરવી આનો નિરતર અભ્યાસ કરવાથી જ્યારે તેને પોતાની અંદર જ જોઈ શકાય, ત્યારે નિશ્ચલ મનવાળો યોગી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ જાણવુ "

સુભાષિતો

અહિંસા

आत्मवत् सर्वभूतेषु सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
चिंतयन्नात्मनोऽनिष्टां हिंसामन्यस्य नाचरेत् ॥

જેમ આપણને પોતાને સુખ પ્રિય છે, અને દુ:ખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા જીવોને પણ છે. એમ વિચારી, પોતાને અનિષ્ટ લાગતી હિંસા બીજા પ્રત્યે ન આચરવી. [૨-૨૦]

निरर्थिका न कुर्वीत जीवेषु स्थावरेष्वपि ।
हिंसामहिंसाधर्मज्ञः कांक्षन् मोक्षमुपासकः ॥

અહિંસાનું રહસ્ય સમજનાર ઉપાસકે સ્થાવર જીવોની પણ નિરર્થક હિંસા ન કરવી. [૨-૨૧]

प्राणी प्राणितलोभेन यो राज्यमपि मुञ्चति ।
तद्वधोत्थमघं सर्वोर्वीदानेऽपि न शाम्यति ॥

પ્રાણી જીવિતની આશાએ રાજ્ય પણ આપી દેવા તૈયાર થાય છે. તો પછી તેના જીવિતનો વધ કરવાથી થતું પાપ આખી પૃથ્વી દાનમાં આપી દે તોપણ કેવી રીતે ધોવાય ? [૨-૨૨]

वने निरपराधानां वायुतोयतृणाशिनाम् ।
निघ्नन् मृगाणां मांसार्थी विशेष्येत कथं शुनः ॥

વનમાં જ રહેતાં, તથા વાયુ, જળ અને તૃણ ખાઈને જીવનારાં નિરપરાધી હરણાં વગેરે પ્રાણીઓને તેમનાં માંસ માટે મારી નાખનાર મનુષ્યમાં અને કૂતરામાં શો ફેર છે ? [૨-૨૩]

दीर्यमाण कुशेनापि य स्वांगे हत दूयते ।
निर्मन्तून् स कथ जन्तूनन्तयेन्निशितायुधै ॥

પોતાને દાભ વાગી જાય તો પણ જે બૂમો પાડી ઊઠે છે, તેવો મનુષ્ય તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી નિરપરાધી પ્રાણીઓને શી રીતે મારી નાખે છે? [૨-૨૪]

निर्मातु क्रूरकर्माण क्षणिकामात्मनो धृति ।
समापयति सकल जन्मान्यस्य शरीरिण ॥

પોતાની ક્ષણિક તૃપ્તિ માટે ક્રૂર લોકો બીજા પ્રાણીનું આખું જીવિત ખતમ કરી નાખે છે [૨ ૨૫]

म्रियस्वेत्युच्यमानोऽपि देही भवति दु खित ।
मार्यमाण प्रहरणे दारुण स कथ भवेत् ॥

કોઈને 'તું મરી જા' એટલું કહીએ છીએ તો પણ તેને દુ ખ લાગે છે, તો પછી તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોથી મારી જ નાખવામા આવે, ત્યારે તેને શું થતું હશે? [૨ ૨૬]

दमो देवगुरूपास्तिर्दानमध्ययन तप ।
सर्वमप्येतदफल हिंसा चेन्न परित्यजेत् ॥

ઇંદ્રિયનિગ્રહ, દેવ ગુરુની ઉપાસના, દાન, અધ્યયન અને તપ — એ બધા હિંસા ત્યાગવામા ન આવે તો અફલ જાય છે [૨ ૩૧]

यो भूतेष्वभय दद्याद्भूतेभ्यस्तस्य नो भयम् ।
यादृग् वितीर्यते दान तादृगासाद्यते फलम् ॥

જે અન્ય પ્રાણીઓને અભય આપે છે, તેને અન્ય પ્રાણીઓ તરફથી ભય રહેતો નથી. કહેવત છે કે, 'જેવું દાન તેવું ફલ.' [૨ ૪૮]

સત્ય

सर्वलोकविरुद्धं यद्यद्विश्वसितघातकम् ।
यद्विपक्षश्च पुण्यस्य न वदेत्तदसूनृतम् ॥

સર્વ લોકને અમાન્ય, વિશ્વાસનો ઘાત કરવા રૂપ, તથા પુણ્યનું વેરી એવું અસત્ય કદી ન બોલવું [૨ ૫૫]

ज्ञानचारित्रयोर्मूलं सत्यमेव वदन्ति ये ।
धात्री पवित्रीक्रियते तेषां चरणरेणुभिः ॥

જેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રના મૂલરૂપ સત્ય જ બોલે છે, તેઓની ચરણરજથી પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે [૨ ૬૩]

અસ્તેય

अयं लोकः परलोको धर्मो धैर्यं धृतिर्मतिः ।
मुष्णता परकीयं स्वं मुषितं सर्वमप्यदः ॥

બીજાનું ધન ચોરનારે તેનું ધન જ ચોર્યું નથી, પરંતુ તેનો આ લોક, પરલોક, ધર્મ, ધૈર્ય, ધૃતિ અને મતિ પણ ચોર્યાં [૨ ૬૭]

एकस्यैकं क्षणं दुःखं मार्यमाणस्य जायते ।
सपुत्रपौत्रस्य पुनर्यावज्जीवं हृते धने ॥

કોઈને મારી નાખીએ ત્યારે તો તેને એકલાને એક ક્ષણ દુઃખ થાય છે, પરંતુ તેનું ધન ચોરી લઈએ, ત્યારે તો તેને તેમજ તેના પુત્ર-પૌત્રોને યાવજ્જીવન દુઃખ થાય છે [૨ ૬૮]

બ્રહ્મચર્ય

स्त्रीसंभोगेन यः कामज्वरं प्रतिचिकीर्षति ।
स हुताशं घृताहुत्या विध्यापयितुमिच्छति ॥

જે માણસ કામભોગથી કામજ્વરનો ઉપાય કરવા ઇચ્છે છે, તે અગ્નિને ઘી હોમીને ઓલવવા ઇચ્છે છે [૨ ૮૧]

प्राणभूत चरित्रस्य परब्रह्मैककारणम ।
समाचरन् ब्रह्मचर्यं पूजितैरपि पूज्यते ॥

ચારિત્રના પ્રાણભૂત અને મોક્ષના એક માત્ર કારણ બ્રહ્મચર્યને જે આચરે છે, તે પૂજ્યોનો પણ પૂજ્ય છે [૨ ૧૦૪]

चिरायुष सुसस्थाना दृढसहनना नरा ।
तेजस्विनो महावीर्या भवेयुर्ब्रह्मचर्यत ॥

બ્રહ્મચર્યથી માણસો દીર્ઘાયુષી, સુંદર આકૃતિવાળા, દૃઢ બાંધાવાળા, તેજસ્વી અને મહાવીર્યશાળી થાય છે [૨ ૧૦૫]

અપરિગ્રહ

असतोषमविश्वासमारभ दु खकारणम ।
मत्वा मूर्छाफल कुर्वीत परिग्रहनियत्रणम् ॥

દુ ખના કારણરૂપ અસતોષ, અવિશ્વાસ અને સપાપ પ્રવૃત્તિ — એ બધાં આસક્તિનાં ફળ છે, એમ જાણી પરિગ્રહનું નિયત્રણ કરવું [૨ ૧૦૬]

परिग्रहममत्वाद्धि मज्जत्यत्र भवाम्बुधौ ।
महापोत इव प्राणी त्यजेत्तस्मात्परिग्रहम ॥

પરિગ્રહ ઉપર મમતાને લીધે પ્રાણી ભવસાગરમાં અતિ ભાર લાદેલા વહાણની પેઠે ડૂબી જાય છે માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો [૨ ૧૦૭]

त्रसरेणुसमोऽप्यत्र न गुण कोऽपि विद्यते ।
दोषास्तु पर्वतस्थूला प्रादुष्पन्ति परिग्रहे ॥

परिग्रहमा अणु जेटलो पण कोई गुण नथी, परंतु दोषो तो पर्वत जेटला छे [२१०८]

मगाद्भवन्त्यसन्तोऽपि रागद्वेषादयो द्विष ।
मुनेरपि चलेच्चेतो यत्तेनान्दोलितात्मन ॥

परिग्रहने लीधे न होय तेवा रागद्वेषादि शत्रुओ ऊभा थाय छे, तथा तेनाथी आंदोलित थयेला अंतःकरणवाळा मुनिनुं चित्त पण चलित थई जाय छे [२१०९]

ससारमल्मारम्भा स्तेपा हेतु परिग्रह ।
तस्मादुपासक कुर्यादल्पमल्प परिग्रहम् ॥

संसारनुं मूळ सपाप प्रवृत्तिओ छे, अने तेमनुं मूळ परिग्रह छे माटे मुमुक्षु गृहस्थे परिग्रहने घटाडता जवुं [२११०]

मुष्णन्ति विषयस्तेना दहति स्मरपावक ।
रुन्धन्ति वनिताव्याधा सगैरगीकृत नरम ॥

परिग्रहमां आसक्त थयेला पुरुषने विषयोरूपी चोरो लूटता आवे छे, कामरूपी अग्नि बाळता आवे छे, अने स्त्रीरूपी पारधीओ फंदामां नाखता आवे छे [२१११]

सनिधौ निधयस्तस्य कामगव्यनुगामिनी ।
अमरा किंकरायन्ते सतोषो यस्य भूषणम् ॥

जेने संतोष प्राप्त थयो छे, तेने बधा भंडारो हाजराहजूर छे, कामधेनु पण तेनुं अनुगमन करे छे, अने देवो पण तेना दास थाय छे [२११२]

आत्मज्ञान

आत्माज्ञानभव दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते ।
तपसाप्यात्मविज्ञानहीनैश्छेत्तुं न शक्यते ॥

આત્માના અજ્ઞાનથી નીપજેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાનથીજ દૂર થઈ શકે આત્માના જ્ઞાન વિના ગમે તેટલા તપ કરો, તોપણ તે દૂર થતું નથી [४३]

अयमात्मैव चिद्रूपः शरीरी कर्मयोगतः ।
ध्यानाग्निदग्धकर्मा तु सिद्धात्मा स्यान्निरंजनः ॥

ખુદ ચિત્સ્વરૂપી આ આત્માજ કર્મના સંબંધથી શરીરી બન્યો છે ધ્યાનાગ્નિથી તે કર્મ બાળી નાખો, તો તે પોતેજ નિરંજન અને મુક્ત છે [४४]

अयमात्मैव संसारः कषायेंद्रियनिर्जितः ।
तमेव तद्विजेतारं मोक्षमाहुर्मनीषिणः ॥

ક્રોધ માન માયા લોભરૂપી કષાયો અને સ્પર્શાદિ ઇંદ્રિયોથી જિતાયલા આ આત્માજ સંસાર છે, અને તે બધાને જીતનાર આત્માજ મોક્ષ છે [४५]

ઇંદ્રિયજય

विनेंद्रियजयं नैव कषायान् जेतुमीश्वरः ।
हन्यते हैमनं जाड्यं न विना ज्वलितानलम् ॥

પ્રથમ ઇંદ્રિયોનો જય કર્યા વિના કષાયો જીતી શકાતા નથી. પ્રજ્વલિત અગ્નિ વિના સોનાની ઘનતા દૂર શકાતી નથી [४-२४]

इन्द्रियैर्विजितो जंतुः कषायैरभिभूयते ।
वीरैः कृष्टेष्टकः पूर्वं वप्रः कैः कैर्न खंड्यते ॥

ઇંદ્રિયોથી જિતાયેલો પ્રાણીજ કષાયો વડે અભિભૂત થઈ શકે છે પહેલાં શક્તિશાળી માણસે એક ઇંટ ખેંચી કાઢી હોય, તો પછી બાકીની દીવાલ ગમે તે માણસ તોડી શકે છે. [४२६]

•

कुलघाताय पाताय बधाय च बधाय च ।
अनिर्जितानि जायते करणानि शरीरिणाम् ॥

નહિ જિતાયેલી ઇંદ્રિયો મનુષ્યના કુલનો ઘાત કરાવે છે, તેનુ અધઃપતન કરાવે છે, તેમજ તેને વધબંધન કરાવે છે [૪-૨૭]

મન શુદ્ધિ

तदिन्द्रियजयं कुर्यान्मनःशुद्ध्या महामतिः ।
या विना यमनियमैः कायक्लेशो वृथा नृणाम् ॥

બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મનઃશુદ્ધિ વડે ઇંદ્રિયજય સાધવો. મનશુદ્ધિ વિનાના યમનિયમાદિ વૃથા કાયક્લેશ જ કરાવનારા નીવડે છે. [૪ ૩૪]

अनिरुद्धमनस्कः सन् योगश्रद्धां दधाति यः ।
पद्भ्यां जिगमिषुर्ग्रामं स पङ्गुरिव हस्यते ॥

મનનો રોધ કર્યા વિના જે યોગ સાધવાની ઇચ્છા કરે છે, તે પગવડે ચાલીને પરગામ જવા પ્રયત્નનારા પાંગળા જેવો હાસ્યાસ્પદ બને છે [૪-૩૭]

सत्यां हि मनसः शुद्धौ सन्त्यसन्तोऽपि यद्गुणाः ।
सन्तोऽप्यसत्यां नो सन्ति सैव कार्या बुधैस्ततः ॥

મનશુદ્ધિ હોય, તો ન હોય તેવા ગુણો પણ આવી રહે છે, પરંતુ મનશુદ્ધિ ન હોય, તો જે ગુણો હોય તે પણ ચાલ્યા જાય છે માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ મનશુદ્ધિ જ પ્રાપ્ત કરવી [૪-૪૧]

मनःशुद्धिमबिभ्राणा ये तपस्यन्ति मुक्तये ।
त्यक्त्वा नावं भुजाभ्यां ते तितीर्षन्ति महार्णवम् ॥

મનશુદ્ધિ વિના જેઓ મુક્તિ માટે તપ આચરે છે, તેઓ નાવ વિના હાથ વડે જ મહાસાગર તરવાની ઇચ્છા કરે છે [૪ ૪૨]

मन शुद्ध्यै च कर्तव्यो रागद्वेषविनिर्जयः ।
कालुष्यं येन हित्वात्मा स्वस्वरूपेऽवतिष्ठते ॥

પરંતુ મનઃશુદ્ધિ કરવા માટે તો રાગદ્વેષનો જય કરવો જોઈએ. જેથી આત્મા પોતાની કલુષિતતા તજીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે અવસ્થિત થાય. [૪-૪૫]

अस्ततंद्रैरतः पुंभिर्निर्वाणपदकांक्षिभिः ।
विधातव्यः समत्वेन रागद्वेषद्विषज्जयः ॥

માટે મુમુક્ષુ પુરુષોએ તંદ્રાનો ત્યાગ કરી, સમત્વ વડે રાગદ્વેષરૂપી શત્રુનો જય કરવો. [૪-૪૯]

साम्यं स्यान्निर्ममत्वेन तत्कृते भावना श्रयेत् ।

... ...

भावनाभिरविश्रांतमिति भावितमानसः ।
निर्ममः सर्वभावेषु समत्वमवलंबते ॥

એ સમત્વ નિર્મત્વ વડે જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે; અને નિર્મમત્વ અનિત્યત્વ, અશરણત્વ, વગેરે ભાવનાઓનું અવલંબન લેવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ ભાવનાઓ* વડે જે સતત પોતાના મનને ભાવિત કરે છે, તે નિર્મલ બનીને સર્વ પદાર્થો પ્રત્યે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. [૪-૧૧૦]

विषयेभ्यो विरक्तानां साम्यवासितचेतसाम् ।
उपशाम्येत्कषायाग्निर्बोधिदीपः समुन्मिषेत् ॥

વિષયોમાંથી વિરક્ત થયેલા અને સમત્વયુક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યોનો જ કષાયાગ્નિ શાંત થઈ જાય છે, અને તેમનામાં જ્ઞાનદીપ પ્રજ્વલિત થાય છે. [૪-૧૧૧]

* તે બાર ભાવનાઓના વર્ણન માટે જુઓ પાન ૭૭ ઇત્યાદિ.

समत्वमवलम्ब्याथ ध्यानं योगी समाश्रयेत् ।
विना समत्वमारब्धे ध्याने स्वात्मा विडम्ब्यते ॥

સમત્વનું અવલંબન મેળવ્યા પછી યોગીએ ધ્યાનનો આશરો લેવો. સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યા વિના ધ્યાન શરૂ કરનારો પોતાની જાતની જ વિડંબના કરે છે. [૪-૧૧૨]

ઉપસંહાર

मोक्षः कर्मक्षयादेव स चात्मज्ञानतो भवेत् ।
ध्यानसाध्यं मतं तच्च तद्ध्यानं हितमात्मनः ॥

મોક્ષ કર્મના ક્ષયથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, અને કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી જ થઈ શકે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે માટે ધ્યાન આત્માને હિતકર છે [૪-૧૧૩]

न साम्येन विना ध्यानं न ध्यानेन विना च तत् ।
निष्कम्पं जायते तस्माद् द्वयमन्योऽन्यकारणम् ॥

સમત્વ વિના ધ્યાન સંભવી શકતું નથી, અને ધ્યાન વિના સમત્વ દૃઢ થઈ શકતું નથી માટે બંને અન્યોન્યના કારણ છે [૪ ૧૧૪]

बाह्यात्मानमपास्य प्रसक्तिभाजान्तरात्मना योगी ।
सततं परमात्मानं विचिन्तयेत्तन्मयत्वाय ॥

બાહ્ય પદાર્થોનું ચિંતન છોડીને, લયલીનચિત્ત યોગીએ સતત પરમાત્માનું ચિંતન કરવું એમ કરવાથી પરમાત્મા સાથે તન્મયતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે [૧૨ ૬]

नष्टे मनसि समन्तात् सकले विलयं सर्वतो याते ।
निष्कलमुदेति तत्त्वं निर्वातस्थायिदीपवत् ॥

મનનો સર્વથા લય થઈ જતાં જ, પવન વિનાના સ્થાનમાં દીપની જ્યોત જેવું નિષ્કંપ તત્ત્વ ઉદય પામે છે. [૧૨-૩૬]

સૂચિ

શ્રી. પૂંજાભાઈ જૈન ગ્રંથમાલા

[અત્યારે મળી શકતા મણકાઓ]

૧. સુત્તનિપાત : એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ ૧-૦-૦
૨ ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ 'મજ્ઝિમનિકાય'-મૂલપણ્ણાસક [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
૩ ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ : 'નાયધમ્મકહા' સૂત્રનો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧-૮-૦
૪ ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો : 'ઉવાસગદસાઓ' સૂત્રનો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧-૮-૦
૭ जिनागमकथासंग्रह मूળ જૈનસૂત્રો તથા જૈન કથાઓનો સંગ્રહ, સરલ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ટિપ્પણ તથા કોશ સાથે ૧-૪-૦
૮-૯ શ્રી રાજચંદ્ર : શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા તથા વિચારરત્નો [ભેગી નવી આવૃત્તિ] ૩-૮-૦
૧૦. મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ 'સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧ ૧૨ ૦
૧૧ મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ : 'શ્રી આચારાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૧ ૧૨ ૦
૧૨. બુદ્ધચરિત : લે૦ અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસંબી [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
૧૩. મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ 'ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ [નવી આવૃત્તિ] ૩-૦-૦
૧૪ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો : 'પ્રવચનસાર', 'સમયસાર' અને 'પંચાસ્તિકાયસારસંગ્રહ'નો છાયાનુવાદ ૦-૮-૦
૧૭ જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના The World's Unborn soul'નો અનુવાદ, કર્તાના જીવનચરિત્ર સાથે [નવી આવૃત્તિ] ૧-૪-૦
૧૮ સમીઆજનો ઉપદેશ 'શ્રી દશવૈકાલિક સૂત્ર'નો અનુવાદ ૦ ૧૨ ૦
૧૯ તત્ત્વાર્થસૂત્ર : મૂળ સૂત્ર, અનુવાદ અને વિવરણ સાથે ૪-૮-૦
૨૦ પાપ, પુણ્ય અને સંયમ : 'વિપાક', 'અંતગડ'દસા' અને 'અનુત્તરોપપાતિકદસા' સૂત્રનો છાયાનુવાદ ૦ ૧૨ ૦
૨૧ શ્રી મહાવીરકથા [નવી આવૃત્તિ] ૫-૦-૦
૨૨ સર્વોદયની જીવનકળા આચાર્ય એલ પી જેક્સ કૃત 'Constructive Citizenship'નો અનુવાદ ૨-૦-૦